

B. JAMILOVA, G. ESHCHANOVA

Boshlang'ich ta'limda bolalar adabiyoti

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
URGANCH DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI

B. JAMILOVA, G. ESHCHANOVA

Boshlang‘ich

ta‘limda bolalar

adabiyoti

O‘quv qo‘llanma

Bilim sohasi: 100000 - Gumanitar
Ta‘lim sohasi: 110000 - Pedagogika
Ta‘lim yo‘nalishi: 5111700 – Boshlang‘ich ta‘lim

BUXORO 2023
“BUKHARA HAMD PRINT” nashriyoti

UO`K 82-93:373.3(07)

KBK 83.8 ya7

J 22

B. JAMILOVA, G. ESHCHANOVA

“Boshlang‘ich ta‘limda bolalar adabiyoti” / B. JAMILOVA, G. ESHCHANOVA / o‘quv qo‘llanma / [matn] Buxoro: “BUKHARA HAMD PRINT” nashriyoti, 2023 yil 188 b.

Mas‘ul muharrir: **R.Barakayev** , O‘zRFA O‘zbek tili, adabiyoti va folklor instituti professori

Taqrizchilar: **L.F.Sharipova**, BuxDU, O‘zbek adabiyoti kafedrası professori, filologiya fanlari doktori.
U.Amonov, Buxoro davlat universiteti, pedagogika instituti dotsenti, (PhD).

*O‘quv qo‘llanma, O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim fan va innovatsiyalar vazirligining 2023 yil 6 noyabrdagi 491 – sonli buyrug‘iga asosan nashr qilindi.
Guvohnoma raqami № 491517*

3466

ISBN 978-9910-797-16-3

ANNOTATSIYA

Bolalarni kitobga oshno qilish ularning juda kichik yoshlaridan boshlab amalga oshiriladi. Onalar, otalar, buvilar-u bobolar tomonidan kichik yoshdagi bolalarga aytib berilgan ertaklar yoki hayotiy voqealar bolalar qalbini go'zallashtirib, ularning ko'ngliga ilk ezgulik urug'larini ekilishiga, kelajakda esa o'zlari izlab, topib, qiziqib badiiy asarlar mutolaa qilishlariga dastlabki qadam vazifasini o'taydi. Maktabgacha ta'lim muassasalarining o'quv mashg'ulotlari tarkibida ham kichik asarlar ustida ish olib boriladi. 1-sinfning o'quv va yozuv savodxonligini egallagan bolalar esa alifbo davridan so'ng o'zlari mustaqil ravishda kichik hajmli ertak va hikoyalarni o'qishga kirishadilar.

Mamlakatimiz miqyosida kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar tizimi keng yo'lga qo'yilgani, "Yosh kitobxonlar tanlov"larining tashkil etilishi va bugungi kunda uning yanada yuksak mavqe` kasb etayotgani ham shundan dalolat beradi. Badiiy adabiyotning, ayniqsa, yosh avlod ma'naviy kamolotidagi beqiyos o`rnini belgilash adabiyotshunoslikning o`zak vazifalaridan biri sifatida boshlang`ich ta'limda bolalar adabiyotining alohida ahamiyat kasb etishi shu ma'noda o`quv qo`llanmaning dolzarbligini asoslaydi.

2020 yil 6 noyabrdagi PF-6108-son "O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorda dunyo miqyosidagi bugungi keskin raqobatga bardosh bera oladigan milliy ta'lim tizimini yo'lga qo'yish, darslik va o'quv qo'llanmalarini zamon talablari asosida takomillashtirish, ularning yangi avlodini yaratish, o'quv dasturlari va standartlarini optimallashtirish haqida alohida to'xtalib o'tilgan. Qolaversa, Prezidentimizning 2020 yil 29 dekabrdagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham ta'lim sifatini tubdan yaxshilash maqsadida, avvalo, o'quv dasturlari, o'qituvchi va domlalar uchun metodik qo'llanmalarni ilg'or xalqaro mezonlarga moslashtirish lozimligi, bolalarning tahliliy va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirish uchun ularga sermazmun va tushunarli darsliklar yaratish zarurligi ta'kidlandi. 2022 yil 28 fevraldagi PF-60-son "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"ni "Insonga e'tibor va sifatli ta'lim yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi ham sifatli ta'lim asosini takomillashtirilgan o'quv qo'llanma, darslik, o'quv-usuliy qo'llanmalar tashkil etishi anglashiladi.

Binobarin, "Boshlang`ich ta'limda bolalar adabiyoti" o'quv qo'llanmasi Oliy o'quv yurtlarining 5111700 – Boshlang`ich ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetining 2020-yil, 14.08 dagi (№ БД-5111700-2.04)1-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan namunaviy o'quv dasturiga muvofiq tayyorlangan.

АННОТАЦИЯ

Дети знакомятся с книгами с самого раннего возраста. Сказки или события из жизни, рассказанные маленьким детям матерями, папами, бабушками и дедушками, украшают детские сердца, сеют в их сердцах первые семена добра, и в дальнейшем они с интересом будут искать, находить и читать художественные произведения. Работа над небольшими произведениями проводится также в рамках образовательной деятельности дошкольных образовательных учреждений. Дети, овладевшие грамотой чтения и письма 1-го класса, после алфавитного периода начинают самостоятельно читать небольшие сказки и рассказы.

Об этом свидетельствует тот факт, что в масштабах нашей страны создана комплексная система мер, направленных на повышение книжного чтения и культуры чтения, организация «Конкурсов юных читателей» и то, что сегодня она приобретает более высокие позиции. Определение ни с чем не сравнимого места художественной литературы, особенно в духовном развитии подрастающего поколения, как одной из основных задач литературоведения, особого значения детской литературы в начальном образовании обосновывает актуальность учебника.

В решении № ПФ-6108 от 6 ноября 2020 года «О мерах по развитию сферы образования и науки в период нового развития Узбекистана» предусмотрено национальное образование, способное выдержать сегодняшнюю жесткую конкуренцию в системе мирового масштаба, совершенствование системы учебники и учебные пособия с учетом требований времени, создание их нового поколения, оптимизация программ и стандартов обучения. Кроме того, в Послании Президента Олий Мажлису 29 декабря 2020 года в целях кардинального повышения качества образования, в первую очередь, необходимо было адаптировать образовательные программы, методические пособия для учителей и педагогов передового уровня. международным стандартам, умению детей аналитически и творчески мыслить, подчеркнута необходимость создания комплексных и понятных учебников для их развития. ПФ-60 от 28 февраля 2022 года, государственная программа по реализации «Стратегии развития нового Узбекистана на 2022-2026 годы» в «Год внимания к человеку и качественному образованию» также понимается улучшения основу качественного образования учебных пособий и учебников.

Поэтому учебное пособие «Детская литература в начальном образовании» предназначено для студентов высших учебных заведений 5111700 – Начальная образования. Подготовлено в соответствии с образцом учебной программы, утвержденной приказом Министерства Высшее образование, наука и инновации Республики Узбекистана, Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами от 24 августа 2020 года №1 (№ БД-5111700-2.04)

ANNOTATION

Children are introduced to books from a very early age. Fairy tales or life events told to young children by mothers, fathers, grandparents, decorate children's hearts, sow the first seeds of goodness in their hearts, and in the future they will search, find and read works of fiction with interest. Work on short works is also carried out as part of the educational activities of preschool educational institutions. Children who have mastered reading and writing in the 1st grade, after the alphabetic period, begin to independently read short fairy tales and short stories.

This is evidenced by the fact that throughout our country a comprehensive system of measures has been created aimed at increasing book reading and reading culture, the organization of “Young Readers Competitions” and the fact that today it is gaining higher positions. Determining the incomparable place of fiction, especially in the spiritual development of the younger generation, as one of the main tasks of literary criticism, and the special importance of children's literature in primary education justifies the relevance of the textbook.

Decision No. PF-6108 dated November 6, 2020 “On measures to develop the sphere of education and science during the period of new development of Uzbekistan” provides for national education that can withstand today’s fierce competition in a global system, improving the system of textbooks and teaching aids taking into account the requirements of the time , creating their new generation, optimizing programs and training standards. In addition, in the Message of the President to the Oliy Majlis on December 29, 2020, in order to radically improve the quality of education, first of all, it was necessary to adapt educational programs, teaching aids for teachers and advanced teachers. international standards, children's ability to think analytically and creatively, the need to create comprehensive and understandable textbooks for their development is emphasized. PF-60 dated February 28, 2022, the state program for the implementation of the “Development Strategy of the New Uzbekistan for 2022-2026” in the “Year of Attention to People and Quality Education” also means improving the basis of quality education teaching aids and textbooks.

Therefore, the textbook “Children's Literature in Primary Education” is intended for students of higher educational institutions 5111700 – Primary Education. Prepared in accordance with the sample curriculum approved by order of the Ministry of Higher Education, Science and Innovation of the Republic of Uzbekistan, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami dated August 24, 2020 № 1. (№ БД-5111700-2.04)

1-MAVZU. O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI ISTILOHI VA ADRESLILIGI

Reja:

1. Bolalar adabiyoti istilohi, uning umumadabiyotga aloqadorligi va o`ziga xos xususiyatlari.
2. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi.
3. Kichik maktab yoshidagi o`quvchilarga mo`ljallangan adabiyot namunalari.
4. O`smirlar kitobxonligi.

Tayanch tushunchalar: umumadabiyot, istiloh, adreslilik, janr, takomil, psixologik, fiziologik, pedagogik, nasr, nazm, dramaturgiya, poetik

Bolalar adabiyoti istilohi haqida tushuncha. Tarixning eng qadimgi davrlaridanoq inson nafaqat o`zining tirikchiligi uchun kurasha boshlagan, balki u o`z avlodi bardavomligi haqida qayg`urgan. Insoniyatni o`rab turgan dunyo va u haqdagi tasavvuri, yig`ilgan bilimlari, hayotiy tajribasi, hamda bu boradagi dono fikrlari, xulosalari bolalarga turli pand-nasihatlarni shaklida, tushunarli vositalarda anglatilgan. Bu jihat barcha xalqlar og`zaki adabiyotining mushtarak xususiyatlari hisoblanadi.

Folklor har bir xalqning milliy-adabiy ijodini boshlab berishi ham shundan. Bu xususiyat bolalar adabiyoti inkishofida ham muhim rol o`ynaydi. Qachonlardir Ovrupoda aka-uka Grimmlar, X.K.Andersen, Sh.Perro, J.Rodari kabilarning ertak to`plamlari paydo bo`lgan bo`lsa, vaqti kelib, o`zbek bolalar adabiyotining boshlanmasida ham bu hodisa poydevor bo`la oldi. Inson ruhiyatida o`z-o`zini anglash davri aynan bolalikda kashf etilishi ham turli xalqlarda turli davrlarda kechdi. Negaki, bolalik insondagi bebaho ichki olam sifatida, beg`uborligu ajoyibotlari bilan kattalarni o`ziga rom etuvchi davr ekani, kattalik davri esa, xuddi eng samimiy va bolalarcha beg`uborlik tark etilgan jarayon sifatida anglay boshlanishi uchun jamiyat ma`naviy ongida yangilanish zaruratini yuzaga keltirgan. Hamchunin, Yevropa adiblari XVI-XVII asrdayoq nafaqat bolalikni kashf etdi, balki uni eng sof mukammallik namunasi va mehr-shafqat timsoli sifatida insoniyatga me`ros qilib qoldirdi.

Har bir mamlakatda bolalar tarbiyasiga oid, ularga bag`ishlangan yoxud maxsus yaratilgan ijod namunalari u haqdagi istilohlarni ham vujudga keltiradi. Jumladan, o`zbek bolalar adabiyoti tarixida folklordan tashqari, didaktik adabiyot, bolalar kitobxonligi, ma`rifatparvarlik adabiyoti, milliy uyg`onish davri o`zbek adabiyoti tushunchalari uning shakllanishidagi asosiy omillar hisoblanadi. Hodisaning maydonga kelishi, uning ilmiy iste`molga olib kirilishi, nihoyat, mustaqil fan sifatidagi takomili esa yaxlit tizimni tashkil etadi.

Bolalar va o`smirlar uchun yaratilgan badiiy, ilmiy, ilmiy-ommabop va publitsistik asarlar majmui tom ma`noda bolalar adabiyotini tashkil etsa-da, asosan, sof badiiy asarlar bu tushuncha mohiyatini anglatishi taomilga kirgan. Bolalar o`qishi uchun mo`ljallangan asarlar barcha xalqlar tarixida qadimdan

davom etib kelgan. Jumladan, o‘zbek bolalar adabiyoti Sharq yozma adabiyotida “pandnoma”, “ma’vizatnoma”, “nasihatnoma”, “axloq kitoblari” singari nomlar bilan tasnif qilinuvchi asarlar zaminida voqelikka aylangani, shuningdek, uning shakllanishi ma’rifatparvarlik va maktab-maorif tizimi islohotlari bilan chambarchas bog‘liqligi ayon haqiqat. Bolalar adabiyoti avvalo, turli yoshdagi bolalar va o‘smirlarga mo‘ljallangan so‘z san’atidir. U voqelikni aynan o‘n olti-o‘n yetti yoshgacha bo‘lgan bolalar idroki, tasavvuri, tafakkur obrazlarida gavdalantiruvchi badiiy asar namunalarini o‘zida mujassamlashtiradi. Shu jihatdan u umumbadiiy adabiyot bag‘rida shakllangan. Ayni paytda, u qator xususiyatlariga ko‘ra alohidalik kasb etadi.

Bolalar adabiyoti avvalo:

- so‘z san’atiga asoslangani va badiiy ijod mahsuli ekanligi jihatdan umumadabiyotga hamohang bo‘lsa;
- unda bolalar ta’lim-tarbiyasi ustuvorligi pedagogika bilan;
- bolalar va o‘smirlarning murakkab ruhiyati, qiziqishlarini aks ettirishi psixologiya;
- yosh xususiyatlarini ifodalashi fiziologiya bilan;
- ona-tabiat, atrof-olam hodisalarini keng aks ettirishiga ko‘ra tabiatshunoslik fanlari;
- kichkintoylar til xususiyatlarini mujassamlashtirib tilshunoslik fanlari va defektologiya;
- xalqona ohang va jonli so‘zlashuv tilidan foydalanib, xalq og‘zaki ijodi bilan uzviylikda namoyon bo‘ladi.

Bolalarbop barcha asarlarda yosh avlodning dunyoqarashi, tafakkuri, o‘y-kechinmalari, orzu-istaklari, voqelikka estetik munosabati o‘z ifodasini topadi. Ularning aksariyati yozuvchilar (kattalar) tomonidan yaratilsa-da, voqelik bolalar dunyoqarashi nuqtayi nazaridan talqin va tadqiq etiladi, bolalar tilidan hikoya qilinadi va baholanadi. Binobarin, xuddi shu xususiyatlarni o‘zida namoyon qila oladigan o‘zbek bolalar adabiyoti XX asrning 20-30-yillarida to‘liq shakllanib, umumadabiyotning alohida tarmog‘i sifatida maxsus yo‘nalish kasb etadi. Bunda Abdulla Avloniy, Hamza Hakimzoda Niyoziy singari ilk namoyandalari, Shokir Sulaymon, G‘ayratiy, Dorjiya Oppoqova, G‘ulom Zafariy, Elbek, Hamid Olimjon, G‘afur G‘ulom, Ilyos Muslim, Zafar Diyor, Sulton Jo‘ra, Qudrat Hikmat, Quddus Muhammadiy, Shukur Sa’dulla, Hakim Nazir, Po‘lat Mo‘min kabi professional yozuvchi-shoirilar o‘z ijodi orqali sohaning shakllanishi va taraqqiyot xususiyatlarini belgilay oladi. Natijada, bolalar *she’riyati*, *nasri* o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan ancha yuksaldi. Bolalar *dramaturgiyasi* va *publitsistikasiga* asos solindi. Bolalar *kinosi* va *teatri* rivojlandi.

Muhimi, bu istiloh ruscha “detskaya literatura” so‘zining aynan tarjimasini tarzida emas, balki real voqelikka aylangan, o‘zbek bolalariga mo‘ljallanib yaratila boshlangan, ularga ixtisoslashgan adabiy hodisani ifodalagan holda dunyoga keldi. Buning tarixiy-tadrijiy tamoyillari, ilmiy-nazariy umumlashmasi esa “**Bolalar adabiyoti**” deb nomlangan mustaqil fan tarixida o‘z ifodasini topa bordi.

Bolalar adabiyotining maqsadi va vazifalari. Bolalar uchun maxsus badiiy adabiyot yaratish an’anasi jamiyat taraqqiyotining muhim ma’naviy ehtiyoji

tarzida reallikka aylangach, uning maqsadi va vazifalari aniqlashila bordi. Badiiy adabiyot inson ruhiyatini, hatto uning shaxsiyati shakllanishi va rivojidadagi o‘rnining beqiyosligi bolalar adabiyotida yorqin ko‘rinadi. Badiiy asarning mo‘jizakor ta‘sir kuchi o‘tib kelayotgan yosh qalblarda ezgulik, vatanparvarlik, elsevarlik, badiiy-estetik didni shakllantirish, umuman, hayotga, butun olamga ijobiy va ijodiy munosabatda bo‘lishga da‘vat etadi. Shu sababli inson “bola chog‘lardan” badiiy asarga, kitobga oshno bo‘lib o‘shini ta‘minlaydigan vositalardan biri – **bolalar adabiyoti** hisoblanadi. Bundan qariyb ikki asr ilgari bolalar adabiyotining ulkan munaqqidlari V.G.Belinskiy, N.G.Chernishevskiy, N.A.Dobrolyubov asoslab ko‘rsatganidek, yosh kitobxonlarga ta‘lim-tarbiya berish bilan birga, ularga estetik zavq uyg‘ota oladigan, qaynoq hayot manzarasini butun borlig‘icha aks ettirgan chinakam badiiy asarlar hamon muhim talabligicha qolayotir. Shuningdek, bugun bolalar adabiyoti sohasida ham faqat milliy zaminga tayanish ozlik qiladi. Zamondosh o‘quvchi o‘z milliy bolalar kitoblarini o‘qish, uqish bilan birga, jahon bolalar adabiyoti durdonalarini mutolaa qilmasligi mumkin emas. Endilikda bolalar va o‘smirlarga mo‘ljallanib yozilgan asarlarda ularning faqat yosh xususiyatlarigagina emas, asar janri, mavzusi, uslubi va tasvirda o‘ziga xos yondashuvlar bo‘lishini taqozo etayotir. XXI asr bolalarining badiiy asarni qanday qabul qilish darajasi ham jiddiy masala. Yosh kitobxonlarga ongi va tafakkurini boyitish bilan birga, ularning qalbini, zavqini uyg‘otadigan ya‘ni, tuyg‘ulariga ham kuchli ta‘sir etadigan san‘at asarlari zarur. Zotan, bolalar adabiyoti fanining *predmetini* bolalar va o‘smirlarga bag‘ishlangan asarlarning g‘oyaviy-mavzuviy, janriy-badiiy xususiyatlari, ularga oid ilmiy-nazariy qarashlar, tadqiqotlar umumlashmasi, mualliflar hayoti va ijodini batafsil o‘rganish kabilar tashkil qiladi. Shuningdek, xalq og‘zaki ijodi, jahon bolalar adabiyoti namunalari tahlil va tadqiq etish, bolalar kitobxonligi ko‘rinishlarini oydinlashtirish bundagi muhim hodisalardandir.

Fanning vazifalari esa talabalarni milliy bolalar adabiyoti namunalari bilan tanishtirish, u dastavval, ijtimoiy voqelik, xalq og‘zaki ijodining boy an‘analariga ega milliy o‘zbek adabiyoti va jahon adabiyoti tajribalarini o‘zlashtirish orqali yuzaga kelganini asoslash, nihoyat, bu adabiyotning takomili, tadriji, taraqqiyot xususiyatlarini mavjud ijod namunalari misolida ko‘rsatib berishdan iborat.

“Bolalar adabiyoti,– deb yozgan edi N.Fozilov,– nozik adabiyot. Bolalar adabiyoti biz bilgan kattalar adabiyotining boshi... Bolalar yozuvchilari o‘z asarlari bilan katta adabiyotga boshlovchi darg‘alar. Bu adabiyot – hurmattalab adabiyot, e‘zoztalab adabiyot. Chunki, bolalar uchun yozilayotgan har bir asarda o‘zing bolaga aylanmasang, u jonsiz tana bo‘lib qoladi. Bolaning ko‘ngli ham shunday. Uni sindirib bo‘lmaydi. Unga hamisha e‘tibor darkor. Shundagina uning ko‘ngli to‘lib o‘sadi. U – mehrtalab. Shundagina u muhabbatingiz mevasiga aylanadi, izingizni bosadi”.¹

Bolalar adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari, yoxud adresliligi. Bolalar uchun ham, kattalarga bo‘lgani singari, inson va jamiyatga, tabiatga daxldor barcha mavzularda ijod etish mumkin. Bu farqli xususiyat mohiyatini A.A.Makarenko

¹ Nosir Fozilov. Ijod zahmati. Kitobda: Topdimu yo‘qotmadim. Toshkent, “Sharq”, 2010. –B.267

bolalar uchun yozayotganda *nima haqda yozish emas, balki qanday qilib yozishning muhimligida*, deb ko'rsatgan edi. Shu jihatdan kattalar turmushining murakkab qirralarini ifodalovchi maishiy hayot mavzusida Q.Muhammadiyning bolalarbop qilib yozilgan "Qo'ng'izoy bilan Sichqonboy" she'riy adabiy ertagi bu fikrga asos bo'la oladi. Bu asar 1940-yilda yozilgan bo'lib, dastlab "Mushtum" jurnalida "Qo'ng'iz bikach bilan Sichqonboy" nomi ostida bosilib chiqqan. Asar uchun tanlangan voqelik, muammo, g'oya kattalar hayotiga to'g'ri kelsa-da, ammo u allegorik obrazlar vositasida tasvirlangani bolalarbop mohiyat kasb etgan.

Bolalar adabiyoti tarbiya quroli sifatida kichkintoylarga bilim berish vazifasini ham bajaradi, ularning qiziqishlari doirasini kengaytiradi. Garchi u "kattalar"– ijod ahli tomonidan yaratilsa-da, bolalar olamini bolalarga xos nuqtayi nazardan badiiy tadqiq qiladi. Bolalar adabiyotining bosh xususiyati ham ana shunda: *narsa-hodisalarga bolalar ko'zi bilan qaray bilish, ularni bolalarcha idrok eta bilish, ularga bolalarcha munosabat ko'rsata olish hamda ulardan bolalarcha hayratlanishda*. Bolalarni onalaridan yaxshiroq tarbiyalaydigan odam yo'q, chunki ular bolalar his qilgan narsani his etadilar, ular bilan birga kuladilar, yig'laydilar. Bunday ijodiy fazilat nafaqat bolalar adabiyotiga, balki uning bunyodkorlariga ham xos xususiyat bo'lib, har qanday yozuvchiga ham nasib qilavermaydi. Buni chuqur his etgani bois K.I.Chukovskiy: "Bolalar – bizning ustozimiz",– deya iqror bo'lgan edi.² Chindan ham bolalarni ustoz darajasida anglamoq – bu, avvalo, ularga yuksak ehtrom ko'rsatmoq, ularning xarakterlarini, qiziqish va intilishlarini, kishilarga, narsa va hodisalarga munosabatlarini, quvonch va iztiroblarini sinchkovlik bilan o'rganmoq, ayni zamonda shu jarayonni bolalarcha his etish, idrok qilish asosida ular uslubiga muvofiqlashtirish, badiiyat sintezidan o'tkazmoqdan iborat san'atkorlikdir. Rost, inson ulg'aygani sari o'z bolaligidan uzoqlashadi, bolalik tabiatidagi xususiyatlarni yo'qota boradi. Biroq bolalar yozuvchisi bundan mustasno; u inson sifatida har qancha ulg'aymasin, baribir, bolalik tabiatini saqlab qolmog'i, uni tobora teranlashtirmog'i, bolalarcha sinchkov va qiziqsinuvchi bo'lib, ular ko'ngliga yo'l topmog'i, ruhiy dunyosiga kira bilmog'i shart. Shundagina u chinakkam bolalar yozuvchisiga aylana oladi.

Insonshunoslik adabiyotning bosh masalasi ekan, bolalar adabiyoti ham shu makon va zamondan ayri rivojlanmaydi. Jamiyat taraqqiyotida ro'y berayotgan buyuk o'zgarishlar, tarixiy hodisalar, kishilar ruhiyatidagi evrilishlarkichkintoylar adabiyotida ham zuhur topadi. Shunday ekan, bolalar adabiyotining uzoq yoki yaqin o'tmishidagi o'ziga xosliklar hozirgi adabiy jarayonda bir muncha yangilanishi tabiiy. Chunki har bir davr o'z adabiyoti oldiga eng dolzarb va g'oyat muhim talablarni qo'yadi. Shu ma'noda, o'tgan asrboshlarida bolalar adabiyotining tarbiyaga xizmat qilishi, xalq bolalarini bilimli, ma'rifatli qilishga da'vat etishi, ularning qoloq maishiy hayotini ko'rsatib berishi asosiy mezon qilib belgilangan bo'lsa, sho'ro mafkurasi davrida asosan, "baxtiyor yosh avlod" obrazini tarannum qilish bosh yo'nalish kasb etdi. Qahramon ruhiyatini ochish, bolalar va o'smirlikdagina kechadigan tuyg'ular, murakkab ruhiy holatlarning badiiy tasviri juda kam asarlarda ko'zga tashlandi. Bolalar adabiyotidagi pedagogik talablar

²Чуковский К.И. От двух до пяти.М. Детгиз, 1963, стр.358.

uning soʻz sanʼati sifatidagi badiiy ijod oʻzanlariga band soldi. Faqat oʻtgan asrning soʻnggi choragi, aniqrogʻi, 80-yillardan boshlab bolalar adabiyoti yakranglikdan qutula boshladi. Istiqloq arafasi va mustaqillik yillaridagina bolalar adabiyoti mavzu va qahramon, shakl va mazmun, janrlar xilma-xilligi jihatidan sezilarli darajada oʻzgardi. Binobarin, oʻzbek bolalar adabiyoti oʻz taraqqiyotida umumadabiyotga mushtarak va farqli xususiyatlarga hamohang tarzda rivojlandi. Binobarin, bolalar adabiyoti tabiat va jamiyatdagi barcha mavzularda ijod etish jihatdan umumadabiyotga yaqin, *“qanday qilib yozish muhim”*ligi esa uning oʻziga xos jihatidir.

Aslini olganda umumadabiyotda ham kitobxon har xil toifaga boʻlinadi: oʻz tafakkuri, qiziqish va didiga qarab u yoxud bu janrdagi, yoʻnalishdagi asarlarni mutolaa qiladi. Bolalar kitobxonligida bu jihat ham yoʻq emas. Ammo ularning yosh xususiyatlari bilan bogʻliq tabiiy jarayon **bolalar adabiyotining adreslilikini** belgilaydi.

Pedagogika va psixologiyada turli yosh davrlari ruhiyatining bir-biridan sezilarli farqi asoslab berilgan. Xususan, chaqaloqlik, ilk bolalik, maktabgacha taʼlim yoshi, kichik maktab yoshi, oʻsmirlik, oʻspirinlik, yoshlik, yetuklik va keksalik davrlarning har biri oʻziga xos xususiyatlarga, sifatlarga ega boʻlib, ular bir-biridan odamning xronologik yosh koʻrsatkichlariga koʻra emas, balki shu davrda inson ruhiyatida kechadigan hodisalar, roʻy beradigan oʻzgarishlar uning ruhiyatidagi umumiy qonuniyatlarga binoan ham farqlanishi taʼkidlangan. Bolalar qalbini badiiy tadqiq etish, bolalikni badiiyat koʻzgisida butun borligʻicha aks ettirish, aniqrogʻi, bola dunyoqarashi, botiniy va zohiriy takomillashuvi hamda ijtimoiy-axloqiy jihatdan shakllanish pillapoyalarini koʻrsatishni maqsad qilib belgilagan adabiyotijodkordan oʻz oʻquvchisining yosh xususiyatlari, ruhiyati, saviyasi va qiziqishlarini nazarda tutishni talab etadi. Shunga koʻra bolalar kitobxonligida quyidagi uch asosiy bosqich oʻzaro tafovutlanadi:

1) 2 yoshdan 6-7-yoshgacha – maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar kitobxonligi;

2) 7-yoshdan 11-12 yoshgacha – *kichik maktab yoshdagi bolalar kitobxonligi*;

3) 12-13 yoshdan 16-17 yoshgacha – *oʻsmirlar kitobxonligini* tashkil qiladi.

Maktabgacha taʼlim(tarbiya) **yoshdagi bolalar kitobxonligi xususiyatlari** L.N.Tolstoyning quyidagi sanʼatkorona bahosi bilan yaqqol oydinlashadi: “Axir men hozir nimalarda yashayotganimni oʻshanda kashf qilmaganmidim? – deya xotirlagandi u yetmish yillik umriga sarhisob qila turib. –Shuncha koʻp, shuncha tez kashf etgan narsalarimning yuzdan birini ham, qolgan butun umrim davomida kashf eta oldimmi? Aslo! Besh yashar boladan mengacha – faqat bir qadam, yangi tugʻilgan chaqaloqdan besh yashar bolagacha – dahshatli masofa!”³.

Lev Tolstoy fikrlaridan bolalar dunyosini idrok qilish, his-tuygʻu, oʻlchovlari va qiziqishlarini ulardek anglash kattalar uchun naqadar ogʻir va masʼuliyatli ekanligi anglashiladi. Yoki, Korney Chukovskiyning mashhur “Ikkidan beshgacha” asarida ham aynan shu yoshdagi bolalarning oʻziga xos olami tadqiq etilgani bejiz emas. Muallif insondagi koʻpgina fazilat va qirralar, qobiliyat va

³ Толстой Л.Н. Собр. Соч. т.1, М. ГИХЛ, 1952, с. 330

qiziqishlar, tasavvur va tushuncha aynan 2-5 yoshlik davrida to'la namoyon bo'lishini qator misollar tahlili orqali isbotlaydi.

Zotan, umr ibtidosidayoq so'z san'ati sehri bilan tarbiyalanish beqiyos ijtimoiy-estetik qimmat kasb etadi. Aslida ham xalq ijodiyotidagi erkalamalar, ovutmacholqlar, qiziqmasholqlar, ertaklar va aytim-olqishlar shunday vazifani ado etib kelgan. Murg'ak bolani so'z ohangida erkalash, ardoqlash ular ruhiyatida o'zgacha ta'sir etishi folklorshunos, psixolog va pedagoglar tomonidan qayta-qayta ta'kidlanmoqda.

Ulug' mutafakkir Ibn Sino bundan ming yillar avval yozgan "Axloq haqida risola" sida shunday yozadi: "Tarbiyani bolaning eng yosh paytidan boshlash kerak, zero unga yaxshi xulq odat bo'lib qolsin". Bu kabi fikrlar Unsurulmaoliy Kaykovus, Shayx Sa'diy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy kabi mumtoz so'z san'atkorlarining didaktik asarlariga ham singdirilgan. XX asr boshlarida esa Abdulla Avloniy o'zining pedagogik risolasida tarbiyaning zamoni haqida mulohaza yuritib, shunday yozadi: "Emdi ochiq ma'lum bo'ldiki, tarbiyani tug'ulgan kundan boshlamak, vujudimizni quvvatlandurmak, fikrimizni nurlandurmak, axloqimizni go'zallandurmak, zehnimizni ravshanlandurmak lozim ekan..."

Binobarin, ana shu e'tiroflarning o'ziyoq maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligining dolzarb ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi. Bu yoshdagi bolalar hali kitob o'qishni, uning mazmunini idrok etishni bilmasa-da, atrof-olamdagi narsa-predmetlarga qiziqishlari kuchli bo'ladi, taqlidchilik asosida hayotni o'zlashtira boradilar. Shu sababli kichkintoylar eng ko'p eshitadigan, sevib tinglaydigan ertaklari va she'rlarining personajlari – hayvonlar, qushlar, hasharotlar, dov-daraxtlar hisoblanhsa-da, insonga xos taqlidiy suratga ega: gapiradi, yig'laydi, xafa bo'ladi va h.k.

Kichkintoylarda 2-3 yoshidan boshlab so'z o'rganish, so'zni anglash va aytish ehtiyoji jiddiy tus oladi. Ular 3 yoshda 1200-1500 so'z bilsa, 4-5 yoshda 2500 tacha so'zni o'z nutqida faol qo'llaydi. Bola hech qanaqa grammatik qoidadan xabarsiz holda so'zlarni mantiqan to'g'ri aloqaga kiritib, o'z fikri va istagini bildiradi, hatto o'zicha so'z yasab, uni ifodalagan bo'ladi, shu tariqa o'z lug'atini aks ettiruvchi tili yuzaga keladi. Xuddi shunday bir vaziyatda bolaga hayvonlar, qushlar va hasharotlarning yorqin rasmlari, ularga daxldor voqelikni ifodalovchi voqeaband rasmlardan tashkil topgan pishiq kartondan ishlangan *animal kitoblar*, hayvonlar haqidagi ertaklar mazmunini aks ettiruvchi **dekorativ**, *kesma* yoxud *yig'ma* kitobchalar berilmog'i lozim. U bunday rangli kitobchalarni o'zi ochib varagqlamog'i, rasmlariga qarab, tasvirdagi narsalarning holatini, rangini, shaklini, a'zolarini, aytmog'i, yoxud kattalar yordamida shularni o'rganib qayta so'zlamog'i shart. Bunday kitobchalar bolada hajm, shakl va rangni his qilishda ham muhim rol o'ynaydi. Xususan, "O'zing bo'ya" ruknidagi kontur suratli kitobchalar bu jarayonni yanada faollashtiradi, bolalar bu kitoblarni bo'yab turib konturda ifodalangan ma'nolarni, shakllar va ularning ranglar garmoniyasida o'qib idrok qiladigan bo'ladilar. Bu holat ularda so'zga, so'zlashga rag'batni yanada kuchaytiradi. Shuningdek, har bir jumlaning jarangdorligi, musiqiyiligi, ertaklarni rolli va didaktik o'yinlar orqali, she'rni esa qo'shiq qilib ayta olishi muhim. Zero,

bolalar adiblari kitobxonlikning bu davriga alohida e'tibor qaratmog'i, ularning til va nutq boyliklari, quvnoqlikka moyil tabiatini inobatga olishi g'oyat zarur. Rost, maktabgacha tarbiya yoshidagi bola o'zi qiziqqan ertak yoki she'rni, hikoyani tanlash imkoniyatiga ega emas. Ammo tanlab eshita oladi. Zukko ota-onalar, maktabgacha ta'lim muassasalarining pedagoglari kichkintoy ko'zidagi hayrat, quvonch yoki o'ychanlikni ilg'ay biladi. Aytaylik, Z.Diyorning "Kapalak", "To'p", "Suv bilan suhbat", Sh.Sa'dullaning o'yinchoqlar tilidan aytiluvchi "Ayiqlik", "Buzoqlik", "To'ychoqlik", "Uloqcham" she'rlari shu ma'noda kichkintoylar tilidan tushmay keladi. Bunday she'rlarda 2-6 yoshli kichkintoylarning fe'l atvori (kapalakni quvlashi, suv bilan suhbatga kirishishi, o'yinchoqlar tilga kirib, unga arz qilishi), nutqi ("jiyron toycham", "o'ynab-kishnab", "suzoqlik") ohangi aks etgani, ular sho'xligiga mos ifodalar (kapalak, buzoqlik, toychoqlik, sharqiroqlik soy, to'p, uloqcha...) bilan tasvirlangani, qolaversa, so'z va qofiyalarning aniqligi (buzoqlik-suzoqlik) diqqatga sazovor.

Shunga o'xshash S.Barnoyevning "Feruza aytgan qo'shiqlik" she'ri zamondosh kichkintoylar kuylab kelayotgan qo'shiqlik hisoblanadi:

Quyosh bo'lsin, oy bo'lsin,
O'zbekiston boy bo'lsin.
Menga atlas, ukamga
Gijinglagan toy bo'lsin.

Dadam yuzga kirsinlar,
Oyim yuzga kirsinlar,
Bizlar yuzga kirganda
Yonimizda yursinlar.

She'rda katta-yu kichikning samimiy tilagi bor. U juda sodda, o'ynoqlik ohangda bitilgan. Ayni paytda jajji qizaloqlik oila farovonligini istayotirki, bunda osmon-u zamin tinchligi bilan birga milliylik (atlas) hamda yurt tinchligi, otabobolar an'analariga sodiqlikning ("gijinglagan toychoqlik") umrboqiyiligi ko'zlanayotir. Kichkintoylar shunday she'rlarni kuylab ulg'aysa, albatta, uning mazmun- mohiyati ham qulog'iga singib boradi.

Yoki R.Farhodiyning "Tonggi so'z" hikoyasida qator taqlid so'zlar ishlatilgani e'tiborga loyiq. Ya'ni, "Miyov-miyov!", "G'uv-g'uv", "Chiriqlik, chiq-chiriqlik", "Vov-vov-vov!", "G'oqlik-g'oqlik-g'oqlik", "G'a-g'a-g'a!" – bular tongda uyg'ongan Ahmadning yo'lda uchratgan do'stlari – mushuk, shamol, Qoplon, g'oz va o'rdaklarning erta tongda aytgan so'zlari – "Assalomu-alaykum!" – degani ekan. Darhaqiqat, bunday hikoyalar jajji kichkintoylarga estetik zavq berish bilan birga tarbiyaviy vazifaga ham ega. Shu sababli kichkintoylarga bag'ishlangan she'r va hikoyalar ularda hayotni anglash, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirish, mavhum tushunchalarining reallashuvi, so'z boyliklarining muttasil boyib borishiga xizmat qilishi asosiy tamoyillardan hisoblanadi.

Kichik maktab yoshidagi bolalar kitobxonligi ham o'ziga xos tafovutlarga ega. Chunki bu yoshdagi bolalarning ichki olami nihoyatda boy. Ular hali ko'p narsani bilmasa-da, lekin bilishdan iborat ma'naviy ehtiyoj jarayonini boshdan

kechiradi. "Bolalarga o'zlarini sezgan va o'ylaganlarini gapirib berish g'oyat qiyin, chunki ularni so'zda ifodalashga to'g'ri keladi", – deb yozgan edi Yanush Korchak taxallusi bilan butun dunyoga tanilgan polyak adibi Genrika Goldshmit. – Bundan ham og'irrog'i esa yozish. ...lekin bolalar shoir va faylasufdirlar."

M.Murodovning "Samolyot egan bola" hikoyasining qahramoni esa Xo`ran ismli 2-3 yoshdagi bolakay. Negaki, "U hamma narsani og`ziga solaverganidan, ota-onasi faqat eguliklar olib berarkan. Ammo bir kuni o`yinchoqlar do`koniga kirishganida u o`yinchoq samolyotni olib berasiz, deb xarxasha qilibdi. Dadasi:

- Senga bu o`yinchoq bo`lmaydi,-desa ham unamasdan, baribir oldiribdi. Xo`ran samolyotni uch kun o`ynabdi. To`rtinchi kun ko`chadan o`yinchoqsiz quruq qaytibdi. SHunda dadasi, onasi har qancha so`rashsa, po`pisa qilsa ham bola nuqul "eb qo`ydim" dermish. Ular xavotirdan "Tez yordam" chaqirishibdi, shifoxona etishibdi; "doktor xola" bolani sekin taxta karavotga yotqizib, qornini silab, ezib ko`radi. "Og`riyaptimi" deyishganida, og`rimasa ham bola qo`rquvdan yig`lab yuboribdi. Onasi yanayam vahima qilibdi. Xo`ran rentgen qilinadigan xonaga kirganda ham qo`rqqanidan battar yig`labdi. Rentgenda hech qanday samolyot ko`rinmagach, uyga qaytganda ota-onasi yana so`ray boshlabdi:

- To`g`risini ayt, samolyotni rostdan edingmi?
- Edim, - debdi Xo`ran yig`lamsirab. Onasi jahl bilan Xo`ranning orqasiga bir shapati uribdi. Bola yig`labdi. SHunda o`qituvchi qo`shnilari kirib qolib, voqeadan xabar topibdi.

- Bolani urmay, qo`rqitmay so`rash kerak, debdi-da, Xo`ranning boshini silab ohista so`rabdi:

- Oppoq bolam, Xo`ranjon, qani ayt-chi, samolyotingni butun yutdingmi, buzib yutdingmi?

- Yutmadimam, buzmadimam.
- Qanday qilib eding?
- Karimning koptogiga alishtirdim.
- Koptok qani?
- Salimning miltig`iga alishtirdim.
- Miltiq qani?
- G`aniga pirojniyga alishtirdim.
- Pirojniy qani?
- Eb qo`ydim,-debdi Xo`ran.

Maktabgacha ta`lim yoshidagi bolalarga "men sizlarga samolyot egan bolani aytib beraymi?" deyishning o`ziyoq ularning diqqatini quloqqa aylantiradi. Ya`ni, bola shu yoshida samolyotni eyish mumkin desa, chippa-chin ishonishadi. SHu ma`noda, hikoyani oxirigacha tinglagan kichkintoylar o`zlaridayam hali-veri takrorlanib turuvchi bunday qusurlardan tiyilishlari lozimligi, yoxud, kattalarning jajjilarga munosabat tarzi ifodasi uning tarbiyaviyligini belgilasa, qaytarmachiq shaklidagi dialog va qahramon ismining ramziyligi zavqovarlikni ta`minlagan.

SHunga o`xshash, R.Farhodiyning "Tonggi so`z" hikoyasida qator taqlid so`zlar ishlatilgan: "Miyov-miyov! G`uv-g`uv. CHiriq, chiq-chiriq! Vov-vov-vov! G`oq-g`oq-g`oq! G`a-g`a-g`a!". Bular tongda uyg`ongan Ahmadning yo`lda

uchratgan do'stlari mushuk, shamol, Qoplon, g'oz va o'rdaklarning erta tongda aytgan so'zlari -"Assalomu-alaykum!" degani ekani ma'lumlashadi.

Anglashilishicha, adiba o'zining pedagogik tajribasi, bolalar shifokori sifatidagi bilimi, betakror yozuvchilik iqtidori orqali bolalik dunyosining ko'pgina sir-asrorlarini ilg'ay olgan; xususan, bola qalbining erkinligi qushga, kapalakka va gulga qiyoslanishini, hamchunin ular o'zlariga jonivorlar, hasharot-u hayvonlarni aka-uka, yoxud, tengqur do'stdek tutishini ta'kidlaydi. Chindan ham shunday. Bolalar tabiatidagi "shoirlik"– ularning hamma narsadan hayratlanishlari, har bir hodisadan hayajonlanishlari bo'lsa, "faylasuflik"– hayratni va hayajonni qo'zg'agan shu narsalar va hodisalarning asl mohiyatiga qiziqishlaridir. "Bu nima?", "Bu nega bunaqa?", "U nima deydi?", "U nega katta yoki nega kichik?", "U qanday o'sadi?", "Nega qattiq?", "Nega yumshoq?", "Suv nega qotadi?", "Quyosh qanday qizitadi?", xullas, shu xildagi sanoqsiz savollar bu yoshdagi bolalarning qiziqishlari hosilasi bo'lib, ana shu savollarga topgan va topolgan javoblari – olamni o'zlashtirish yo'llaridir. Olam ular uchun jumboqqa aylanarkan, ularning o'zlari ham "nimavoy"ga aylanishlari tabiiydir. Shu ma'noda, rus bolalar yozuvchisi N.Nosov yaratgan Pochemuchka (yoki, Nimavoy – o'zbek tilida Bilmasvoy tarzida tarjima qilingan) –bu yoshdagi bolalarning umumlashma obrazi darajasiga ko'tarilgan. Bunday umulashma obrazni Q.Muhammadiyning "Tabiat alifbesi" turkumiga kiruvchi lirik qahramon timsolida ham ko'rish mumkin. U ham butun vujudi bilan "Yong'oqni nega yong'oq deymiz?", yoki "Yong'oqning qobig'i nega qattiq?", "Olcha negaqip-qizil?", "O'rik nega sarg'ayib pishadi?", "Jiydani shoxi nega egik?", "Shaftolining bargi nega achchiq?", "Sada nega meva qilmas?", "Dada, bog'bon nega tokni qirqib turadi?", yoki, "Tok daraxti bir xil-u uzumlari nega har xil?", "Mol nega kavsh qaytaradi?", "Chittak nega chittak?" singari son-sanoqsiz savollarga aylangan. Q.Muhammadiy bu savollarga poetik javob berish maqsadida nima to'g'risida asar yaratmasin, nima haqda gapirmasin, doim o'sha narsadan inson hayotini ko'zda tutib, ma'no izlaydi. Shoir shu ma'noni topadi ham. Bu ma'no doim bolalarning hayotdan oladigan birinchi taassurotlarini izohlaydi, uning dunyoqarashi shakllanishiga xizmat qiladi.⁴ Eng muhimi, bolada insonni sevish, kasb-u koriga rag'bat bilan qarash, shu asosda hayotni anglash va sevish tuyg'usini ardoqlab o'stiradi. Bu yoshdagi bolalar folklordan kengroq bahramand bo'la boshlaydilar: tez aytishlar mashqi bilan nutq tovushlari talaffuzini ravonlashtirsalar, chandish o'ynab so'zlar ohangdoshligini idrok qiladilar; guldur-guplar vositasida so'z va harakat uyg'unligini his etsalar, topishmoqlarni yechish jarayonida zehnlarni charxlay boradilar. Hayvonlarga oid ertaklarga qiziqishlari sehrli-fantastik va hayotiy-maishiy ertaklarga omixtalashib, ular hisobiga to'lisha boradi va xayollariga parvoz bag'ishlay boshlaydi. Hayotiy-maishiy ertaklarni o'qish jarayonida real hayot hodisalariga qiziqishlari uyg'ona boradi. Ertakka bu xildagi ma'naviy chanqoqlik turli xalqlar ertaklarini ham, shuningdek, yozma adabiy ertaklarni ham sevib o'qishga chog'laydi: Sharl Perro, aka-uka Grimmlar, Hans Kristian Andersen, P.Yershov asarlarini, ayniqsa,

⁴Qarang: Qo'shjonov M. Katta hayot va jo'shqin lirika. –Kitobda: Quddus Muhammadiy. Tabiat alifbesi. She'rlar. –T., "Yosh gvardiya", 1971, 3-b.

bolalarga moslashtirib tabdil qilingan E.Rapsenning “Baron Myunxauzenning sarguzashtlari”, shuningdek, A.Tolstoyning “Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari”, Leonid Solovyevning “Nasriddin afandi sarguzashtlari”, Sh.Sa’dullaning “Yog‘och qo‘g‘irchoq yoki Kachal polvon sarguzashtlari” ertak-qissalarini, Turg‘unboy G‘oyibovning adabiy-nasriy ertaklarini zavqu shavq bilan o‘qiydilar. Multfilmlarga va qo‘g‘irchoq teatri spektakllariga o‘chliklari zamirida ham aslida ertakka ehtirosli qiziqishlari yotadi. Ayni paytda ham bunday asarlarning ahamiyati pasaymagan. Shu bilan birga, o‘sib kelayotgan yosh avlodni endilikda ko‘proq mantiqiy bilimlar, insonning ruhiy kechinmalari, tabiat va jamiyat munosabati masalasi qiziqtirayotgani sir emas. R.Tolibning “Kim baxtiyor?” she’ri shu ma’noda kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar tabiatiga monand:

O‘tirib goh Mirjalol,	O‘zicha aytar bobo:
O‘zicha surar xayol:	“Alam qilarkan goho,
“Bobom qanday baxtiyor?	Ko‘z xira oyoq og‘rir,
O‘zlarida ixtiyor,	Keksalik ekan og‘ir.
Birov bermaydi tanbeh.	Yaxshi emas ishtaham,
Yanglishsalar hamki ... eh,	Unum yo‘qdir ishda ham,
Doim hurmatda bobom.	Tunbo‘yi kelmay uyqu
Hamma beradi salom,	Bosar keksalik, qayg‘u.
Joy tayyor, dimog‘i chog‘,	Qani, endi bo‘lsam yosh,
Avtobusga chiqqan chog‘	O‘tirmasdim qashlab bosh.
“Bobomlarga maza xo‘p,	Kuchi, sog‘liqlari bor,
Uxlaydilar rosa ko‘p.	Yoshlar qanday baxtiyor?”
Xunob bo‘lib erta-kech,	
Misol yechmaydilar hech.	

She’rda inson umrining ikki qarama-qarshi qutblari – keksalik va yoshlik yuzma-yuz kelgan. Shoir keksalikni dastlab, zohiriy jihatlarinigina bola tasavvuri orqali aks ettiradi. Bu kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarga xos bo‘lgan uyquni yaxshi ko‘rish, arifmetik misol va masalalardan xunob bo‘lish, shumtakaliklari uchun dakki yeyaverish kabilar bilan muvoziy qo‘llanib, tasvirdagi aniqlikni ta’minlay olgan. Bobo o‘ylari orqali esa umr poyonidagi botiniy kechinmalar, qarilikning o‘ziga yarasha tashvishlari his qilinadi. Yosh kitobxon bobo va nevara xayolidan ogoh bo‘lgach, keksalarni ko‘proq e‘zozlash zarurligi, haqiqiy baxtiyorlik esa yoshlikda ekani, “bosh qashlab” o‘tirmay, bilim olish, izlanish zarurligini angelaydilar.

Umuman, kichik yoshdagi o‘quvchilarni ham davr taraqqiyotining barcha muammolari, mavzulari qiziqtiradi. 8-11 yoshli bolalar, xalq nasri va adabiy ertaklar, tabiat, Vatan, vatanparvarlik, ota-onaga muhabbat, axloq-odob va kitob o‘qishga da’vat ruhida asarlar bilan birga, insonni teranroq o‘rganishga oid she’r va hikoyalarni katta qiziqish bilan o‘qiydilar. Binobarin, o‘zbek bolalar adabiyoti tarixida kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar kitobxonligini G‘.G‘ulom, H.Olimjon, S.Jo‘ra, Z.Diyor, Q.Muhammadiy, Sh.Sa’dulla, I.Muslim, A.Rahmat, Q. Hikmat, P.Mo‘min, T.Adashboyev, M.A’zam, A.Obidjon va boshqalarning quvnoq she’r va qo‘shiqlari, dostonlari va she’riy ertaklari; H. Nazir,

X.To‘xtaboyev, N.Fozilov, M.Osim, T.Malik, H.Shayxov, S.Barnoyev, F.Musajon, O.Husanov va boshqalarning hikoya, qissa hamda romanlari tashkil etib keldi. Istiqloлга erishgach, bu yoshdagi kitobxonlarga, ayniqsa, vatanparvarlik va Vatan tarixi haqidagi badiiy asarlar behad zarurligi, xorijdagi tengqurlari hayoti haqidagi asarlar ham alohida qiziqish uyg‘otishi yaqqolroq anglandi. Bu jihatdan ham o‘zbek bolalar adabiyoti namunalari hisoblangan “Qonli barmoqlar”, “Zafar va Zahro” (Oybek), “Dunyo bolalari” (A.Muxtor), “Afg‘on hikoyalari” (S.Barnoyev) qatorida mashhur italyan bolalar adibi Janni Rodarining “Chipollinoning boshidan kechirganlari”, “Jelsomino yolg‘onchilar mamlakatida”, “Muzqaymoqdan qurilgan shahar”, shved bolalar adibasi Astrid Lindgrenning “Mittivoy va tomدا yashovchi Karlson haqida ikki qissa”, polyak adibi Yanush Korchakning “Qirol Matiush birinchi”, shuningdek, qardosh xalqlar bolalar adabiyotlarining eng sara namunalari alohida qimmat kasb etadi. Bu xildagi asarlar bolalarning olam va odam haqidagi bilimlarini rivojlantiradi, lug‘at boyligini oshiradi, dunyoqarashining shakllanishiga, insoniy fazilat tarkib topishiga, shaxs xarakterining toblanishiga ta’sir ko‘rsatadi, nihoyat, badiiy adabiyot ular uchun chinakam “hayot darsligi”ga aylana boradi.

O‘smirlar kitobxonligi esa o‘quvchilarning shu yoshdagi ruhiyatiga monand ancha murakkab. O‘smirlik insonning bolalikdan kattalar olamiga o‘tayotgan va aytish mumkiinki, nisbatan keskinroq, murakkabroq kechishi bilan farqlanib turuvchi davridir. Bu bolaning 5-6-sinfda o‘qish paytlariga to‘g‘ri kelib, 13 yoshdan 16-17 yoshgacha bo‘lgan davr oralig‘ida kechadi. Ayrim bolalarda bu 1-2 yil ertaroq yoki kechroq kuzatilishi ham mumkin. O‘smirlikda rivojlanishning fiziologik, biologik, aqliy, ijtimoiy-tarbiyaviy jihatdan to‘lisha borishi ko‘zga tashlanadi. O‘smirlar o‘z ideallari (mutlaq ijobiy)ni orzu qilib, uni o‘zlarida ro‘yobga chiqarishni xohlaydilar. Bu yoshda biror kasb yoki hunarni egallashga qiziqish va intilish paydo bo‘ladi. Muhimi, o‘smir o‘zini tarbiyalashda kitob, kinofilm qahramonlaridan andaza oladi. Shunday ekan, o‘smirlarga mo‘ljallangan badiiy adabiyotning vazifasi ham o‘ta mas’uliyatli va serqirradir. Unutmaslik kerakki, o‘smirlik inson hayotining ajoyib pallasini, shaxs sifatida shakllanishining asosi. O‘smirning aqliy kamolotga yetishuvi muhim o‘ringa ega. Ularning o‘z fikrini aniq ifodalashga yo‘naltirish, mustaqil mulohaza yuritish ko‘nikmasiga ega bo‘lish, qolaversa, bu jarayonni anglab yetishlarida badiiy ijodning ta’siri diqqatga sazovor. Xususan, Oybek, A.Qahhor, M.Osim, N.Safarov, O.Muxtor, T.Malik kabi yetuk adiblarning biografik va avtobiografik qissalari, esse hamda hayotiy hikoyalari bu jarayonda dasturulamal bo‘la oladi. O‘smirlardagi ulkan ma’naviy ehtiyoj va shaxs sifatida kamol topish zaruratini o‘z vaqtida payqagan M.Gorkiy XX asrning 30-yillarida “Mashhur kishilar hayoti” ruknida badiiy-biografik asarlar ijod etish tashabbusi bilan chiqqan edi. Shu munosabat bilan mashhur yozuvchi, olim, bastakor, harbiy sarkarda, mohir hunarmandlar-u jahon urushi va mehnat qahramonlarining hayoti, ijod yo‘li badiiy-tadqiqiy namunasi bo‘lgan yuzlab asarlar yaratildi. Yakunlangan asrning yetmishinchi yillariga kelib, bu ruknda asarlar ijod etish an’anasi o‘zbek ijodkorlari faoliyatida ham ko‘rina boshladi. Endilikda Aziz Qayumovning “Alisher Navoiy”, “Abu Rayhon Beruniy”, “Abu

Ali ibn Sino”; Laziz Qayumovning “Hamza”; Naim Karimovning “Hamid Olimjon”, “Oybek”, “Cho’lpon”, “Usmon Nosir”; Adham Akbarovning “G’afur G’ulom”; Ozod Sharafiddinovning “Abdulla Qahhor”; Bo’riboy Ahmedovning “Mirzo Ulug’bek”, “Amir Temur”; Otayorning “Mirtemir”, “Islom shoir”; Habib Karimovning “O’ral Tansiqboyev” singari asarlari shu yo’nalishdagi izlanishlarning samaralari bo’lib, o’zbek voqeligini ilmiy-ma’rifiy asosda badiiy tadqiq etganligi bilan e’tibor qozonib borayotir. Bunday asarlar o’smirlarni insonparvarlik, tarixiy qadriyatlarga muhabbat ruhida tarbiyalaydi, ularning kasb tanlashlariga ko’maklashadi, ajdodlar jasoratidan iftixor qilish tuyg’ularini o’stirib, chinakam vatanparvar inson sifatida kamol topishlariga ta’sir ko’rsatadi.

Binobarin, o’smirlik ham jismoniy, ham ma’naviy-axloqiy balog’atga yetishuv bo’sag’asi ekan, qahramonlar xatti-harakati orqali shu yoshdagi o’quvchilarga ibratli saboq berish – ularga mo’ljallangan kitoblarning asosiy vazifasidir.

Albatta, yangi ming va yuz yillikda o’smirlar kitobxonligi arsenali bundan-da ortib borishi, jahonga mashhur mumtoz va o’zbek adiblarining tarixiy, detektiv, biografik roman va qissalarini, esse hamda she’riy asarlarni, ilmiy-ommabop kitoblarni mutolaa qilishlarini taqozo etayotir. Shuningdek, ular endi bolalar adabiyoti bilan cheklanib qolmay, umumadabiyot xazinasidan keng bahramand bo’layotirlar. Bugungi o’smir P.Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni”, M.Osimning “Karvon yo’llarida”, “Zulmat ichra nur”, “Ibn Sino qissasi”, O.Yoqubovning “Ulug’bek xazinasini” singari tarixiy, biografik roman va qissalarni o’qimay turib, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Amir Temur, Ulug’bek, A.Navoiy, Bobur kabi ulug’ ajdodlar hayot yo’lini to’liq tasavvur qila olmaydilar. T.Malikning “Alvido bolalik”, “Shaytanat” qissasi ham ularga jamiyatda shaxsning shakllanishidagi muhim omillaridan saboq berishi uchun g’oyat zarur. Shuningdek, X.To’xtaboyevning “Mungli ko’zlar”, “Jannati odamlar”; O’.Hoshimovning “Ikki eshik orasi”, “Urushning so’nggi qurboni”, “Dunyoning ishlari” kabi asarlari, M.Yusuf, A.Oripov, E.Vohidov she’rlari ham o’smirlar qo’lidan tushmay kelayotir. Bu shundan dalolat beradiki, o’smirlar kitobxonligida asosan ikki yo’nalish ko’proq kuzatiladi:

*Birinchi*dan, o’tgan asr o’rtalaridan bolalar va o’smirlar uchun maxsus ijod qilgan H.Nazir (“Yonar daryo”, “Lochin qanotlar” kabi), N.Fozilov (“Shum bolaning nabiralari”, “Saraton” k.), X.To’xtaboyev (deyarli barcha asarlari), F.Musajonov, L.Mahmudov, T.Malik, H.Shayxov, M.A’zam A.Obidjon, T.Adashboyev singari adiblarning badiiy teran asarlari o’z o’quvchisini yo’qotmay kelayotir.

*Ikkinchi*dan, o’smirlarning bugungi intilishlari, qiziqishlariga mutanosib asarlar maxsus yaratilmayotganidan, ular umumadabiyot namunalari katta qiziqish bilan o’qimoqdalar. Bunda yuqorida zikr etilgan asarlar, shuningdek, jahon adabiyotining namunalari sujeti, mavzusi dolzarbligiga ko’ra o’smirlar e’tiboriga ko’proq sazovor bo’layotir.

Bilim, ko’nikma va malakani rivojlantirishga yo’naltiruvchi savollar :

1. Bolalar adabiyoti istilohi nimani anglatadi?

2. Bolalar adabiyotining ikki yoʻnalishdaligi nimada koʻrinadi?
3. Bolalar adabiyotidagi tasvirning oʻziga xosligini qanday izohlaysiz?
4. Bolalarbop asarlardagi xarakter va hodisalar ifodasida dinamikaning yorqinligini misollar asosida tushuntiring?
5. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar kitobxonligi haqida nimalarni bilasiz?
6. Kichik maktab yoshidagi bolalarga moʻljallangan badiiy asarlar qanday spetsifik xarakterga ega?
7. Oʻsmirlar kitobxonligida qaysi yoʻnalishdagi asarlar yetakchi ahamiyat kasb etadi?

MAVZUGA DOIR TEST SAVOLLARI

1. Oʻzbek bolalar Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
2. Jamilova B. Oʻzbek bolalar adabiyoti. Oʻquv qoʻllanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
3. Bolalar adabiyoti va zamonaviylik. –T.:Fan, 1981.
4. Ibrohimova Z. Kichikintoylar adabiyotining xususiyatlari.–T.:Oʻqituvchi,1994.
5. Suyumov A., Jumaboyev M..Bolalar adabiyoti. –T.:Oʻqituvchi. 1995.
6. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti va folklori.–T., 2006.

2-MAVZU. BOLALAR FOLKLORI TABIATI VA JANRIY XUSUSIYATLARI

Reja:

1. Xalq ogʻzaki badiiy ijodining oʻziga xosliklari.
2. Bolalar folklorida paremik janrlar oʻrni.
3. Bolalar qoʻshiqlarining badiiy-kompozitsion xususiyatlari.
4. Xalq ertaklarining bolalar kitobxonligidagi oʻrni.

***Tayanch tushunchalar:** folklor, paremik, qoʻshiq, maqol, topishmoq, masal, tez aytish, ertak, kompozitsiya, verbal, noverbal, anʼanaviy, zachin, motiv, sujet, stilizatsiya*

Bolalar folklori tabiati. Xalq ogʻzaki badiiy ijodiyoti xilma-xil adabiy tur va janrlarda namoyon boʻlgan hodisa sifatida kishilik jamiyati tarixida koʻp vazifali ijtimoiy-estetik mohiyatga ega soʻz sanʼati hisoblanadi. U hamma zamonlarda ham oʻz ijodkori boʻlgan xalqning orzu-armonlarini ifodalab keldi, qolaversa, xalqning oʻz-oʻzinigina emas, balki bolalarning ham maʼnaviy-axloqiy jihatdan shakllanishlarida muhim tarbiyaviy vosita vazifasini bajarmoqda. Bolalar xalq ijodiyotidan ota-bobolarining hayot tajribasini, mehnat va kurash ilmini oʻrganib kelayotirlar. Ular xalq qoʻshiqlaridan, doston-u ertaklaridan, afsona-yu rivoyatlaridan sevish-sevilish, samimiyat, insoniylik, sabr-u qanoat, mehnatda fidoiylik, eng muhimi, otalari yashab obod etgan Vatan tuygʻularini idrok etish asnosida yurt erki va ozodligi uchun kurashgan buyuk ajdodlari Toʻmaris, Shiroq, Spitamen, Muqanna, Temur Malik, Jaloliddin Manguberdi, Mahmud Torobiy va Amir Temurlarning jasoratlaridan saboq olmoqdalar, yashash va yaratish romantikasidan surur tuymoqdalar. Binobarin, xalq ijodiyoti qadim zamonlardan hozirgacha bolalar uchun ham ezgulikni qadrlash va yovuzlikdan nafratlanish sabogʻi boʻlib, avloddan avlodga oʻtgani sayin muttasil toʻlishib, mukammalashib, ogʻizdan-ogʻizga koʻchgani sayin tobora sayqallanib, xalq milliy ruhini teranroq aks ettirgan holda asrlar davomida avlodlar maʼnaviy-axloqiy vorisligini taʼminlab

keldi, jamoa ijodi namunasi sifatida xalq zakovatini, iste'dodini va til boyligini namoyish etdi, xalq uchun o'zligini anglash, o'z tarixini sevish vositasiga aylanib qoldi, eng muhimi, yozma adabiyotning bunyodga kelishida genetik asos vazifasini bajardi. Bu silsilada bolalarning o'z folklori ham muayyan rol o'ynadi.

Binobarin, bolalar folklori – kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining o'zaro uyg'unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o'yinlar, qo'shiqlar va musiqiy poetik janrlarning yaxlit bir tizimiga aylangan xalq og'zaki ijodiyotining o'ziga xos tarmog'idir.

Shunga qaramay, o'zbek bolalar folklori namunalarini to'plash, nashr etish va ilmiy-estetik qimmatini o'rganishga uzoq zamonlar e'tibor berilmay kelindi. XX asrning dastlabki choragi oxirlarida bu ishga kirishilgan bo'lsa-da, u uzluksiz jarayonga aylanmadi. Elbek to'plab, tartib berib 1937-yilda chop ettirgan "Bolalar qo'shig'i" to'plamidan O.Safarov tartib bergan "O'zbek xalq ijodi" seriyasida 1984-yilda bosilib chiqqan "Boychechak" to'plamigacha kechgan salkam yarim asrlik uzilish ana shu fikr dalili bo'la oladi. O'zbek bolalar folklorini o'rganish 60-yillardan e'tiboran izchillasha bordi. Z.Husainovning "O'zbek topishmoqlari" (1966), G'.Jahongirovning "O'zbek bolalar folklori" (1975), shuningdek, O.Safarovning "Bolalarni erkaloovchi o'zbek xalq qo'shiqlari" (1983), "O'zbek bolalar poetik folklori" (1985), "Alla-yo alla" (1999), "Chittigul" (2004), "O'zbek xalq bolalar o'yinlari" (2012) Sh.Galiyevning "O'zbek bolalar o'yin folklori" (1998) singari tadqiqotlar tufayli bu izlanishlarning samaralari ko'zga tashlanadigan bo'ldi. Shuni ham aytish kerakki, folklorshunoslar orasida mavsum va marosim qo'shiqlariga munosabatda ularning ijodkori har qachon kattalar bo'lganini e'tirof etish bilan bolalarning bu sohadagi qo'shiqchiligini yo cheklash, yo tamoman inkor etish hollari ham mavjud. To'g'ri, marosimlarni kattalar uyushtirganlar. Ularning o'tkazilish tartiblarini ham, rasm-rusumlari va qo'shiqlarini ham kattalar ijod etganlari rost. Lekin unutmazlik lozimki, shu marosimlarning birortasi ham bolalar ishtirokisiz o'tmagan; hech bo'lmaganda, bolalar tomoshabin sifatida unga qatnashganlar va kattalar bajargan ishlarni ko'rgach, o'sha marosimni keyinroq o'yinda muqallid qilib o'zlari bajarganlar, shu muqallidlariga yarasha qo'shiqlarni to'qiganlari ham ayni haqiqat. Binobarin, bolalarning ham o'z marosim va mavsum qo'shiqlari yuzaga kela boshlagan. Bu jarayon davr o'tishi, turmush sharoitining o'zgarishi, yangicha ijtimoiy munosabatlarning tug'ila borishitufayli u yoki bu marosimning tamoman yo'qolishi, yo shunchaki kattalar o'rtasida nufuzini yo'qotishi natijasida o'sha marosim bolalar o'yini yoki ijrochiligida yashash shakliga o'tishi bilan yanada chuqurlasha borgan. Bunday holatni "Boychechak", "Chittigul", "Binafsha", "Oppoqijon" kabi mavsum qo'shiqlari misolida yaqqolroq ko'rish mumkin. O'zbek bolalar folklori namunalari tabiatidan kelib chiqib, genetik asoslariga ko'ra uni uch qismdan tarkib topgan hodisa sifatida kuzatish mumkin:

I. Kattalar hamisha o'z farzandlarini o'ylab yashaganlar – mehnat va ijod bilan shug'ullangan. Bu jarayon ularda bola va uning taqdiri to'g'risida qayg'urish majburiyatining tobora chuqurlashuvi tarzida kechib, talay qo'shiqlarning to'qilishiga sabab bo'lgan. Ayniqsa, chaqaloqni parvarish etish mas'uliyati behad katta bo'lgan. Onalar ana shu murakkab mas'uliyatni

zimmalariga olganlar: o'tkir zakovat, tadbirkorlik, beqiyos insoniy mehribonlik evaziga o'zlari goho tushunib, goho tushunmay, "bolalarni tarbiyalab o'stirish bilan mamlakatning kelajak tarixini, demakki, dunyo tarixini ham tarbiyalab yetishtirganlar. Bu yo'lda qo'shiq ularga madadkor bo'lgan: bolalarini qo'shiq bilan uxlatganlar, yig'lasa, kuylab ovutganlar, erkalatganlar, hatto qo'shiq bilan chaqaloqqa daxldor marosim rasm-rusumlarni bajarganlar. Shu zaylda allalar, aytim-olqishlar, ovutmachoqlar, erkalamalar, qiziqmachoqlar va qaytarmachoqlar yuzaga kelgan. Ularda erkalash leytmotiv bo'lgan. Shu sababli xalq og'zaki poeziyasining ana shu namunalarini *erkalash poeziyasi* tarzida umumlashtirish va xarakterlash asoslidir.

Erkalash poeziyasi namunalari ijro maqsadi, o'rni va bola yoshiga munosabatiga ko'ra ikki guruhga ajraladi. Birinchi guruhga mansub qo'shiqlar bolaning beshikdaligi davri bilan chambarchas bog'liq, shu vajdan ularni *beshik qo'shiqlari* deyishadi. Allalar va etnografik mazmundagi aytim-olqishlar ana shunday xarakterga ega.

Beshik qo'shiqlari chaqaloq uch yoshni to'ldirgunigacha aytilsa, ikkinchi guruhga mansub qo'shiqlar bola tug'ilganidan to 6-7 yoshga to'lgunigachaijro etilsa-da, aslida ular beshik bilan bog'lanmagan onalik mehri tarovatidan bitilgan badihalardir. Bular *suyish qo'shiqlari* bo'lib, erkalamalar, ovutmachoqlar, qiziqmachoqlar va qaytarmachoqlardan tarkib topgan.

II. Kattalar bolalarning tabiatga munosabatini shakllantirishda ham faol ishtirok etadilar. Buning natijasida bolalar taqvimi va uni ifoda etuvchi marosim qo'shiqlari yuzaga kelgan. Bahor, yoz, kuz, qish mavsumlari bilan bog'liq bunday qo'shiqlarning bir qismi ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot taqozosiga ko'ra kattalar repertuaridagi mavqeini yo'qota borib, yo tamoman so'nib ketgan, yo transformatsiyaga uchrab bolalar repertuariga ko'chib o'tib saqlanib qolgan. "Boychechak", "Chittigul", "Yo ramazon" qo'shiqlari va hayitliklar shular jumlasidan hisoblanadi. Qolaversa, ibtidoiy ajdodlarimizning animistik va totemistik e'tiqodlari asosida shakllanib, endilikda o'sha mohiyatini yo'qotgan **yalinchoq va hukmlagich** janrlari bolalar repertuarida hamon faol yashamoqda.

III. Bolalarning o'z ijodkorligi va ijrochiligi hosilalari bo'lgan qo'shiqlar va o'yinlar – o'zbek bolalar folklorining asosini tashkil etadi.

Bolalar folklorining janriy tasnifi. So'z va harakatning nisbatiga ko'ra bularni ikki katta guruhga bo'lish mumkin:

1. *Bolalarning maishiy qo'shiqlari.*

2. *Bolalarning o'yin folklori.*

Qo'shiq - xalq og'zaki ijodida shakllangan lirik janr sifatida mashhur. Uning muhim belgisi-ijro uchun mo'ljallanganlik. Xalq qo'shiqlari biror musiqa jo'rligida (lapar, yor-yor), muayyan ish-harakat ritmi (qo'sh qo'shiqlari, charxchi qo'shiqlari), yoki ma'lum bir ruhiy holat mohiyatiga (yo'qlovlar) mos tarzda kuylangan. Bu jihatlar bolalar qo'shiqlarida ham o'ziga xos yo'sinda namoyon bo'ladi. U kichkintoylarning tinglashiga, aytib yurishiga, o'yini va sho'x-shodonligiga moslangani bilan ham xarakterlanadi. SHuningdek, turli fasl, holat

va vaziyatlarda, yoxud har xil o`yinlar jarayonida kuylanib, bolalarning aqliy va jismoniy kamolotga etishuvida muhim omil sanaladi. Bolalar qo`shiqlari orasida bahor va yoz mavsumlariga bag`ishlangan namunalari ancha faol. Ayniqsa, bahor fasli katta-yu kichik qalbini quvonchga to`ldirgan. Xalq to`qigan qo`shiqlarda bolalarning shodligi, qiziqishlari asosiy motivni tashkil etgan. Bunday qo`shiqlarning boshlang`ich sinf o`qish kitoblaridan o`rin olgani esa yanada e`tiborli:

Chaman-chaman ochilar,
Bahor chog`i gul-lola.
Gulni yaxshi ko`radi,
Katta-kichik har bola.

Hilolajon, Hilola,
Tog` boshi to`la lola.
Qani chiqib bir dona
Terib olgin-chi, bola.

O`quvchilar bunday qo`shiqlarni ohangga solib kuylashdan zavq oladilar, albatta. Ayni paytda, uning mazmun-mohiyatini teran anglash orqali xalqning qadim an`analari va udumlaridan voqif bo`lishga erishiladi.

Bolaning gulga, lolaga mengzalishi bejiz emas. Qo`shiqdagi "bola" va "lola" so`zlari faqat qofiyada emas, mantiqiy muvoziylikka ham ega. Lola juda nafis va rang-barangligi, bahor darakchisi ekani, musaffo tog` va adirlarda o`sishi bilan sevimli. Ya`ni, bolaning sog`lom va ma`nan barkamolligida sog`lom turmush tarzi, muhit, munosabat zarurligi kabi. Lola gullarning chaman-chaman ochilishi ham bir qaraganda gavjum bolalar maydonini eslatadi. Qadimgi udumlardan hisoblanuvchi lola saylining alohida marosim shaklida o`tkazilishi va lolazorlardagi bunday tomoshalar bolalarning ishtirokisiz, ularning o`yin - kulgularisiz o`tmagani shunday qo`shiqlarning yaratilishiga asos bo`lgan, deyish mumkin. Lirik qahramonning qizaloqqa (Hilolajon) murojaat qilib, uni ham lola terishga da`vat etayotgani bejiz emas.

Tom ustida nelar bor, hey lola,
O`rdak bilan g`ozlar bor, hey lola.
O`rdak ketib g`oz qolsin, hey lola,
Dushman ketib, do`st qolsin, hey lola,-

Qo`shig`ida esa lola bevosita obraz darajasiga ko`tarilgan. Bu qadimgi ajdodlarimizning yangi lola chiqqanda lolalar bilan bezangan daraxt shoxlariga niyatlarini, ko`ngillariga tugib qo`ygan narsalarni aytib ro`molcha, turli mato parchalarini bog`lash inonchidan tug`ilgan. Binobarin, unga murojaat etilib, bu olamda dushman emas, do`st qolishi so`ralmoqda. Ma`lumki, g`oz vazniga ko`ra

og`irroq bo`lganidan ko`p ucholmaydi, odamlar ularni xonakilashtirishi oson; o`rdak esa balandroq uchadi va asosan, yovvoyi holatda, ko`llarda yashaydi. O`rdakning sadoqatsizligi, dushmanga parallel qo`llanishi shundan.

"Boychechak" ham bolalarning mavsumiy va marosim qo`shig`i. Boychechak qadimda Navro`z elchisi sifatida bolalarni quvonchiga sabab bo`lgan. Undan guldastalar yasashgan bolakaylar hovlima-hovli yurib, qo`shiq kuylab, boychechak ulashib, bahor xabarini berib, suyunchi olishgan. Zotan, u haqdagi qo`shiq hamon bolalar tilida sho`x yangraydi. Bu qo`shiq 4-sinf o`qish kitobida keltirilgan. Uning xush kayfiyatda kuylanishi, "Qattiq erdan qatalab chiqqan boychechak, Yumshoq erdan yumalab chiqqan boychechak" naqarotining mazmun mohiyati katta-yu kichikka birdek tushunarli. Biroq qo`shiqni yoã olgan, zavqqa to`lib kuylagan kichikintoylarga uning matnidagi mazmun teran uqdirilsa, xalq madaniy tarixi, milliy qadriyatlar va xalq poetik ijodida hech bir so`z behuda ishlatilmaganiga guvoh bo`lamiz.

Qo`shiqning birinchi bandi shunday boshlanadi:

Boychechagim boylandi,
Qozon to`la ayrondir.
Ayroningdan bermasang,
Qozon-tovog`ing vayrondir.

Qo`shiqda qadimgi ajdodlarimizning ilk bahor kunlaridagi "qozon to`ldi" marosimi va bahor kelganiga ishora qilinayotir. Negaki, boychechak bahor elchisi ekan, endi yaylovda o`t-o`lanlar ko`karadi, sigir-echkilar suti ko`payadi, issiq boshlanishi bilan hamma ayronxo`rlikka o`tadi. Kishilarning qozon to`ldirib ayron tayyorlashi va bir-birlariga ulashishi xayrli hisoblangan, shu sababli xalqda uni qizg`anish ro`zg`orga putur etkazish mumkinligi inonchini paydo qilgan.

Boychechak haqidagi qo`shiqlarning genezisi juda qadimiy davrlar bilan bog`liqligi qo`shiqning keyingi bandida ko`rinadi:

Boychechakni tutdilar,
Tut yog`ochga osdilar,
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.

Bu tarixan hosildorlik kul'ti bilan bog`liqligini zamondosh o`quvchiga tushuntirish lozim. Fol'klorshunos olimlar e`tiroficha, o`simliklar kul'tining paydo bo`lishi ibtidoiy madaniyat davri bilan bog`liq bo`lib, qadim inonchlardan biridir. "Arxaik dunyoqarashda,-deb yozadi A.Musaqulov,- butun tabiat kabi o`simliklar ham jonli va ongli, deb tushunilgan va ko`pgina xalqlar o`zlarining ilk ajdodlarini o`simliklar totemi bilan bog`lashgan."

Boychechak - badavlat, muqaddas, ilohiy gul degan ma`nolarga ega. Olimlar ta`kidicha, qo`shiqlarda boychechak to`ng`ich go`zal qizga o`xshatiladi.

Yuqoridagi misralar ham juda qadim davrlarda ko`klamgi marosimlarda qizlarni qurbonlik qilish marosimidan nishonadir.

Qo`shiqdagi:

Boychechagim boylandi,
Ko`chama-ko`cha aylandi.
Boychechagim ko`k somsa,
Cho`ntaklarga joylandi,-

misralari esa ilk boychechakni olib, hovlima-hovli suyunchi so`rash, keksalarning uni yuzlariga surkab, "omonlik-omonlik",-deya bolajonlarga eguliklar, pullar berishlari, ko`k somsalar pishirish poeziya ifodalangan.

"Xo`p hayda" qo`shig`ining boshlang`ich sinflarda o`rgatilishi ham tarixiy-ta`limiy ahamiyatga ega. Negaki, bu turkumga kiruvchi qo`shiqlarni o`rilgan donni xirmon qilib yanchayotganda, mungli baland ovoz bilan cho`zib ijro qilingan. Bu xil qo`shiqlarda dehqonning og`ir mehnati natijasida etishtirilgan hosilni tezroq yanchib olish istagi bayon etiladi. Poxolidan ayrilgan don dehqon uchun, poxoli esa ish hayvoni uchun qishki ozuqa ekanligi alohida ta`kidlanadi. Ish hayvoni tez va sifatli ishlashga da`vat etiladi.

Xo`p hayda-yo, xo`p hayda,
Qalqon qulog`im hayda,
Temir tuyog`im hayda,
Xirmonni qilgin mayda
Ostingda bosgan donni,
Tuyog`ing qilsin mayda.
Sen po`stidan judo qil,
Somoni senga foyda.

Rost, davrlar o`tishi bilan mehnat usuli taraqqiy topdi. Bugun donni boshloqlardan ajratib oluvchi zamonaviy texnikalar mavjud. Ish hayvonlaridan esa qisman foydalanilmoqda. Dehqonning mehnatini engillashtiruvchi vositalar takomillashmoqda. Ammo, shunisi muhimki, u haqdagi qo`shiqlar hamon yashab kelmoqda. Shu ma`noda, uning matniy mazmuni, so`z va tushunchalar tilsimi o`quvchiga tushuntirilsa, umuman, mehnat qo`shiqlarining har birida o`ziga xos qadimiy an`analar, terminlar, so`zlar mavjudligiga e`tibor berilsa, xalq qadriyatlarining yanada bardavomligiga erishish mumkin.

Boshlang`ich sinflarda asar matni tahlilida badiiy til vositalari -sifatlash, o`xshatish, jonlantirish, mubolag`a va adabiy janrlar-ertak, hikoya, masal, she`r, doston, maqol, topishmoq kabilar bilan amaliy ravishda tanishtiriladi, shuningdek, xalq yaratgan bolalar qo`shiqlari mazmunini puxta o`rganish, ilmiy manbalar asosida uning genetik asoslariga e`tibor qaratish, o`quvchilarni so`z, obraz, poetik

ko`chimlar to`g`risidagi tafakkurini o`stirish orqali ona tiliga muhabbat hissi, asar g`oyasini chuqur idrok etishga zamin hozirlanadi.

Maqol, masal, matal, zarbulmasal, naql, hikmat, foyda, hikmatli so`z, tanbeh, mashoyixlar so`zi, donolar yoki donishmandlar so`zi, oqinlar so`zi va otalar so`zi atamaları bilan el orasida yurgan bu janr namunalari g`oyat ommaviy bo`lib, umumfolklor hodisasi hisoblanadi. Ilmiy taomilda esa maqol atamasi iste`moldadir. Maqol arabcha “qavolla” so`zidan olingan va “aytmoq, so`zlamq” ma`nolarini anglatadi. Xalq orasida “qavlida sobit” yoki “qavlida tutruqsiz” iboralari bor: birinchisida “so`zida qat`iyatli, bir so`zli” ma`nolari anglashilsa, ikkinchisida “so`zida turmaydigan, o`z so`zi ustidan chiqa olmaydigan, so`zi bilan ishi bir bo`lmagan” ma`nolari ifodalangan. Binobarin, “maqol” so`zi o`zbek tilida ikki ma`noda, avvalo, o`z lug`aviy ma`nosida “so`z, nutq”ni anglatga, ikkinchidan, istilohiy ma`noda folklorda keng tarqalgan janrni ifoda etadi.

Maqol, masal va naql janrlarining yuzaga kelishiga ta`sir ko`rsatgan, masal va naqlning xulosasi, qissadan chiqarilgan hissasiga aylanganligi tufayli ba`zan masal va ba`zan naql istilohlari bilan ayqashib ketgan. Aslida esa “masal” so`zi ham arabcha bo`lib, “o`xshamoq” ma`nosini anglatga-da, o`zbek tilida maqol va biror maqsadni izohlashga qaratilgan majoziy hikoya singari ikki ma`noda qo`llanadi. Biroq XX asrga kelib uni maqol ma`nosida istifoda etish cheklana borildi. Faqat tojik folklorshunosligida maqolni masal istilohi bilan atash qaror topdi.

“Naql” so`zi ham maqol ma`nosida qo`llansa-da, arabcha so`z bo`lib, “ko`chirmoq” ma`nosini anglatadi. O`zbek tilida esa “bayon qilmoq, hikoya qilmoq, rivoyat qilmoq” singari ikkinchi bir ma`noga ega va xalq og`zaki nasrining mustaqil aforistik janrini ifodalovchi ilmiy istiloh sifatida qo`llanadi. “Yaxshi naql-tomiri aql” maqolida “naql”– maqol ma`nosidadir.

Maqollar xalq donishmandligining nodir namunalari sifatida og`zaki badiiy ijodning keng tarqalgan mustaqil janridir. Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin. Zero, maqollar xalqning asrlar davomida hayotiy tajribalarida sinalgan ijtimoiy-siyosiy, ma`naviy-madaniy, axloqiy-falsafaviy qarashlarining g`oyat ixcham, lo`nda, siqiq va obrazli ifodasidan tug`ilgan hodisadir. Maqollar maxsus ijod qilinmaydi, balki ma`lum bir sharoit taqozosi tufayli sinalgan hayotiy tajribadan tug`iladigan xulosaning axloqiy bahosi sifatidagi hukm bo`lib yuzaga keladi. Har bir xalq maqolida o`sha xalqning qalbi, milliy sajiyasiga xos qarashlari ifodalansa-da, ulardagi g`oya umumxalqqa tegishlidir. Shu xususiyatlariga ko`ra, maqollar ham milliy, ham umuminsoniy mohiyat kasb etganlar.

Maqollar insonning turli sohalardagi faoliyatlari jarayonida uzoq muddatli sinovlardan o`tgan turmush tajribalarining hosilasi – barqaror va o`zgarmas, to`g`ri va haqqoniy xulosasi tarzida yuzaga kelgan.

Maqollar ham she`riy, ham nasriy shakllarda bo`lib, na lirik, na epik turga mansub. Shu sababli ular ham, topishmoqlar, irimlar va obrazli iboralar kabi paremik turga kiritilib, yozib olinishi va to`planib kitobat qilinishi *paremiografiyaga* daxldor bo`lsa, paydo bo`lishi, taraqqiyot tamoyillari va qonuniyatlari, badiiyati *paremiologiyada* o`rganiladi.

Maqollar shaklan ixcham bo‘lsa-da, badiiyatiga ko‘ra yuksak obrazlilikka egadir. Ularda fikr sodda, tabiiy, ravon, silliq va tushunarli bo‘lib, ta’sirchan ifodalanishi ehtiyoji turli narsalar, hayvonlar, o‘simliklar va hodisalar obrazlaridan g‘oyaviy-badiiy niyatni ifodalashda foydalanishni taqozo etgan. Natijada, timsoliy obrazlar vositasida hayotdagi ijobiy yo salbiy voqea, insoniy munosabatlarga axloqiy baho berilib, hukm chiqarilgan.

Maqollar tuzilishiga ko‘ra, bir va bir necha sintaktik butunlik asosida tashkil topgandir. Bir sintaktik butunlikdan iborat maqollar, odatda bir qismli maqollar sanalib, ko‘pincha darak gap shaklida bo‘ladi: “Ayol tilini ayol biladi”, “Arg‘amchiga qil-quvvat”, “Vatanni sotgan er bo‘lmas”, “Gavhar yerda yotmas”, “Yomon it egasini qopar”, “Ishni ishchandan o‘rgan” kabi. Ko‘p sintaktik butunlikdan iborat maqollar esa ko‘p qismli, yoki murakkab maqollar deb yuritiladi. Bunday maqollar bir-biriga o‘xshash, yoki zid fikrlar bayonidan iborat bo‘ladi. Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan; bir qismi tasviriy mohiyatga ega bo‘lsa, ikkinchi qismi xulosadan iboratdir: “Aytmas yerda tilingni tiy, mehmonga borsang nafsingni tiy”, “Bulbulning sayrashi guldir, mehr xazinasini tildir”, “Bug‘doy noning bo‘lmasin, bug‘doy so‘zing bo‘lsin”, “Yolqitsa ham yog‘ yaxshi, yondirsa ham yoz yaxshi”, “Ishonish bilan kasal bo‘lsang – umid qilsang, tuzalasan” kabi yuzlab maqollarda ikkinchi qism zarbli va asosiy o‘gitni ifodalaydi.

Maqollar jonli so‘zlashuv tilida yaratilgan va shu taxlitda so‘zlanadi. Aksariyati to‘g‘ri ma’nalarda qo‘llansa, ma’lum qismi ko‘chma (ramziy va majoziy) ma’no tashiydi: “Avval o‘yla, keyin so‘yla”, “Yosh kelsa – ishga, qari kelsa – oshga”, “Mehnat, mehnatning tagi rohat”, “Vatani borning – baxti bor, mehnati borning – taxti”, “Vataning tinch – sen tinch” maqollarida to‘g‘ri ma’no ustuvor; “Dunyoni suv olsa – o‘rdakka ne g‘am?”, “Bo‘rini yo‘qlasang, qulog‘i ko‘rinadi” singari maqollar ko‘chma ma’nalardagina hikmatlilik kasb etgan.

Maqollarda saj‘lar faol bo‘lib, o‘ziga xos ichki qofiyadoshlikni yuzaga keltirgan va ularning ohangdoshligini ta’minlaydi.

Maqollarni tasnif qilishning xilma-xil ko‘rinishlari mavjud. Jumladan, alifbe tartibida, mavzulari, sinonimik yoki antonimik mohiyatiga ko‘ra, to‘g‘ri yoki ko‘chma ma’no tashishiga hamda qaysi ijtimoiy davrda yaratilganligiga – xronologiyasiga ko‘ra guruhlash, yo tasnif qilish paremiologiyada an’anaga aylangan. Ammo hozircha o‘zbek maqolshunosligida alifbe tartibi va mavzusiga ko‘ra tasnif qilish an’anasiga ikki jildlik “O‘zbek xalq maqollari” (1987) va ko‘p jildlik “O‘zbek xalq ijodi” ruknida “O‘zbek xalq maqollari” (1989) to‘plamini tuzishda amal qilingan. Shunday bo‘lsa-da, o‘zbek xalq maqollarini yozib olish tarixi ancha qadimiy bo‘lib, ikki yo‘nalishda davom etganini kuzatish mumkin:

Ertak umumfolklor hodisasi sifatida eng qadimiy epik janrlardan bo‘lib, M.Qoshg‘ariy o‘z “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiy xalqlarda uning “etuk” atamasi bilan yuritilganini qayd etadi. Unga ko‘ra, etuk “biror voqeani og‘zaki hikoya qilish”ni anglatadi. Biroq jonli so‘zlashuvda O‘zbekistonning turli joylarida, chunonchi, Namangan viloyatining Janubiy qismida “ertangi” deb yuritiladigan bu hodisa – ertangi, bo‘lib o‘tgan, qadimgi zamonlardan qilinajak hikoya ma’nosini anglatasa, Samarqand, Farg‘ona va Surxondaryoda bu hodisa –

matal, Xorazmda – varsoqi, Buxoroda – ushuk, Toshkentda – cho‘pchak, yana boshqa bir qator maskanlarda – hikoya, hikoyat, og‘zaki hikoya, o‘trik yoki o‘tirik, afsona deb yuritilsa-da, folklorshunoslikda ertak ilmiy istilohi qabul qilingan va muhim muomalada bo‘lib, ruslardagi “skazka” istilohiga teng ekvivalentga aylangan. Zero, Alisher Navoiy asarlarining qadimgi lug‘ati, sanaluvchi “Abushqa”da ham “ertak” istilohi uchraydi.

“Ertak” so‘zi “er”, aslida “ir” yo “yir, jir” hamda “tak” so‘zlaridan tarkib topgan. “Ir” yo “yir” Alisher Navoiy zamonida og‘zaki hikoya, yo doston ma’nolarini anglatganki, bu xususda u shunday ma’lumotni yozib qoldirgan:

Ey yirov, sen ham ishingni ko‘rguz,
Yotug‘on birla ulug‘ irni tuz

Navoiy tilga olayotgan “ulug‘ ir” aslida doston bo‘lib, uni yotug‘on (hozir do‘mbira) jo‘rligida yirov ijro etgan. Yirov yoki jirov hozir ham xalq an‘naviy dostonlari ijrochisini anglatadi. Navoiy zamonasida “ir” dostonni anglatgani bois u ertak ma’nosida “cho‘rchak” istilohini qo‘llaydi va og‘zaki eposga xos bu ikki hodisani bir-biridan farqlaydi:

Habibim husni vasfin uyla muhlik anglakim, bo‘lg‘ay,
Qoshingda qissai Yusuf bir uyqu keltirur cho‘rchak.

Shuni ta’kidlash joizki, Navoiy qo‘llagan “cho‘rchak” istilohi hozir Toshkent muzofotida “cho‘pchak” va uyg‘urlarda “cho‘chek” shakllarida fonetik o‘zgarishga uchragan holda iste’moldadir. Ertak xalq og‘zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo‘lgan janridir. Ular juda uzoq o‘tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo‘lgan. Ertaklarda, odatda, xalq maishiy turmushining insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o‘ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklar janr sifatida uzoq muddatli shakllanish jarayonini boshdan kechirgan. Ular ibtidoiy odamlarning turmushdagi biror voqeani oddiygina hikoya qilishlari asosida yuzaga kelgan. Davrlar o‘tishi bilan hikoya qilish ham takomillashib borgan, so‘zga sig‘inish, ilohiy kuchlarga sig‘inish, animistik, totemistik, fetishistik e’tiqodlar, gallyutsinatsiya va tush ta’sirida fantastik (taxayyuliy) vositalarga to‘lisha borsa, hayvonlarni ovlash, xonikalashtirish, ular inonchlariga ishonish, hayvon mahsulotlaridagina emas, balki kuchidan ham foydalanish jarayonlarida hayvonlar haqidagi ertaklar paydo bo‘la boshladi. Asta-sekin shu xildagi ertaklarda turmush tajribasini omixtalashtira borish, u yoxud bu xildagi qusur va kamchiliklardan kulish ertakdagi obrazlarga majoziylik (allegorik) xususiyatni baxsh etdi. Natijada hayvonlarga oid ertaklar tarkibida majoziy namunalar yuzaga kela boshladi.

Feodal munosabatlar tarkib topib, unda ijtimoiy jarayon takomillasha borgach, ertaklarda ham shu ijtimoiy munosabatlarni ifodalash tamoyili chuqurlasha bordi, natijada, hayotiy uydirmalar asosidagi maishiy ertaklar paydo bo‘la boshladi. Shu zaylda, ertaklar ijtimoiy-estetik hodisa sifatida xalq epik ijodiyotida mustahkam qaror topdi.

Ertaklarning paydo bo'lishi. Ertak xalq og'zaki badiiy ijodining eng qadimiy, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo'lgan janridir. Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo'lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng olijanob insoniy fazilatlarini haqidagi orzu-o'ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklarni ijro etish tartibi. Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O'tmishda ertaklar yilning ma'lum davrida belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo'lgan yoshi ulug', dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar ertakchi, deb yuritiladi.

Ertaklarning ijrosi uch xil usulda tashkil etilishi mumkin:

- a) teatrlashtirilgan shaklda;
- b) deklamatsion shaklda;
- v) ohangga solingan shaklda.

O'zbek ertaklarining uch ichki turini farqlab o'rganmoq ma'qul.

1. Sehrli -fantastik ertaklar
2. Hayvonlar haqidagi ertaklar.
3. Maishiy-hayotiy ertaklar.

Ertaklarning janriy tabiati. Ertaklar xalq og'zaki badiiy ijodiyotining epik turiga mansub bo'lib, o'ziga xos g'oyaviy-mavzuviy yo'nalishga, axloqiy- ta'limiy va ijtimoiy-estetik vazifalarga ega. Ertaklar ham og'zaki tarzda jamoa ijodi mahsuli sifatida anonim ko'rinishda yaratiladi. Garchi, uning to'qilish ibtidosi individual ijodkorga borib taqalsa-da, og'izdan-og'izga, urug'dan-urug'ga, avlod-dan-avlodga o'tish jarayonida dastlabki ijrochisiga xos belgilarini, obrazlarini, motivlari va badiiy vositalarini deyarli saqlab qoladi. Shu bilan birga versiya va variantlilik hosil qilishi mumkin.

Ertaklar, asosan, professional ijrochilikka asoslanadi. Kishilarda cheksiz badiiy zavq uyg'ota olish imkoniyatiga egaligi boisidan ko'p hollarda ta'limiy-tarbiyaviy maqsadlarda aytiladi.

Ularning sujeti qiziqarliligi, uydirmalarga boyligi, sarguzashtga to'laligi bilan diqqatni tez jalb qiladi. Va albatta, o'z nihoyasida ezgulikning yovuzlik, oydinlikning qorong'ulik, haqiqatning nohaqlik, hayotning o'lim, aqllilikning nodonlik, adolatning jaholat va to'g'rilikning egrilik ustidan g'alaba qozonishini tarannum etadi.

Ertaklar o'z janriy tabiatiga xos badiiy- kompozitsion qurilishga ega. Ular bir xil badiiy shakliy qoliplar doirasida yaratiladi va ijro etiladi. ***Kirish, boshlama, tugun, epik sarguzasht va tugallama*** ertak kompozitsion qurilmasining asosini tashkil etadi.

Ertaklarning an'anaviy kirish bilan boshlanishi jahondagi barcha xalqlar ertakchiligi uchun mushtarak xususiyat hisoblanadi. Goho shunchaki kirish, goho *an'anaviy zachin* deb yuritiluvchi bu hodisani rus folklorshunosi V.Dal "докужное сказки" istilohi bilan atab, bolalar folklorining mustaqil janri tarzida tavsiflaydi. Chindan ham so'zma-so'z tarjimada "zeriktiradigan", yoki "ezma ertak" tarzida ifodalash mumkin bo'lgan bu hodisa o'zbek bolalar folklorida ham ertaklar silsilasini tashkil etadi. Qolaversa, ular qat'iy bir ertak bilan uzviy mantiqiy bog'liq

holda yashamaydi, balki istalgan ertakni boshlashdan avval aytilishiga ko‘ra nisbatan mustaqil bo‘lib, sayyor holda ijro etilaveriladi. Ularga xos bu xususiyatni o‘zbek ertakshunosi K.Imomov ham “kirish qismi ba‘zan sodda, primitiv sujet shaklini oladi”,– deya qisman tan olsa-da, har qalay uni ertak kompozitsiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarashni afzal biladi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar. Ertak xalq og‘zaki ijodining qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biridir. Qadimgi kishilarning tasavvurlari natijasida yuzaga kelgan afsonalarning zaminida dastlabki ertaklar paydo bo‘lgan. Dastlabki ertaklarda mifologik obrazlar ko‘p uchraydi.

Bu tipga mansub ertaklarning yaratilishida ibtidoiy insonlarning qadimgi totemistik qarashlari muhim rol o‘ynagan. Ularda hayvonlar yetakchi personajlar bo‘lib, insonlar qiyofasida tasavvur etilgan va badiiy jonlantirilgan. Shunga ko‘ra ularning sujetida inson obrazi keyingi o‘rinda turadi, ko‘p hollarda voqelikka inson aralashmaydi. Binobarin, ular yaratilish maqsadi, mazmun-mohiyati jihatidan ham ichki ko‘rinishlarga ega. Bularning birinchisi *etiologik ertaklar* bo‘lib, bularda u yoki bu hayvon shakli, belgi xususiyatlari haqida ma‘lumot berish yetakchi motivdir. Ikkinchisi, *sof hayvonlar haqidagi ertaklar hisoblanib*, unda insonlarga naf keltiruvchi hayvonlar madhi yetakchi motivga aylangan. Uchinchisi esa *majoziy (allegorik) ertaklarda* insonlarga xos qusur va kamchiliklarni hayvonlar fe‘li va xatti-harakati timsolida tanqid qilish, fosh etish, yoki kulish yetakchi motiv darajasidadir

Hayvonlar haqidagi ertaklar dramatik ijroga asoslangan; professional ijrochilar tomonidan hayajonli qilib aytib beriladi. Aytish jarayonida ijrochi ertakdagi hayvon – personajlarning turfa harakatlari va ovozlari taqlid qiladi, ertak tarkibida she‘riy parchalar bo‘lsa, ularni kuyga solib ijro qiladi.

Maishiy-hayotiy ertaklarning mazmuni bevosita real hayotga bog‘liqdir. Ularda real ijtimoiy voqelik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi, hayotiy real kishilar bosh qahramon bo‘lib keladi. Maishiy-hayotiy ertaklar taxayyulotdan deyarli xoli bo‘lib, ayrim hollardagina fantastik detallar uchrashi mumkin.

Hajviy-maishiy ertaklar asosida o‘tkir satira yoki zavqbxash kulgi (yumor) yotadi. Bunday ertaklar hajman ixcham, mazmunan lo‘nda bo‘ladi.

“Ertaklar hech vaqt bekorchi, ermak narsalar emas,– deb yozgandi ulug‘ adib Muxtor Avezov,– ular hamma vaqt zo‘r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar. Bahaybat maxluqlar haqida hikoya qiluvchi ertak va afsonalar hamda bu boy janrning boshqa turli ko‘rinishlarida u yoki bu davrning ijtimoiy, hayotiy kurashlari, xalq manfaatlari badiiy ifodasini topgandir”. Ularda ajdodlarimizning yashash va kurash sabog‘i ifodalangan.

Ertaklar xalqning necha-necha ming yilliklar davomidagi hayotiy tajribalarini umumlashtirgan holda uning ijtimoiy ongida, estetik didida, axloqiy qarashlarida, e‘tiqodida kechgan o‘shish-o‘zgarishlarning badiiy tarixi sifatida ayri-ayri ahamiyat kasb etgan. Shu bois hozir ham miriqib tinglanadi, sevilib o‘qiladi. Muhimi, navqiron avlodning ma‘naviy-axloqiy kamol topishida ham ertaklar beqiyos ta’sir ko‘rsatib kelmoqda.

Sehrli-fantastik ertaklar ming yillar davomida insoniyatning turli yovuz kuchlariga qarshi olib borgan kurashlari davomidagi xulosalari, ulardan kelib chiqadigan ehtiyojlarning o'ziga xos yechimi sifatida maydonga kelgan. Inson doimo xayoliy orzu-istaklar bilan yashaydi. Bunday orzu-istaklarning ro'yobini sehrli-fantastik ertaklarda ko'rish mumkin.

Bu ertaklarda uchadigan otlar va gilamlar, so'ylaydigan jonzotlar, sehrgar kampirlar, devlar, osmonda, yer va suv ostida yashaydigan odamlar va boshqalar ishtirok etadilar. "Ur to'qmoq", "Zumrad va Qimmat", "Yoriltosh" kabi ertaklar shular jumlasidandir.

Topishmoqlar xalqning turmush tarzi va qadimiy e'tiqodlari ifodasi sifatida yuzaga kelgan. Ular shartli nutq natijasida qadimiy ajdodlarimizning ibtidoiy animistik va totemistik qarashlari shakllana boshlagan davrlarda – "insoniy shuur endigina uchqunlana boshlagan zamonlarda" (F.I.Buslayev) paydo bo'lgan. Qadimgi ajdodlarimiz tabiat stixiyasi oldidagi ojizliklari tufayli narsalarni, odamlarni, hayvonlarni, qushlarni o'z nomlari bilan aytmay, ularni g'ayritabiiy kuchlar zararidan, insu jinslar va balo-qazolardan omon saqlashni ko'zlab, boshqa so'zlar bilan pardali qilib ayta boshlashlari tufayli ilk topishmoqlar yuzaga kelgan, buning izlarini hozirgi o'zbek topishmoqlarida ham kuzatish mumkin, aytaylik, otani – nor, momoni – tuya, echkini – Abdukarim, quyonni – uzunquloq, itni – shalpanquloq, ko'zni – darcha, bug'doyni – qizil deb atalashida o'sha sirlilik nishonalari mavjud.

Predmetli topishmoqlarda yashiringan aniq narsaning individual xususiyatlari lo'nda, siqiq, sodda va tushunarli tarzda badiiy so'z vositasida chizib beriladi. Ularda borliqdagi narsalarning o'zaro o'xshashligi va yaqinligi to'g'risida ma'lumotlar beriladi. Shu ma'lumotlar yordamida inson tevarak-atrofidagi narsa-hodisalarning serqirraligini his qiladi.

Predmetli topishmoqlarda yashiringan narsaning miqdori muhim rol o'ynaydi. Shu xususiyatiga ko'ra topishmoqlar ikki turkumga ajratiladi:

1. Bir predmetli topishmoqlar. Bu xildagi topishmoqlarda birgina narsa jumboqlanadi: jumboq ham bitta, javob ham bittadir: "Bossang, vaqillaydi", "Jar boshida jarti supra" topishmoqlari birgina satrdan iborat holda jumboqlangan va "baqa" hamda "quloq" singari birgina javobga ega. Bunday topishmoqlar ikki, uch, to'rt satrli bo'lishi ham mumkin. "Oy"ni yashirgan "Bir parcha patir – olamga tatir" ikki satrli; "baliq"ni yashirgan "Suv ichar ko'ldan, ko'zlari nurdan, terisi puldan" uch satrli va "toshbaqa"ni yashirgan "Beli, beli belang ot, Beli qalin yo'g'on ot, Tog'u toshdan yumalab, Tura kelar to'rig' ot" to'rt satrli bo'lsa-da, bir predmetli topishmoqlardir. Chunki ulardagi har bir satrda yashiringan narsaning bir belgi-xususiyati ta'rif, yo tavsif qilingan. Biroq aslida birgina narsani jumboqlagan, bir necha mustaqil topishmoqlar o'zaro birlashib, bir butunlik hosil qilishgan bo'lsa-da, biribir, birgina javobga ega bo'lib, bir predmetli topishmoqligicha qolavergan:

Chopsa – chopilmas,
Bo'lsa – bo'linmas,
Kessa – kesilmas,
Ko'msa – ko'milmas,

Yo‘nsa – yo‘nilmas.

Besh satrning har biri mustaqil topishmoq sifatida “soya” hodisasini yashirganidek, bir butun holatida ham shu yagona javobga ega. Bu xildagi topishmoqlar sodda topishmoqlar, deb ham yuritiladi.

2. *Ko‘p predmetli yoki murakkab topishmoqlar.* Yuqorida ko‘rilganidek, hamma birlashgan topishmoqlar ham bir predmetli bo‘lavermaydi. Aytaylik:

Tog‘da talaymonni ko‘rdim,
Suvda sulaymonni ko‘rdim.
Tuzsiz pishgan oshni ko‘rdim,
Yumalab yotgan toshni ko‘rdim,—

topishmog‘ining har bir satri mustaqil bir jumboq bo‘lib, ko‘p predmetlilik xususiyatini kasb etgan. Bu murakkab topishmoqda bir yo‘la to‘rt narsa – bo‘ri, baliq, sumalak va toshbaqa jumboqlangan. Har bir bayti alohida topishmoq shaklida ham aytilishi mumkin, faqat saj‘lanish asosidagi ohangdoshlik baytlarda bir butunlikni yuzaga keltirib, kompozitsion yaxlitlikni ta‘minlagan.

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, aslida topishmoqlar har gal bir predmetli shaklda jumboqlanib yuzaga kelgan esa-da, og‘zaki ijro jarayonida vaqt o‘tishi bilan yangi-yangi jumboqlanishlar evaziga murakkablasha borib, ko‘p predmetlilik xususiyatini kasb etishgan: “Chaqaloq” qachonlardir “Og‘zida bor ozig‘i” tarzida bir predmetli topishmoq holda jumboqlangan, keyinchalik beshik paydo bo‘lib, sumakdan foydalanish odatga kirgach, ikkinchi predmet ham yondosh holda jumboqlana boshlangan, natijada topishmoq yana to‘lisha borgan:

Og‘zida bor ozig‘i,
Tagida bor qozig‘i.

Davr o‘tishi bilan “beshik”, “ko‘krak” va “tuvak” ham jumboqlanib, topishmoqning yanada murakkabroq namunasiga aylangan. Bunda jumboqlangan predmetlarning mantiqan o‘zaro aloqadorligiga e‘tibor berilgan:

Taqir-taqir taqirmon, uni toping, dilbarim.
Ichida bor mehribon, uni toping, dilbarim.
Og‘zida bor ozig‘i, uni toping, dilbarim.
Tagida bor qozig‘i, uni toping, dilbarim.
Qoziq osti xurmacha, uni toping, dilbarim.

Ko‘p predmetli topishmoqlar goho birgina savoldan iborat bo‘lgani holda bir necha javobni talab qiladi: Dunyoda to‘rt narsa yo‘q.

Javobi:—Osmonning ustuni yo‘q,
Hovuzning qopqog‘i yo‘q.
Ko‘rpaning yengi yo‘q,
Oshpichoqning qini yo‘q.

Ko‘p predmetlilik topishmoqlarning eng murakkab turi chaldirmoqni yuzaga keltirgan. Chaldirmoqlar ham she‘riy, ham nasriy shakllarda uchraydi. Nasriy chaldirmoqlar esa ertak, yoki masala shaklidir: “Bir to‘da g‘oz uchib borar ekan. Bir g‘oz kelib: “Ey yuz g‘oz, salomat bormisiz?” – debdi. Unda to‘dadagi g‘ozlardan biri aytibdi: “Biz yuz g‘oz emasmiz, yana biz miqdori g‘oz bo‘lsa, yana bizning yarmimiz miqdori va yarmimizning yarmi bo‘lsa, o‘shanda sen ham

qo‘shilsang – yuz g‘oz bo‘lamiz”. Havodagi g‘ozlar qancha ekan? Masala tipidagi bu chaldirmoqning javobi: $36 + 36 + 18 + 9 + 1 = 100$.

Topishmoqlarda xalq turmushining barcha qirralari ifodalangan: ularda ijtimoiy davr va vaqt tushunchasi mavjud. Shu xususiyatiga ko‘ra ularning qachon yaratilganini belgilash va o‘sha davr voqeligiga baho berish mumkin: “Bit”ni yashirgan “Abdullaxon – beustuxon” topishmog‘ida xalqqa og‘ir jafolar ko‘rgazgan XVI asrdagi Buxoro amiri zolim Abdullaxon I obrazi yaratilgan. Ijtimoiy tengsizlikka nafrat ifodasini Andijonda yashagan mashhur isqirt boy Samatjonga munosabat asosida yaratilgan “sichqon” haqidagi tubandagi topishmoqda ham ko‘rish mumkin:

Tokchama-tokcha,
Samatjon boyvacha.

O‘zgalarni ezish hisobida dunyo orttirgan tekinxo‘r Samatjon boyvachchaning sichqondan nima farqi bor? Topishmoqdagi ijtimoiy motiv mohiyatini ana shu istehzo tashkil etadi.

Yaratilish davri va mazmuniga ko‘ra topishmoqlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

An’anaviy topishmoqlar – xalqning uzoq o‘tmishiga daxldor topishmoqlar silsilasi. Ularda ajdodlarimizning butun moziy davomidagi turmush tarzi, ijtimoiy-estetik qarashlarini ifodalovchi narsa va hodisalar jumboqlangan. Aytaylik, qachonlardir topishmoqlar kishilar o‘rtasidagi ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-madaniy munosabatlarni aniqlashda vositachilik vazifasini bajargan. O‘shanda topishmoqlar hozirgidek ma’naviy o‘yin xarakterida bo‘lmagan, balki aqlni, kuch-g‘ayratni sinovdan o‘tkazish sharti sifatida xizmat qilgan. Topishmoqlar yordamida el-u yurtga boshliq (podshoh) tanlangan, jang-u jadallarda urushuvchi tomonlar lashkarboshlarining topishmoqqa bergan javobining to‘g‘ri yo noto‘g‘riligiga qarab, g‘olib belgilangan va ortiqcha qon to‘kishlar oldi olingan. O‘shanda topishmoq javobini topolmagan tomon “shahar berdim” deb yengilganini tan olgan va g‘olib istagan shahar, yo qishloqni o‘z mamlakatiga qo‘shib olgan. Hozirgacha topishmoq shartini topolmay yutqizganda “shahar berdim” deyishlari shundan qolgan. Hatto yigit-qizlarning bir-birlariga munosib umr yo‘ldoshi tanlashlarida ham topishmoqlar bo‘lajak kuyov uchun aql sinovi shartiga aylangan. Bu mulohazalarni xalq og‘zaki ijodidagi ayrim afsona va ertaklar ham tasdiqlaydi. Chunonchi, yunonlarning Sfinks haqidagi afsonasida aytishilicha, dono Edip maxluq bergan topishmoqqa to‘g‘ri javob topgani tufayli nafaqat omon qoladi, balki boy va g‘oyat go‘zal Fiva shahriga hukmdor etib tayinlanadi. Yoxud, o‘zbek xalqining “Dono qiz” ertagida podsho o‘zi uylanmoqchi bo‘lgan qizning aqlu zakovatini topishmoq orqali sinagach, so‘ngra, unga uylanishga azm etganligi ifodalansa, qator sehrli ertaklarda bosh qahramon yovuz devlarni, jodugar kampirlarni topishmoq orqali mag‘lub etib, o‘z niyatiga erishganligi aks etgan. Xullas, an’anaviy topishmoqlar qadimiy qadriyatlarimizning betakror badiiy namunalari hisoblanadi, ulardan o‘tmishdagi ajdodlarimizning ijtimoiy hayotdan orttirgan asriy tajribalari, tevarak-atrof va borliqqa doir fikr-mulohazalari, mushohadalarini bilib olish mumkin.

Yangi topishmoqlar. Bular bevosita an'navay topishmoqlar ta'sirida yaratilgan bo'lib, ularga xos an'anaviy shakl, badiiy usullar va jumboqlanish uslubini, asosan, saqlab qolgan. Ularda hamisha zamonaviy mavzuga murojaat yetakchilik qiladi. Bu esa topishmoq janri qismatida davomiylilikni ta'minlagan omil hisoblanadi.

Ularni aytishda xalq muayyan tartib-qoidaga, taqvimga rioya qilgan, chunki topishmoqlarni magik so'z hosilasi deb tushungan. Chunonchi, ruslar xristianlik e'tiqodiga ko'ra, Iso tug'ilgan kunga bag'ishlab 25- dekabrda 5-6- yanvargacha o'tkazadigan ikki haftalik "svyatki" bayrami davomida topishmoq aytishsa, o'zbeklar va tojiklarda dehqonlar kuzgi yig'im-terimni tugatgach, qishning uzun kechalarida aytishgan. Kunduzgi ishga xalal bermaslik uchun topishmoqni kunduz kuni aytish ta'qiqlangan. Ajdodlarimiz bug'doy ko'karib unib-o'sayotganda, daraxtlar gullab, meva tugayotganda, hayvonlar qishki uyqudan uyg'onganda ular haqida topishmoq aytilsa, topishmoqlarda ta'riflansa, ularga yovuz kuchlar hasad qiladi va zarar yetkazadi, deb irim qilishgan. Qishda esa yovuz kuchlar ham tirik tabiatni o'lgan gumon qilib, uyquga ketgan, deb hisoblashgan. Shunday tasavvur va qarashlar topishmoq aytish taqvimini yuzaga keltirgan.

Topishmoqlar yozma badiiy adabiyotga ham samarali ta'sir ko'rsatib, mumtoz she'riyatda *lug'z*, *chiston*, *muammo*, *ta'rix* va *muvasshah* singari janrlarning yuzaga kelishiga ta'sir ko'rsatgan bo'lsa, XX asrda o'zbek bolalar she'riyatida adabiy topishmoqlar yozishning an'anaviy tus olishini ta'minladi. Bu sohada Jahon otin Uvaysiy, Gafur Gulom singari zabardast shoirlar boshlagan an'anani Shukur Sa'dulla, Ilyos Muslim, Adham Rahmat, Po'lat Mo'min, Safar Barnoyev, Tursunboy Adashboyev, Rauf Tolib va S.G'afurov singari bolalar adabiyotining turli avlodiga mansub ijodkorlar davom ettirmoqdalar. Ayniqsa, ulkan bolalar shoiri Quddus Muhammadiyning she'riy-adabiy topishmoq janridagi ijodiy izlanishlari g'oyat samaradorligi bilan e'tiborga loyiq. Shoir "Toping-chi?", "Viz-viz", "O'ylab top", "Buni toping bolalar, aytib bermang onalar" singari she'riy adabiy topishmoqlarida xalq topishmoqlariga xos an'anaviy unsurlarni istifoda etish bilan cheklangan bo'lsa, "Militsioner amakim" asarida xalq posbonlariga xos xususiyatlarni jumboq hoida ta'riflash asosida kasbni sir tutadi va sharaflovchi ma'no beradi. Natijada, she'rning har bandi – bir jumboq tusini oladi. Olti band – olti jumboq shaklida jamlanib, yagona umumlashma poetik g'oyani aks ettiradi. Har bir bandda el soqchilarining ma'lum bir fazilati ta'riflanib, shu ta'riflarning kimga taalluqliligi sir tutiladi. Bunday jumboqning javobi har bir bandagi so'nggi misrada ochiladi:

Qomatiga kelishgan forma, pagoni,
Yonboshida charm, qinda nagani,
Yigitlar arsloni, man-man degani,
Bolalarim bilasizmi? Aying kim?
– Kamar taqqan militsioner amakim!

Shu zaylda shoir topishmoq janri kompozitsion tuzilishidan ijodiy foydalanib, she'riy adabiy topishmoqning yangi ichki namunalarini yaratishga muvaffaq bo'ldi. Binobarin, xalq topishmoqlari qatorida bu xildagi adabiy topishmoqlardan

ham yosh avlodga ta'lim va tarbiya berishda, didaktik va axloqiy maqsadlarda keng va samarali foydalanilmoqda. Topishmoq endilikda tom ma'noda, bolalar ma'naviy mulkiga aylandi va ularni hozirjavoblikka, topqirlikka, narsa va hodisalar mohiyatini teran anglashga, sezgirlik va sinchkovlik bilan kuzatishga o'rgatish uchun xizmat qilmoqda.

TEZ AYTISHLAR. O'zbekistonning turli joylarida "tatal", "chalg'itma", "chalg'ituv", "chalish", "adashish" deb yuritiladigan bu folklor hodisasi keng tarqalgan. Tez aytish istiloh sifatida janrning birgina xususiyatini – bir nafasda shiddat bilan aytilishinigina ifoda etsa-da, tez aytishdan kuzatiladigan maqsad nimaligini anglatmaydi. Shunday cheklanganlikka egaligiga qaramay, ruscha "skorogovorka" istilohining tarjima ekvivalenti sifatida ilmiy taomilga singib ketgan.

O'zbek tilida mavjud turli atamalarda tez aytishdan kuzatiladigan ikki maqsad bo'rtib ko'rinib turadi: birinchisi, tez aytishdan murod – chalg'itish. So'zda chalish, yoki adashish deyilishi shundan. Ikkinchisi, tez ayta turib chalishish – tutilishga teng. Shu sababli tatal deyilgan. Biroq chalg'itish ham, chalishish ham, adashish ham, tutilish ham o'xshash tovushlardan iborat so'zlar, aniqrog'i, alliteratsiya zamiridagi so'zlar qatorini shiddat bilan bir nafasda aytish negizida voqe bo'lganligi tufayli tez aytish yetakchi xususiyatga aylanib, folklor hodisasini ifodalovchi istiloh darajasida barqarorlik kasb etgan.

Tez aytishlar aslida kattalar og'zaki ijodiga xos bo'lsa-da, mohiyatan bolalar nutqidagi kemtikliklarni bartaraf etishga qaratilgan. Bolalar tez aytish vositasida o'z ona tillaridagi tovush va so'zlarni ravon, burro, ochiq talaffuz etishni, tovushlarning ohangdorligini, so'zlarning nozik ma'no tovlanishlarini his va idrok qilish, anglash hamda ilg'ab olishni mashq qiladilar. Shu ma'noda ular tovush va so'z ustidagi poetik-mantiqiy mashqlar hisoblanadi.

Tez aytishlar bolalar ma'naviy ehtiyojlariga mosligidan ularni tezgina o'zlashtira borganlar, asta-sekinlik bilan o'zlari ham ularning bir qator yengil va oddiy namunalarini ijod qila boshlaganlar. Natijada, davrlar o'tishi bilan tez aytishlar bolalar folklori arsenaliga o'tib qolgan. Zotan, tez aytish nutq tovushlari alliteratsiyasiga asoslanuvchi folklor janri bo'lib, o'xshash tovushli so'zlar yoki so'z birikmalarining bir nafasda shiddatli aytilishi jarayonida u yoki bu tovush, yo so'z talaffuzida chalg'ish natijasida voqe bo'luvchi ma'no o'zgarishi negizida yuzaga keladi. Shu xususiyati tufayli o'tmishda tez aytish kattalar repertuarida uchragan va aksariyat holatlarda parnografik xarakterga ega bo'lgan. Bora-bora katta yoshli bolalar va o'smirlar repertuariga ko'chgan, ular bu xildagi tez aytishlarni o'yin shartiga aylantira borishgan, kim uni to'g'ri aytolmasa, chalishsa, o'sha yutqizgan sanalib, g'oliblar qo'ygan shartni bajargan, yoki o'yinda navbatda (galda) turgan. Tez aytishlar orasida 34, hatto 47 so'zli namunalari borki, ularni aytishda 7-12 yoshdagi bolalar nafasi yetmaydi. Binobarin, aytish mumkinki, XIX asrning 2- yarmi va XX asr boshlarida katta yoshdagi bolalar repertuariga o'tish jarayonida tez aytishlarda parnografik xususiyat so'na boshlagan. Bunda, ayniqsa, o'sha davrda kuchaya boshlagan ma'rifatparvarlik harakati ta'siri muhim rol o'ynagan. Xususan, ta'lim jarayonida ulardan foydalanish istagi kichik va o'rta yoshdagi bolalar repertuariga o'tishiga yo'l ochgan. Natijada, tez aytish bolalar

folklori doirasida yashay boshlagan. Buni ayrim ko‘p so‘zli tez aytishlarning turli yoshdagi bolalar repertuarida xilma-xil variantlarda uchrashi tasdiqlaydi. Chunonchi, “T” va “P” portlovchi undoshlari va “U” unlisi alliteratsiyasiga asoslangan “Bir tup tut” tez aytishi 28 so‘zdan iborat.

Alliteratsion ritm u yoki bu tovushning to‘g‘ri va ravon talaffuzini ta‘minlashga bo‘ysunganidan, ularni shovqin solib shiddat bilan aytish (skandovka) zaruriyatga aylangan. Shu sababli tez aytishlarni kuylab bo‘lmaydi. Bu xususiyat, ayniqsa, nasriy tez aytishlarda yanada ravshanroq tovlanadi, ularning aksariyati ko‘p so‘zli: har bir so‘z o‘zaro o‘xshash tovushli bo‘lganligidan ichki alliteratsion ohangdorligini yuzaga keltirgan. O‘z navbatida, bu ichki turoqlanish asosida o‘ziga xos poetik ritm hosil qilgan:

– E jo‘ra, bizning quyoshlamada quyoshmalashib ket,
 Quyoshlamalashsang ham quyoshmalashib ket,
 quyoshlashmalashmasang ham quyoshmalashib ket.

Tez aytishda poetik ritm istak ohangiga ega. Umuman, nasriy tez aytishlarda poetik ritm xilma-xil ohanglarni (gumon, so‘roq, buyruq, xabar) ifodalashi mumkin. Bu xususiyat ham she‘riy, ham nasriy tez aytishlar uchun mushtarak bo‘lib, ularning mazmundorligini, g‘oyaviyligini ta‘minlagan. Bunda talaffuzning aniq va ochiqligiga, poetik taktga, mantiqiy urg‘uga alohida e‘tibor berish zarur. Shularning birortasiga rioya qilinmasa, o‘sha zahoti ritmdan chiqib ketadi, ma‘no yoki mazmunda mantiqsizlik yuzaga keladi.

Nasriy tez aytishlarning shunday namunalari borki, ularda poetik ritmdan voz kechilgan, ijtimoiy mazmundorligini bo‘rttiruvchi alliteratsion ohangdorlikkagina urg‘u qilingan:

– Namanganda usta Musa puch pistafurush bor ekan. O‘sha usta Musa puch pistafurushning oltmish uch pud puch pistasi bor ekan. Oltmish uch pud puch pistasi bo‘lsa ham o‘sha usta Musa puch pistafurush, oltmish uch pud puch pistasi bo‘lmasa ham o‘sha Musa puch pistafurush.

Tez aytishda savdodagi qalloblikni fosh etish – yetakchi motiv; pistoning puchligini ta‘kidlovchi “p” va “ch” tovushlari – alliteratsiya asosi. Binobarin, “puch pista” iborasi tez aytish uchun *muddao husni* – motivni ifodalovchi vositaga aylangan. Muddao husni ham she‘riy, ham nasriy tez aytishlarda tugun vazifasini o‘taydi. Ular motivnigina emas, balki qaysi tovushni alliteratsiyaga solishni, yoxud so‘zni takrorlashni belgilovchi vosita sifatida so‘z, yoki so‘z birikmasi shaklida namoyon bo‘ladi:

Qishda kishmish pishmashmish,
 Pishsa kishmish qishmashmish,

Yoki:

Chustda usta Tursunmatning uchta tus tovug‘i bor.

O‘sha uchta tustovuq Chustdagi usta Tursunmatning uchta tustovuq‘imi yoki boshqa usta Tursunmatning uchta tusdagi tovug‘imi?

Birinchi tez aytishda “kishmish” so‘zi muddao husni bo‘lib, “sh” undoshining alliteratsiyasiga zamin yaratgan va qish fasliga oid ma‘lumotni tashigan. Ikkinchi tez aytishda “uchta tustovuq” birikmasi – muddao husni, “ch”, “t”, “s” undoshlari

alliteratsiyasi shu negizda hosil qilingan. Tez aytishda bu ibora lutf san'atini yuzaga keltirgan; dastlab, tustovuqlar miqdorini – uchtaligini anglatsa, keyin ularning rangi – uch tusdaligi ishoraga aylangan. Tovush alliteratsiyasi tez aytish ijrosi jarayonida shu nozik ma'noni ilg'ashga xalal yetkazgan. Natijada, chalg'ish hodisasi yuz bergan. Bu xildagi rang-barang tovush alliteratsiyalari, omonimlar, omofonlar, omograflar, paronimlar va taftologiyalar zamiridagi ma'no tovlanishlari pedagoglar va bolalar e'tiborini tortdi. XX asrning 30-yillaridayoq boshlang'ich sinflarda ona tili va o'qish darslarida o'quvchilar talaffuzini burro qilish, tovushlarning nozik ma'nolarini fahmlashlari hamda farqlashlarini ta'minlashda tez aytishlardan didaktik maqsadlarda foydalanila boshlandi.

Tez aytishlar

Olim oldidagi oltita olmani oldi.

Qishda qatiq qattiq qotib qolibdi.

Tovuq sovuqda sovuqotadimi?
Sovuqda tovuq sovuqotadimi?

Tushlikda teshik tishim tushmay,
Kemtik tishim tushibdi.

Darsda Nasim rasm soldi,
Nasim rasmga razm soldi.

Jamila jamlagan jami jiydadan Mavjuda jamlagan jami jiyda juda oz.

Qishda kishmish pishmismish,
Pishsa kishmish qishmismish.

Bir tup tut,
Bir tup tutning tagida bir tup turp,
Bir tup tut bir tup turpning tomirini turtib turibdimi?
Bir tup turp bir tup tutning tomirini turtib turibdimi?

Topishmoqlar

Bir otasi, bir onasi,
Necha yuz ming bolasi . (Quyosh, oy, yulduzlar)

Teg desam, tegmaydi,
Tegma desam, tegadi. (Lab)

Otdan baland,
Itidan past. (Y'gar)

Uzun terak, soyasi yo`q. (Yo`l)

Kichkina dekcha,
Ichi to`la mixcha. (Anor, gugurt)

Er tagida yog`liq qamchi. (Ilon)

Otasi uzun xo`ja,
Onasi yoyma xotin,
Bolasi shirin-shakar. (Tok, bargi, uzum)

Qoravoy otdan tushdi,
Bolalariga qarab yugurdi. (Qozon, idish-tovoq)

Devorda bo so`zanam,
Unda yashar keng olam. (Xarita)

Og`zi yo`g`-u tishi bor,
Boshimizda ishi bor. (Taroq)

Ayoz bobo novvot sotdi,
Olgan edim, qo`lim qotdi. (Muz)

Osmondan par tushadi,
Par emas, zar tushadi. (Qor)

Pichoq kessa qon chiqar,
Po`choq ketsa don chiqar. (Anor)

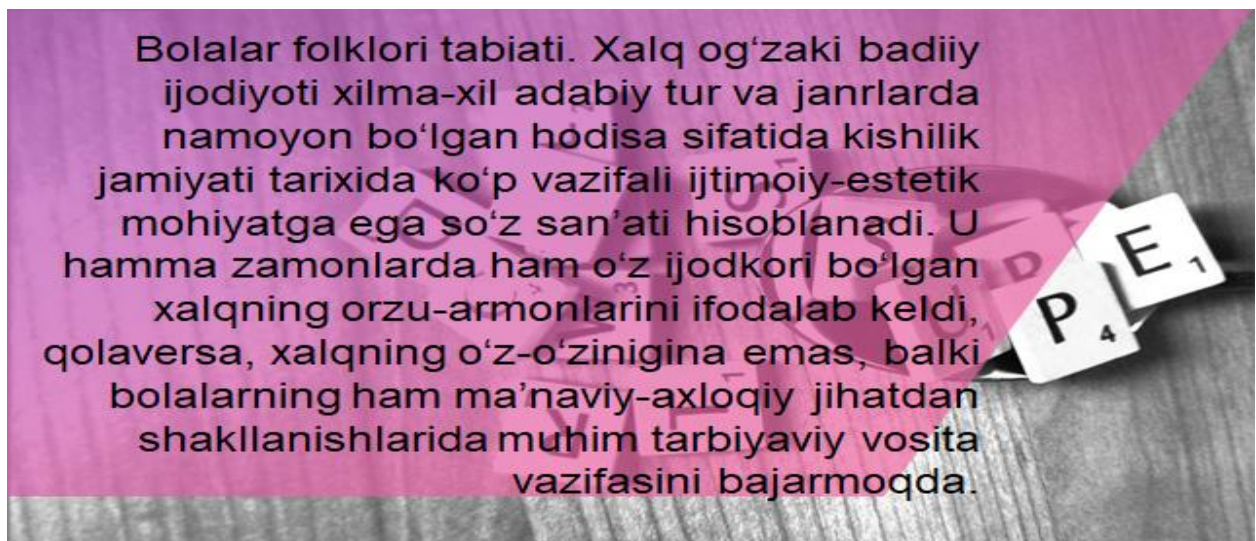
Ko`ylagi qavat-qavat,
Tugmalari yo`q faqat.
Ustida yashil to`ni,
Echmas yoz-u qish uni. (Karam)

Bilim, ko`nikma va malakani rivojlantirishga yo`naltiruvchi savollar :

1. O`zbek bolalar folklorining asosiy janrlari haqida mulohaza yuriting .
2. Qo`shiq deb nimaga aytiladi va qanday qo`shiqlar erkalash poeziyasiga daxldor?
3. Bolalarning taqvimiy qo`shiqlaridan misol keltirib, sharhlab bering.
4. Beshik qo`shiqlari nima va u bolaning qaysi yoshida aytiladi?
5. Maishiy qo`shiqlar deganda nimani tushunasiz?
6. "Alla" istilohi va uning kuylanishi haqida ma'lumot bering.
7. Allalarda farzand qiyofasini umumlashtiruvchi qanday poetik obrazlar mavjud?
8. Voqeaband va parokanda allalarning o`zaro tafovutini tushuntiring.
9. Maqol janri tabiati va uning etnopedagogik ahamiyatini tushuntiring.
10. Paremik tur deganda nimani tushunasiz?
11. Paremiologiya nimani o`rganadi? Paremiografiya-chi?

12. Ertak istilohi va uning qo'llanilishi haqida mulohaza yuriting.
13. Xalq ertaklarining janriy tabiati va o'ziga xos xususiyati nimalardan iborat?
14. O'zbek ertaklarining ichki turlari va ularning o'zaro tafovutlari haqida ma'lumot bering.

MAVZUGA DOIR SLAYDLAR:

BOLALAR FOLKLORI

Bolalar folklori – kichkintoylar olami bilan kattalar dunyosining o‘zaro uyg‘unlashuvi oqibatida yuzaga kelgan o‘yinlar, qo‘shiqlar va musiqiy poetik janrlarning yaxlit bir tizimiga aylangan xalq og‘zaki ijodiyotining o‘ziga xos tarmog‘idir

O‘zbek Bolalar folklori alla, ertak, ermaklar, tez aytish, topishmoq, bolalar o‘yin qo‘shiqlari, masharalama va boshqalarni o‘z ichiga oladi.

Erkalash poeziyasi namunalari ijro maqsadi, va bola yoshiga munosabatiga ko‘ra ikki guruhga ajraladi.

bashik qo‘shiqlari

Allalar va etnografik mazmundagi aytim-olqishlar

suyish qo‘shiqlari

erkalamalar, ovutmachoqlar, qiziqmachoqlar va qaytarmachoqlardan

Bolalarning o'z ijodkorligi va ijrochiligi hosilalari bo'lgan qo'shiqlar va o'yinlar – o'zbek bolalar folklorining asosini tashkil etadi.

Bolalar folklorining janriy tasnifi. So'z va harakatning nisbatiga ko'ra:

1. Bolalarning maishiy qo'shiqlari.

2. Bolalarning o'yin folklori.

Erkalovchi motivdagi rasm-rusum qo'shiqlari bo'lib, asosan, bolalarning beshik davriga oid turli-tuman marosimlarda ijro etiladi:

Adoq-adoq yurisin,
Tikan shunga kirmasin.
Ko'zi qattiq bandalar,
Ko'zi shunga tegmasin,

San bir yillik,
Man ming yillik.
Kiya-kiya to'zdiraylik,
Dugonalarimdan
o'zdiraylik

chaqaloq besh va to'qqiz kunga to'lganda, ilk bor cho'miltirilganda, beshikka ilk borva har gal bog'langanda, yana qayta ochib olinganda, ilk bori tish yoriganida, birinchi marta mustaqil o'tirganida, ilk bor oyog'ida tikka turganida, birinchi marta odimlaganida, "toy-toy"laganida, har gal yangi kiyim kiygizganda, ilk bor ovqat yeganida, qizaloq sochini ilk bor yuvganda-taraganda, o'g'il bola sochi ilk bor olinganda, chaqaloq tirnog'i ilk bor qirqilganda, bolalar sha'niga har gal isiriq tutatilganda, xullas, urfiyatga aylangan va e'tiqod bilan amal qilinadigan shu xildagi rasm-rusumlarning har biri mazmuniga yarasha aytim-olqishlar mavjud.

AYTIM-OLQISHLAR

ERTAKLARNI IJRO ETISH TARTIBI

- Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O`tmishda ertaklar yilning ma`lum davrida belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo`lgan yoshi ulug`, dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar ertakchi deb yuritiladi.
- Ertak ertakchi tomonidan yo bir kishiga, yo butun bir jamoaga qarata aytiladi. Ertak aytish mohiyatan ijroga teng. Aytaylik, ertakchi tinglovchilar diqqatini qozonmoq uchun ertak mazmuniga mos ruhiy holatlarga kiradi, ertak sirlı olamini ta'minlash uchun ovoz jilosiga, yuz va gavda harakatlariga (mimika va pantomimikaga) alohida e'tibor beradi, ertakni baqirib-chaqirib aytmaydi, balki goh shivirlab, goh ovozini ko`tarib, ko`zlarini har xil holatga solib, yumshoqlik bilan samimiy hikoya qiladi.

ERTAK ERMAK EMAS, ERTAKCHI OG`ZIGA KELGANINI DEMAS

- Hayvonlarga xos ovozlarni taqlid qilsa, mifologik obrazlar ovozini vahmkor ohangda bo`lishini ta'minlaydi. Shu taxlitda butun bir ertakni bir o`zi ijro etadi, asardagi ruhiy olamni o`z kechinmalari bilan to`ldiradi va hayajonbaxshligini ta'minlaydi. Shu ijro xususiyatiga ko`ra ertak ijrochiligi xalq yakka aktyor teatrini eslatsa-da, aslida har qanday dekoratsiyalardan va boshqa sahnaviy atributlardan xoliligi bilan undan farq qiladi.
- Ishlab chiqarishning dehqonchilik turi yetakchilik qilgan davrlarda ertak, odatda, dehqonlarning dala yumushlari tugagan paytda-kuz va qish mavsumlarida, uzun va zerikarli oqshomlarda aytilgan va bu o`ziga xos an'ana tusini olgan. Ertakchilik oqshomlari shomdan tonggacha davom etgan. Shundandirki, xalqning o`zi bu hodisani "doston kunda aytiladi, ertak tunda" degan maqolida maxsus ta'kidlab qo`yishini unutmagan.

ERTAKLARNING AN'ANAVIY KIRISH BILAN BOSHLANISHI

- jahondagi barcha xalqlar ertakchiligi uchun mushtarak xususiyat hisoblanadi. Goho shunchaki kirish, goho an'anaviy zachin deb yuritiluvchi bu hodisani rus folklorshunosi V.Dal "dokuchnaya skazka" (ДОКУЧАТЬ, докучить кому чем, надоедать, просить неотступно, кланяться, упрашивать, лезть с просьбою настоятельно; Это докучная сказка, бесконечная. Полно тебе докучную сказку сказывать, надоедать все одним) istilohi bilan atab, bolalar folklorining mustaqil janri tarzida tavsiflaydi.
- Chindan ham so`zma-so`z tarjimada "ezma ertak" tarzida ifodalash mumkin bo`lgan bu hodisa o`zbek bolalar folklorida ham ermaklar silsilasini tashkil etadi. Qolaversa, ular qat'iy bir ertak bilan uzviy mantiqiy bog`liq holda yashamaydi, balki istalgan ertakni boshlashdan avval aytilishiga ko`ra nisbatan mustaqil bo`lib, sayyor holda ijro etilaveriladi. Ularga xos bu xususiyatni o`zbek ertakshunosi K.Imomov ham "kirish qismi ba'zan sodda, primitiv syujet shaklini oladi", - deya qisman tan olsa-da, har qalay uni ertak kompozitsiyasining ajralmas tarkibiy qismi sifatida qarashni afzal biladi.

ERTAK ISTILOHI IFODASI

- "Etuk"- "biror voqeani og`zaki hikoya qilish" ("Devonu lug`otit turk")
- Namangan viloyatining Janubiy qismida "ertangi"- ertangi bo`lib o`tgan, qadimgi zamonlardan qilinajak hikoya .
- Samarqand, Farg`ona va Surxondaryoda -matal,
- Xorazmda - varsoqi,
- Buxoroda - ushuk
- Toshkentda - cho`pchak
- O`zbekistonning turli joylarida - hikoya, hikoyat, og`zaki hikoya, o`trik yoki o`tirik, afsona,
- Folklorshunoslikda "ertak" ilmiy istilohi
- "Qozoqlarda "ertek" va turkmanlarda "ertaki" shakllarida hamon ilmiy taomildadir.
- "Ertak" so`zi "er", aslida "ir" yo`yir, jir" hamda "tak so`zlaridan hosil bo`lgan
- Usmonli turklarda "iztek"
- boshqirdlarda "irtek"

Bu mulohazadan to'rt narsa ayonlashadi:

Birinchisi, allaning bundan ming yil ilgari – Ibn Sino zamonida ham mavjudligi bo'lib, janrning genetik asosiga nazar solish imkonini beradi.

Ikkinchisi, allaning ijrosi – sekin-asta tebratishga omixta holda kechishi,

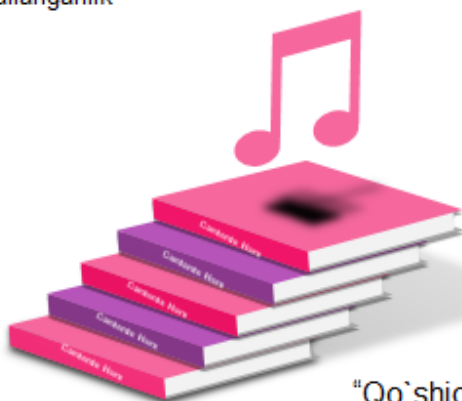
Uchinchisi, bolani uxlatishgagina xizmat qilishi

To'rtinchisi-bolaning ham jismoniy, ham ma'naviy chiniqishida muhim ahamiyat kasb etishi

Bolalar qo'shiqlari

Uning muhim belgisi – ijro uchun mo'ljallanganlik

Qo'shiq – xalq og'zaki ijodida shakllangan lirik janr sifatida mashhur.

U turli fasl, holat va vaziyatlarda, yoxud har xil o'yinlar jarayonida kuylanib, bolalarning aqliy va jismoniy kamolotga yetishuvida muhim omil sanaladi.

"Qo'shiq" keng ma'noda qo'shiqshunoslikka, tor ma'noda folklorga oid atamadir

“BOYCHECHAK”

– badavlat, muqaddas,
ilohiy gul

Maqol

“maqol” so’zi o’zbek tilida o’z lug’aviy ma’nosida **“so’z, nutq”** Istimohiy ma’noda folklorida keng tarqalgan bir **janr**

“

Maqol arabcha “qavolla” so’zidan olingan va “aytmoq, so’zlamok” ma’nolarini anglatadi.

”

“qavilda sobit” yoki “qavilda tutruqsiz”

Shartli ravishda ularni xalqona axloq-odob qoidalari deb atash mumkin

Maqollar tuzilishiga ko’ra, bir va bir necha sintaktik butunlik asosida tashkil topgandir.

Bir sintaktik butunlik asosida tashkil topgan

ko’pincha darak gap shaklida bo’ladi.

“Arg’amchiga qil-quvvat”

“Vatanni sotgan er bo’lmas”

“Ayol tilini ayol biladi”

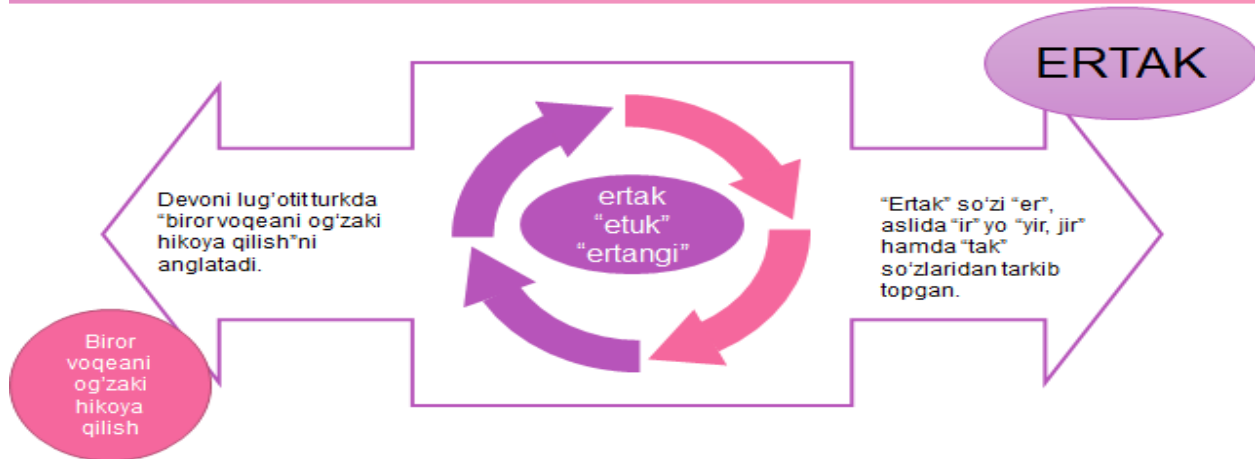
Bir necha sintaktik butunlik asosida tashkil topgan

Bunday maqollar bir-biriga o’xshash, yoki zid fikrlar bayonidan iborat bo’ladi. Aksariyat maqollar ikki qismdan tashkil topgan

“Ishonish bilan kasal bo’lsang – umid qilsang, tuzalasan”

“Aytmas yerda tilingni tiy, mehmonga borsang nafsingni tiy”

Ular juda uzoq o'tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimiy urf-odatlarini, marosimlari asosida paydo bo'lgan.

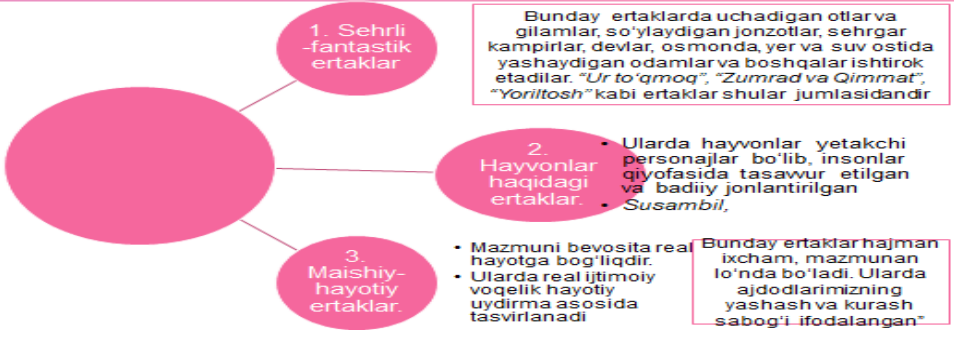
O'tmishda ertaklar yilning ma'lum davrida belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo'lgan yoshi ulug', dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Odatda bunday professional ijrochilar ertakchi, deb yuritiladi.

Ertaklar sujeti qiziqariligi, uydirmalarga boyligi, sarguzashtga to'raligi bilan diqqatni tez jalb qiladi

“Ertaklar hech vaqt bekorchi, ermak narsalar emas, ular hamma vaqt zo’r ijtimoiy va tarixiy ahamiyatga egadirlar.

Muxtor Avezov,

ICHKI TURLARI:

1. Sehrli-fantastik ertaklar

Bunday ertaklarda uchadigan otlar va gilamlar, so'ylaydigan jonzorlar, sehrigar kampirlar, devlar, osmonda, yer va suv ostida yashaydigan odamlar va boshqalar ishtirok etadilar. *“Ur to'qmoq”, “Zumrad va Qimmat”, “Yoritosh”* kabi ertaklar shular jumlasidandir

2. Hayvonlar haqidagi ertaklar.

- Ularda hayvonlar yetakchi personajlar bo'lib, insonlar qiyofasida tasavvur etilgan va badiiy jonlantirilgan
- *Susambil,*

3. Maishiy-hayotiy ertaklar.

- Mazmuni bevosita real hayotga bog'liqdir.
- Ularda real ijtimoiy voqelik hayotiy uydirma asosida tasvirlanadi

Bunday ertaklar hajman ixcham, mazmunan lo'nda bo'ladi. Ularda ajdodlarimizning yashash va kurash sabog'i ifodalangan

Foydalaniladigan adabiyotlar:

1. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
2. Jamilova B. O‘zbek bolalar adabiyoti. O‘quv qo‘llanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
3. Jamilova B. Bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanishi. T., 2022.
4. A.Musaqulov. O‘zbek xalq lirikasi. T., "Fan", 2010.
5. O. Safarov. O‘zbek xalq og‘zaki ijodi. Toshkent, "Musiqqa", 2010.
6. Quronov D. va boshq. Adabiyotshunoslik lug‘ati. Toshkent, "Akademnashr", 2010

3-MAVZU. ALISHER NAVOIY VA GULXANIY IJODI

Reja:

1. Navoiy ijodida axloqiy-ta’limiy qarashlar.
2. “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin” dostonlarida didaktik g‘oyalar
3. “Zarbulmasal” – majoziy-allegorik asar .
4. Masaldagi qoliplovchi hikoyalar va ramziy obrazlarning ijtimoiy-axloqiy ahamiyati.

Tayanch tushunchalar: axloqiy qarashlar, didaktika, doston, g‘oya, pandnoma, majoz, allegoriya, masal, ramz, qolip, tamsil

Alisher Navoiy – bolalar kitobxonligida. Inson axloqiy fazilatlari, ta’lim-tarbiyasi Sharq adabiyotining yetakchi mavzu va mohiyatini tashkil etishi bejiz emas. Bu mavzudagi adabiyot-pandnomalardan tashqari, badiiy yuksak dostonlar, nasriy asarlarda ham “ma’viza”, ya’ni o‘git-nasihat xarakteridagi qismlar bo‘lganligi adabiyotning didaktik tabiatini oydinlashtiradi. Inson odobi, ongi, ilm-u amali tufayli barcha maxluqotlarning afzali, sharifi deb ta’riflanishi turkiy adabiyotda Navoiy dahosi bilan boshlanadi. Qariyb olti asrdirki, Alisher Navoiy xalq faxri, tilimizning bayroqdori, she’riyat mulkining sulтони, madaniyat va ma’naviyatimizning porloq quyoshi bo‘lib kelayotir. “Yoshlarimiz Navoiyni qanchalik chuqur va puxta bilsa,—deb yozadi I.Haqqul,— ma’rifat, ezgulik, komillik sirlarini o‘shancha kengroq egallaydi. Navoiyning so‘zlari diliga o‘rnashgan odam, o‘zi istasin-istamasin, odamiylik sharafi va kuch-quvvatini idrok etadi. Navoiyni yetarli darajada bilish-adolat, diyonat va imon-e’tiqodning kuchiga ishonch demak”. XV asrning so‘nggi choragi, XVI asrdan e’tiboran Navoiy asarlarini o‘qish o‘ziga xos an’anaga aylana borgan. Sharq xalqlari kitobxonligida fors-tojik tilida shohnomaxonlik, sa’diyxonlik, hofizxonlik, rumiyxonlik, jomiyxonlik bilan birga, turkiy (eski o‘zbek) tilidagi yassaviyxonlik, qissaxonlik yonida navoiyxonlik ham qaror topgan. Jumladan, bolalar kitobxonligida Navoiy asarlarining ayriacha ahamiyati borligi bejiz emas. Ulug‘ mutafakkir yosh avlod tarbiyasi uchun alohida e’tibor zarurligini o‘z dostonlari va asarlarida yorqin ifoda etgan. Xususan, “Xamsa”ning dastlabki uch dostoni – “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, shuningdek, “Mahbub ul-qulub”, “Arba’in” (Qirq hadis)da

shoirning axloqiy qarashlari o'z tajassumini topgandir. Navoiy "Xamsa"sidagi kirish dostoni "Hayrat ul-abror" (Yaxshilarning hayrati) falsafiy, ta'lim-tarbiyaga oid she'riy asar bo'lib, u Sharq adabiyotidagi xamsanavislik an'anasiga muvofiq yozilgan bo'lib, didaktik mazmundadir. Navoiy dostonining muqaddima qismidagi munojotlarda Allohning buyuk va beqiyos go'zalligini ta'rif va tavsif etish bilan birga, shoir barcha mavjudot orasida eng ulug'i, eng sharaflisi insondir, degan fikrni badiiy yuksak darajada ifoda etadi:

Barchasini garchi latif aylading,
Barchadin insonni sharif aylading.

"Hayrat ul-abror" asarining boshlanishi uch hayrat tavsifidan iborat. Ularda tabiat, koinot va insonning ulug'ligi va go'zalligi tasvir etilgan. Bu uch mavjudotning yagonaligi, bir-biridan ajralmasligi, ularning hayratomuz darajadagi uyg'unligi uch hayratning asosiy mundarijasini tashkil etadi. 63 bobdan tarkib topgan dostonning 21 faslini an'anaviy muqaddimaviy boblar, 40 bobini – 20 maqolat va 20 hikoyat, qolgan ikki bobini esa – xotima va bir hikoyat tashkil etadi. Dostondagi yigirma maqolat komil inson o'zida mujassam etmog'i lozim bo'lgan fazilatlar izhoridan iborat. Asarning bir necha boblari odob-axloq va ta'lim-tarbiya masalasiga bag'ishlangan. Navoiy bu dostonning oltinchi maqolatida odob va kamtarlikni ulug'lab, ta'lim-tarbiyaga doir qimmatli fikr va mulohazalarini bayon qilishi bilan birga, takabbur va odobsiz kishilarni qattiq qoralaydi. Shoir adablilik to'g'risida fikr yuritarkan, uni kichiklarga baxtiyorlik, ulug'larga yuksak martabalilik omili, deb biladi. Bunda tavoze' – kamtarlikni asosiy vosita sifatida talqin etadi. Alisher Navoiy axloqiy qarashlarini ifodalashda hayotiy detallardan keng foydalanadi: "Qachonki yangi chiqqan oy tavoze' saqlab, qaddini xam qildi, u kun sayin kamol topa boshladi. ...Osmon ham tavoze'ga rioya qilib egilgani uchun butun olam uning amriga buysunadi..." Hayo va adab insonning sharaf belgisi ekan, kulgi– adabsizlikning belgisi sifatida talqin etiladi. Shoir kaklikning qahqahasi ovchi tuzog'iga, g'unchaning ochilishi (kulib) xazon bo'lishiga, chaqmoqning kulgisi yerga pastlashishiga sabab bo'lganini tasviriy ufodalar orqali ko'rsatib beradi. Shuningdek, Alisher Navoiy kamtarinlik to'g'risidagi me'yorni shunday ko'rsatadi: qulga bek ortiqcha tavozu' korsatsa, o'ziga azob-uqubat iplarini orttirgan bo'ladi. Gadoning oldida sajda qilish marhamat emas; unga bir dirham bersang, bu unga nisbatan marhamat ko'rsatishdir. O'rindan turib bolaga joy berish ham adabdan emas; keksalar bu ishni adab hisoblashmaydi.

Shu tariqa, shoir adablilik shartlarini saqlashda har bir odamning darajasiga qarab bajarish loyiqligini ta'kidlaydi. Jumladan, ulug' mutafakkir yosh bolaga nisbatan eng zarur ish, uni kichkinaligidan parvarish qilishdir, deb ko'rsatadi. Uning e'tiroficha, tarbiyaning biri bolaga yaxshi ism qo'yish bo'lib, uni nomi bilan chaqirganlarida uyaladigan bo'lmasligi kerak. Navoiy bolaga ilmu-adab o'rgatish

uchun muallim chaqirish lozimligini uqdirar ekan, shafqat qilish foydali, ammo ortiqchasi zarardir, deydi. Binobarin, har xil balolardan farzandini o‘z mehri bilan asrashni ota-onaning tavoze’si hisoblasa, ota-onani hurmat qilish–“buni bajarish uning(farzand) uchun majburiyatdir”,– deydi. Shoir katta-yu kichikka qarata ota-onaga xizmatni birdek qilish, xizmati qancha ortiq bo‘lsa ham, kam deb bilishni o‘z o‘gitlarida ilgari suradi:

Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.
Ikki jahoningga tilar sen fazo-
Hosil et ushbu ikkisidin rizo.
Tun-u kuningga aylagali nur posh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.

Dostonning sakkizinchi maqolatida Navoiy yolg‘izlikka nisbatan ko‘pchilik-jamoatni ulug‘lab, kishilarning bir-birlari bilan ahil, do‘st bo‘lishlarini istaydi. “Hayrat ul-abror”ning o‘ninchi maqolati rostgo‘ylik, halollik va to‘g‘rilikka bag‘ishlangan. Shoir yolg‘on so‘zlashning yomon oqibatini “Sher bilan Durroj” masalida ovchining tuzog‘iga tushgan Durroj obrazida hikoya qiladi.

Masalda keltirilishicha, bir beshada sher yashar, har gal bolalasa, chumolilar (mur) uning bolasini nobud qilaverganidan yurak oldirib qo‘ygandi. Shu sababli:

Tishlabon ul moyai payvandini
Og‘zida asrar edi farzandini.

Biroq shu “beshada” bir durroj ham yashar, hamisha sher vahmidan cho‘chiyverganidan qo‘qqisdan: “farr eta” uchar, bundan shervachcha seskanib ketardi. Bu holdan sher g‘am chekardi, nihoyat sherning

Ko‘ngli bu ishdin bo‘lib ozorlik,
Boshladi durroj bila yorlik.

Va unga boshiga har qanaqa tashvish tushsa, ko‘maklashmoqqa so‘z berib, qo‘qqisdan uchaverib, uning bolasini qo‘rqitmasligini shart qilib qo‘yadi. Endi durroj uning yonida cho‘chimay, emin-erkin yashay boshlaydi. Hatto shu emin-erkinligiga ishonch hosil qilish uchun sherni sinamoqchi bo‘lib, bir gal ovchi domiga tushdim deya faryod ko‘taradi. Sher uni qutqarmoqqa borsa, faryod yolg‘on bo‘lib chiqadi. Durroj bu harakatini bir necha bor takrorladi. Shu sababli sher unga ishonmay qo‘ydi, Boshqa bir mahalda durroj chindan ham sayyod domiga tushadi. Bu gal u:

Qichqiribon dom aro ul muftalo,
Necha dedi, dod meni tuttilo.
Sher qulog‘iga yetib ul maqol,
Savtini doyimidek etti xayol.
Ko‘p eshitib erdi bu yolg‘onini,
O‘yla gumon etti chin afg‘onini.
Har necha kim rost fig‘on ayladi,
Sidqini ham kizb gumon ayladi.

Shu tariqa, durroj o‘z yolg‘onining qurboni bo‘ldi. Masaldan kelib chiqqan xulosa shu!

Ilm ahllariga bag‘ishlangan o‘n birinchi maqolatda ilm va ilm ahli, qalam ahli, el manfaati, savob va jaholat, xudbinlik va xudbinlarga munosabat kabi masalalar axloqiy tahlil etiladi. Navoiy bir musofir, kambag‘al odamning chinakam ilm olishi uchun ne-ne muhtojlik, qashshoqlik, ochlik va sarson-sargardonliklar mashaqqatini bayon qilar ekan, ilmda sohibqiron bo‘lguncha o‘ttiz yillik davr o‘tishini, shunda ham bitta-ikkitagina kamolot egasi bo‘lib yetishishini asoslaydi. Ammo, uning ko‘ngli ilm maskani, ilm dargohi, uning bir qatra vujudi ilm daryosiga aylangani ulkan muvaffaqiyat sifatida talqin etiladi. Alisher Navoiy olimlik martabasini ana shunday yuksaklikda ko‘radi. U ilm ahli deganda ko‘p tillarni va bilimlarni egallagan qomusiy olimlik sharafini nazarda tutib, ularning johillarga xizmat qilishini esa zolimlik, deb baholaydi.

Navoiy olimlar bilan jaholat egasi bo‘lgan bek-u amaldorlarning surati va siyratini taqqoslarkan, hayotiy detallarni ayni muqoyasa sifatida eslatib o‘tadi: “Egnidagi to‘nida yuzta yirtiq bo‘lsa ham, gulning to‘ni yirtiq-yirtiq ekani ayb emas-ku! Quyoshning yalang‘ochligi uning ziynati-ku; bulutdan libos kiyganda esa, hamma yoqni qorong‘ilik bosadi. ...Er kishining sharafi kiyimda emas; dur sadafdan uzoq bo‘lsa, bahosi kamaymaydi. Pashshaning ham ust libosi zarrin, ammo uning qo‘nadigan joyi o‘limtiklarning ustidir.”⁵

Darhaqiqat, ma‘rifatparvar va buyuk shoir Alisher Navoiyning axloqiy-ta‘limiy qarashlari hozirgi kunda ham shu jihatlari bilan o‘z qadr-qimmatini saqlab kelmoqda. U o‘z zamonidayoq yoshlarni ilm-hunar egallash, mehnatni sevishga undab, o‘rganilgan ilm va hunarni xalq, Vatan yo‘lida sarf qilish zarurligini uqdirgan. Navoiy ta‘limotida ilm-fanni egallash uchun yoshlikdan boshlab astoydil o‘qish, o‘rganish ta‘kidlanadi. Bu jihat shoirning o‘z hayotiy tajribasida ham yetakchi shiorga aylanganini, ya‘ni juda yoshligidan ta‘lim olgani, o‘qishga berilganidan anglash mumkin. Qolaversa, 4-5 yoshlaridanoq ko‘p she‘rlarni yod bilganligi, Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” (“Qush nutqi”) asarini ham bolalik chog‘laridayoq qayta-qayta o‘qib, yod olgani bu fikrni asoslaydi. Alisher Navoiy umrining so‘nggi damlarigacha iqtidorli yoshlarga, ma‘rifatga katta e‘tibor qaratganligini kuzatish mumkin. U mehnatkash xalq bolalarini o‘qitish va tarbiyalash uchun maktablar ochish va madrasalar qurish to‘g‘risida g‘amxo‘rlik qilganligi, podsho Husayn Boyqarodan o‘g‘il va qiz bolalar uchun maktablar ochishni talab qilgani, shaxsan o‘zi madrasalar qurishda tashabbus ko‘rsatgani ham navoiyshunoslar tomonidan ko‘p ta‘kidlangan. Navoiyning fikricha, maktab xalqqa nur keltiradi, unga to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatadi, bolalarni bilimli qiladi. U o‘zining “Ixlosiya” madrasasi yonida maktab ochib, bolalarni o‘qitish va

⁵Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Nasriy bayon qiluvchi A.Hayitmetov. –T., 1974. –B.85.

tarbiyalash uchun zarur sharoit yaratib, buning uchun lozim bo'lgan mablag' ajratgani ana shunday e'tiborli dalillardan.

Navoiy dars beruvchini quyoshga o'xshatadi va bu quyosh o'z atrofidagi yulduzlarga nur sochadi, ya'ni mudarris "abjadxonalar"ga, hali ilmdan bexabar bo'lgan toliblarga ilm nurini sochadi, ma'rifat beradi, deydi. Alisher Navoiy ta'lim-tarbiyaviy fikrlarini o'zi yaratgan badiiy asarlarida ko'proq barkamol insonni ifodalovchi ijobiy obrazlar yaratish orqali bayon qiladi. Navoiy aql kuchiga cheksiz ishonadi, komil ishonch bilan ilm-fanning xislati juda katta, deb hisoblaydi. Alisher Navoiy inson shaxsining kamol topishi bolalikdan boshlanajagini nazarda tutib, dostonlaridagi ayrim boblarni qahramonlarining bolalik tarbiyasiga bag'ishlaydi. Jumladan, Farhod va Majnun bolaligi tasviri bunga yorqin dalil bo'la oladi.

U axloqiy-ta'limiy qarashlarini butun hayoti va ijodiy faoliyatining sintezi hisoblanuvchi "Mahbub ul-qulub" ("Ko'ngillarning sevgani") pandnomasida yanada chuqurlashtirgan. Bu asar shoirning ustozlari Shayx Sa'diyning "Guliston" va "Bo'ston", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston" singari didaktik adabiyot an'alaridan ijodiy ilhomlanib yozilgandir. "Mahbub ul-qulub"da buyuk shoir va mutafakkirning jamiyatdagi turli qatlamlariga mansub shaxslar to'g'risida umr bo'yi qilgan kuzatuvlaridan kelib chiqqan xulosalari yakun topgan. Unda Navoiy yaxshi fe'l-xususiyatlarni sanab o'tgan, odamlar uchun foydali o'git va misollar keltirgan. Ayniqsa, o'gitlar shoirning barhayot da'vatlari tarzida navqiron avlodlarni asrlar osha barkamollik sari undab kelmoqda. Va aytish joizki, Navoiy asarlari xuddi shu nuqtayi nazardan nafaqat bugun, balki o'tmishda ham bolalar kitobxonligi asosi sifatida ma'lum va mashhur bo'lgan.

To'rt asrdan ziyodroq davr mobaynida Alisher Navoiy asarlarini xalqimiz qo'lyozma kitoblar (devonlar, bayozlar va tazkiralardan) o'qib o'rgandi, shoir g'azallari negizida yaratilgan qo'shiqlar ham navoiyxonlikda ayricha ahamiyat kasb etdi. Maktablarda ham, madrasalarda, davra va suhbatlarda ham shoir asarlariga rag'bat tobora kuchaya bordi.

Xususan, XIX asrning so'nggi choragidan e'tiboran shoir asarlarini ko'p sonli adadlarda toshbosma (litografiya) va tipografiyalarda chop etish yo'lga quyilgach, bu jarayon yanada chuqurlasha va kengaya bordi. XX asrda Navoiy asarlarini o'qib-o'rganish o'rta va oliy maktab dasturlaridan keng o'rin oldi, asrning oxirlariga borib esa, bog'chalar ta'limi doirasiga ham kiritila boshlandi. Shu zaylda turli yoshdagi kitobxonning o'z Navoiysi qad rostlaydigan bo'ldi. Shu ehtiyoj "Xamsa" dostonlarining, shuningdek, "Lison ut-tayr" va "Mahbub ul-qulub" asarlarining hozirgi adabiy tilda qayta aytilgan nasriy bayonlari va tabdillarini yaratishga, qolaversa, kichik yoshdagi bolalarga mo'ljallangani "Qiziq hikoyalar" (1991) nashrini amalga oshirishgacha olib keldi.

Buyuk gumanist bolalarga kelajak sohiblari sifatida qaradi, shunga ko'ra ularning tarbiyasiga alohida e'tibor berish zarurligini uqtirarkan, bu sohadagi

axloqiy qarashlarini “Xamsa” dostonlarida, xususan, dastlabki uch dostoni – “Hayratul-abror” (“Yaxshilarning hayrati”), “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”da, shuningdek, “Lison-ut-tayr” (“Qush tili”), “Mahbub ul-qulub” (“Qalblarning sevgani”) hamda “Arba’in hadis” (“Qirq hadis”) kabi asarlarida olg‘a surdi. Bu asarlar bolalar navoiyxonligida ayri-ayri mavqe hosil qilib keldi.

Alisher Navoiy komil insonning shakllanishi bolalikdan boshlanajagini nazarda tutib, Farhod va Majnunlarning bola sifatida ulg‘ayish jarayonlarini ko‘rsatishga alohida e‘tibor berdi. Farhod tirnoqqa zor Chin mulking shohi xonadonida tug‘iladi, bu orziqib kutilgan xurramligu ushalgan armonning nishonasi edi. Shu sababli shoir murg‘akkina chaqaloqni tubandagicha tanishtiradi:

Ko‘zida ashk selidan asarlar,
Damida oh dudidin xabarlar.
Muhabbat nuri olinda huvaydo,
Jamolida vafo tug‘rosi paydo.
Falak deb dard elining shohi oni,
Malak deb dard o‘ti ogohi oni.

Bu chizgilarda chaqaloqning kelajagiga daxldor bashorat tajassum topgan, ya’ni, yig‘lab dunyoga kelgan bu chaqaloqning nafasida ne-ne mashaqqatlarni kechajagidan xabar berguvchi ohlar tutuni o‘rlab turgan ekan. Manglayida esa muhabbat nuri porlayotganidan, chehrasidan vafo tug‘ro(tamga)sining barqi mavjud. Osmon uni barcha dardlilarning shohi timsolidagi farishta qilib yaratgan go‘yo, u barchaning dardidan “ogoh” – xabardor o‘g‘lon bo‘lib dunyoga kelgan. Shu bois uning nomi ham o‘ziga mos bo‘lmog‘i, hadisda aytilganiday, o‘z ota-onasidan oladigan birinchi mukofoti munosib ism bo‘lmog‘ini asoslarkan, shoir dastlab bunday o‘g‘ilga ota bo‘lish nasib etgan shohning ruhiy holatini shunday ifodalaydi:

Ato ul durga chun nazzora qildi,
Sadafdek og‘zi kulmakdin yoyildi.

Shundan so‘ng shoir chaqaloqqa ism qo‘yish tafsilotiga o‘tadi. Unga tanlangan ism qismatiga daxldor besh so‘zning bosh harflaridan tuzilgan: “firoq”dan – “f”, “rashk”dan – “r”, “hajr”dan – “h”, “oh”dan – “o” va nihoyat, “dard”dan – “d” harflarining bir-biriga “murakkab” qilinishi asosida hosil bo‘lgan, uni bunyodga keltirgan “ustodi ishq”ning irodasi shunday:

Anga farzona Farhod ism qo‘ydi,
Hurufi maxzanin besh qism qo‘ydi.
Firoqu rashku hajru oh ila dard,
Biror harf ibtidodin aylabon fard.
Borin ustodi ishq etgach murakkab,
Tarakkubdin bu ism o‘ldi murattab.

Ko‘rinayotirki, chaqaloqning tug‘ilishi – jismoniy hodisa bo‘lsa, unga ism qo‘yish – ma’naviy hodisa. Navoiy chaqaloqning jismoniy ulg‘ayishini ma’naviy ulg‘ayishga omixtalashtirgan holda tasvirlashga ayri-ayri e‘tibor berarkan, bunda dastlab, allaning nechog‘li katta ahamiyatga egaligini ta’kidlaydi:

Arusi charx tun-kun doya kirdor,
Bo‘lib har tavri holidin xabardor.

Beshik davrida chiniyu xitoyi,
Bo‘lib yuz no‘sh lab dostonaroyi.
Ko‘zining nozi eldin eltib uyqu.
Anga uyqu keturmakka navogo‘

Doya tun-kun uni parvarish qilib, “dostonaro”lik, ko‘zlariga noz uyquni chorlash uchun “navogu”lik qilib allalar aytib, quvnab-yashnab ulg‘ayishiga ma’naviy asos solganliklaridan u bir yoshni to‘ldirganidayoq, oyoqda turadi: beshikni tark etib, mustaqil yura boshlaydi. Shu zaylda u hammaning suyumlisi bo‘lib ardog‘lanadi.

Bu yanglig‘ chun bir o‘ldi yoshi oning,
Sharaf durriga yetti boshi oning.
Qadam urdiyu tarki mahd qildi,
Kuyub emgak, yururga jahd qildi.

Falakning aylanishi tufayli u ana-mana deguncha uch yoshga to‘lib, so‘zlarni durday terib, ishq afsonalarini so‘zlaguvchi bo‘ldi. Shoir tasvirida uch yashar Farhod o‘n yashar boladay fikr yuritishi bilan barchani taajjublantira boradi:

Chu uch yoshiga chekti davri aflok,
Takallum qildi andoqkim duri pok.
So‘z bori bo‘lib afsonai ishq,
Malomu maskani koshonai ishq,
Ajabdur uch yoshida o‘zga atfol,
Nechukkim o‘n yoshida o‘zga atfol .

Navoiy bola ma’naviy kamolotida ustoz-tarbiyachining rolini shu xilda baholaydi. Farhodning uch yasharligidayoq, bu qadar ham jismoniy, ham axloqiy-ma’naviy kamol topishida, albatta, unga murabbiylik qilgan doya va allalagan “navogo” hamda “dostonaro”lar xizmati katta edi. Shu sababli endi unga saboq berish uchun “hakimi nuqtadon” kerakligini ota o‘z vaqtidayoq tushundi:

Ato bu nav’ ko‘rgach ish hisobin,
Munosib angladi ilm iqtisobin.
Keturdilar hakimi nuqtadone,
Bilik birla jahon ichra jahone

Farhod shu xilda nuqtadon ustodan “falak mushkilotlari” va ularni yechish yo‘llarini o‘rganishga kirishdi, “quyosh yanglig‘ yorug‘” fikri bilan “uchinchi oy ravon bo‘ldi savodi”. “Qur’on”ni yod oldi. Uning zehni shu qadar tez ediki:

Agar bir qatla ko‘rdi har sabaqni,
Yana ochmoq yo‘q erdi ul varaqni.
Ne so‘z nikim o‘qib ko‘ngliga yozib,
Dema ko‘ngliki, jon lavhiga qozib.
O‘qub o‘tmak, uqib o‘tmak shiori.
Qolib yodida safha-safha bori.

Alisher Navoiy ta’limni “o‘qish va uqish” prinsipi asosida tashkil etishni bundan besh yarim asr muqaddam Farhodni tarbiyalash vositasi sifatida ko‘rsatib o‘tgan edi. Majnun tarbiyasida ham Navoiy shu yo‘lning maqbulligini yana

ta'kidlaydi. Majnunni ham 4-5 yoshlar oralig'ida bir "hunarvor ustod"ga berilganini, u ham bunda o'z qobiliyatini namoyish etganini shunday ifodalaydi:

Kun bor edikim besh-o'n sabaqni
Anglab evurar edi varaqni.

Navoiy bolalarni tarbiyalashda Farhod va Majnun timsollarida ideal namunalarni ko'rsatdi.

Alisher Navoiy ana shu axloqiy-ta'limiy qarashlarini butun hayoti va ijodiy faoliyatining sintezi bo'lgan "Mahbub ul-qulub" asarida yanada chuqurlashtiradi. Bu asar ustozlari Shayx Sa'diyning "Guliston", "Bo'ston" va Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston" singari didaktik bitiklari an'analardan ijodiy ilhomlanib yozilgan bo'lib, tarkibiy jihatdan uch qismdan iborat:

Birinchi qismi "Xaloyiq ahvoli va atfoli kayfiyatida" ("Kishilarning ahvoli, fe'l-atvori va gap-so'zlarining ahamiyati haqida") bo'lib, 40 fasldan tashkil topgan. Ularda jamiyatdagi turli ijtimoiy tabaqalar hamda ularning ijtimoiy mavqeini tavsiflash yetakchilik qiladi. Odil podsholar, beklar, nomunosib noyiblar (o'rinbosarlar), zolim podsholar, diyonatsiz sadrlar (mansabdorlar), maqtanchoqlar, yasovullar, lashkarlar, shayxul-islom, qozilar, qonunshunos muftilar, mudarrislar, tabiblar, mutasavvuflar (bularni nazm gulistonining xushovoz qushlari deb ataydi muallif), kotiblar, maktab ahli, mutrib va mug'anniylar, ashulachilar, qissago'ylar, va'zxonlar, munajjimlar, savdogarlar, kosiblar, xalq amaliy san'ati ustalari, mirshablar, zindoniylar, qorovullar, dehqonlar, bezorilar, g'arib va bechoralar, gadoylar, qushchilar va ovchilar, uylanish va xotinlar, riyokor shayxlar, xarobot ahli rindlar haqida batafsil ma'lumotlar berarkan, feodal jamiyatga xos ijtimoiy tabaqalanish xususiyatlarini ochadi. Bunday vaziyatda Navoiy o'z zamonasining ulkan jamiyatshunosi sifatida gavdalanadiki, u bergan ma'lumot XV asrdagi ijtimoiy munosabatlar tarixini o'rganishda hamon qimmatli manba sifatida xizmat qiladi.

Navoiy iqtidorli o'quvchilarni, olimlarni, kotiblarni, shoirlarni san'atkorlarni hurmat qilishga chorlaydi. Uningcha, o'qish ham, o'qitish ham g'oyat mas'uliyatli ish, chunki beqiyos qunt, havas va g'ayratni talab etadi. Bolalarni savodli, bilimli qilish yo'lida o'qituvchi chekadigan zahmat ozmuncha emas. Binobarin, shogirdning burchi, garchi ustoz unga bir harf o'rgatgan esa-da, o'sha ustoz hurmatini joyiga qo'ymoqdan iborat. Shogird ustozni umr bo'yi izzat qilmog'i, unutmashligi lozim:

Haq yo'lida kim senga bir harf o'qitmish ranj ila,
Aylamak bo'lmas ado oning haqin yuz ganj ila.

Asarning ikkinchi qismi "Hamida atfol va zamima hisol xosiyatida" ("Yaxshi fe'llar va xislatlar to'g'risida") tarzida nomlangan va u o'n bobdan iborat bo'lib, axloqiy masalalarga bag'ishlangan. Unda inson axloqi yaxshi fe'llar va yomon xislatlarga bo'lingan holda talqin qilinadi. Yaxshi fe'llar silsilasida tavba, qanoat, sabr, tavoze' va odob, ishq tavsiflanadi, ularning mohiyatini ochish niyatida kichik-kichik tamsiliy voqealar keltirilib, inson kamolotidagi ahamiyati ko'rsatiladi.

Asarning uchinchi qismi "Mutafarriqa favoyid va amsol surati" ("Turli foydali maslahatlar va maqollar") tarzida nomlangan bo'lib, 118 tanbihdan tashkil

topgan. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ”tanbeh” arabcha so‘z bo‘lib, “nojo‘ya xatti-harakat uchun beriladigan ta‘zir, koyish, ogohlantirish yoki jazo” tarzida izohlansa-da, Navoiyda u hikmat ma‘nosida qo‘llangan. Zero, ularda Navoiy umr bo‘yi kuzatgan hayotiy tajribalarini lo‘nda, qisqa va obrazli qilib, aforistik darajada ifoda etgan. S.G‘aniyeva to‘g‘ri qayd etganidek, bu tanbihlarda “odam va odamiylik haqida, chin insoniy fazilatlar to‘g‘risida asrlar mobaynida xalq tajribasi va bilimining qaymog‘i sifatida yig‘ilgan fikrlar, shuningdek, Navoiyning uzoq hamda murakkab hayot tajribalarining natijalari, xulosalari keltirilgandir. Navoiyning o‘zi qayta-qayta takrorlagan “oz so‘z – soz so‘z” hikmatiga to‘la rioya qiladi va hech qanday mubolag‘asiz aytish mumkinki, deyarli har bir jumla ta‘kid va tanbih aforistik xarakterga ega bo‘lgan hikmat va donolik namunalari yaratadi.

Bu tanbihlar keyinchalik “Navoiy aforizmlari” nomi ostida alohida terilib, 1947-yilda Hodi Zarif va 1961- yilda Y.Eshonqulovlar tomonidan kitobchalar shaklida nashr etilishi yosh avlod tarbiyasi uchun yuksak ta‘limiy ahamiyatga ega. Ularda insonni sharaflash yetakchi motividir. Binobarin, har bir tanbih mohiyati pirovad-oqibatda bir o‘g‘itda jamlangan, ulardan qay birida zamona nosozligidan shikoyat qilinsa, qay birida insonni ilm olishga, kasb-hunar o‘rganishga, hayotni va o‘z salomatligini qadrlashga, mehnatsevarlikka, odillikka, halollikka, xullas, ezgulikka da‘vat etuvchi motivlar yetakchilik qiladi. Shu sababli ulardan ayrimlarini keltirib o‘tish foydadan xoli bo‘lmaydi:

“O‘ziga bino qo‘ygan odam – aqlsizdir; o‘ziga zeb bergan – beor, satangdir”.

“Eshitmoq kishini boyitadi; ko‘p gapirmoq sayozlatadi, ko‘p gapirgan, ko‘p yanglishadi. Ko‘p yegan, ko‘p yiqiladi. Tan kasalining asosi, ko‘p yemakdir, qalb kasalining sababi, ko‘p demakdir. Ko‘p demak – o‘zga mag‘rurlik, ko‘p yemak – nafsga bandalikdir”.

“Takabburlik – shayton ishi va manmanlik – nodon ishi”.

“Xudparastlikdan butparastlik yaxshiroqdir”.

“Insoniyat bog‘ining eng go‘zal daraxti – ehsondir va odamiylik xazinasining eng bebaho gavhari ham ehsondir”.

“Saxovatsiz odam – yog‘insiz bahor bulutiga va hidi yo‘q mushk-anbarga o‘xshaydi”.

“Himmat ahlining ixtisosi – saxovatdir”.

“Himmatsiz kish i– er sonida emas”.

“Oliyhimmat odam – balandparvoz lochindir; behimmat – sichqon ovlovchi kalxatdir”.

“Himmat egasi – qashshoq bo‘lsa ham tubanlik qilmas; himmatsiz odam –xazina topsa ham buyuklarga teng bo‘lmas”.

“Yaxshiliklarni topmoq – yedirmoqdir; ayblarni yashirmoq – kiydirmoqdir”.

“Aytur so‘zni ayt, aytmas so‘zdan qayt”.

Bular shoirning avlodlarga qoldirgan o‘g‘itlarigina emas, balki barhayot da‘vatlari bo‘lib, zamonlar osha navqiron naslni komillik sari undab kelmoqda.

Buyuk mutafakkir ana shunday o‘lmas g‘oyalar bilan kishilik jamiyatining yangidan -yangi avlodlari qalbiga yo‘l topib, manguilik kasb etib kelmoqda.

Muhammad Sharif Gulxaniy XIX asrning birinchi yarmi Qo‘qon adabiy muhitida masal – tamsil janrida xalqchil asar yaratishga muvaffaq bo‘lgan shoirdir. Uning hayoti va ijodiga oid tadqiqotlardan ma‘lum bo‘lishicha, Gulxaniy tabiatan yumor va hajvga usta, xalq urf-odatlarini va til boyliklarini, maqol, matal, naql va rivoyatlarni chuqur biladigan ijodkordir. U fors-tojikcha g‘azallarida Jur‘at taxallusini qo‘llagan bo‘lsa, o‘zbek kitobxonlariga Gulxaniy taxallusi bilan mashhur. Gulxaniy – olovqalb, majnunsifat ma‘nolarini bildiradi. Gulxaniyning eng muhim ijodiy fazilati shundaki, u XIX asr folkloristi sifatida o‘zbek xalqining donishmandligini ifoda etgan masallar, maqollarni to‘plab, o‘zining mashhur “Zarbulmasal” asarini yaratgan. Shoir uni yaratishda xalq og‘zaki ijodi bilan birga, buyuk hind masali “Kalila va Dimna”dan, Firdavsiy, Jomiy, Hofiz Sheroziy, Shayx Sa‘diy, Alisher Navoiy kabi mutafakkirlar asarlari an‘analaridan keng foydalangan. Chindan ham jahon adabiyoti xazinasining noyob durdonasi sanalmish “Kalila va Dimna” qadimgi hind folklori zaminida vujudga kelgan. Uni hind podshohi Dobshalim uchun faylasuf *Beydabo* yozganligi naql qilinadi. Jumladan, kitob muqaddimasigi ayrim fikrlar e‘tirofqa loyiq: “Har bir xalqning olim va faylasuflari qanday vositalar bilan bo‘lmasin, o‘z orzu va istaklarini amalga oshirmoq, mavjud tartibni intizomga solmoq uchun hamisha fikr yuritganlar, har xil tadbirlar ila ish ko‘rmoqchi bo‘lganlar, bu haqda har xil asarlar yozmoqqa intilganlar. Shulardan biri qushlarning va yovvoyi, yirtqich hayvonlarning tilidan yozilgan, g‘oyat chuqur ma‘noli, nafis ramz va muammolarga to‘la ushbu kitobdir... Olimlar bu yo‘lni tanlab zo‘r imtiyozga ega bo‘lganlar: avvalo, bu bilan ular xohlagan so‘zlarini aytib, har bir bobni orzu qilganlari darajada bezash imkoniyatiga ega bo‘ldilar. Buning ustiga, ular shu yo‘l bilan nasihat, hikmat, latifa va hazil-mutoyiba javohirlarini bir-biriga qo‘shganlar, toki dono odamlar bu kitobni mutolaa qilib, foydalansinlar, nodon odamlar esa, uni afsona deb o‘qisinlar.

Yosh shogirdlar esa, savodli bo‘lmoq, ilm orttirmoq, naql aytmoq maqsadida bu kitobda yozilganlarni osonlik bilan yodlarida saqlab qolguvidirlar. Katta bo‘lib, aql va tajriba egasi bo‘lganlarida, yodlab olgan va esda saqlab qolgan naqlar ustida fikr yuritib, ularni tushunganlarida dillari naqadar foydali hikmatlar bilan to‘lganligini ko‘radilar va o‘zlari kutmagan ulkan boylikka, bitmas-tuganmas xazinaga ega bo‘lganlarini biladilar. Yoshlarning xursandligi katta bo‘lganda otasidan meros bo‘lib qolgan xazinani topgan va shu tufayli umrining oxiriga qadar qiyinchilik ko‘rmasdan yashay olishini bilgan odamning sevinchiga o‘xshaydi.”⁶

Ta’kidlangan jumalarni Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari haqida ham aytish mumkin. Bu esa asarning yosh kitobxonlar uchun g‘oyat muhimligini asoslaydi. Gulxaniy ham Yapaloqqush va Ko‘rqush suhbatida ayrim hikoyatlar bayonini “Kalila va Dimna”nadan topmoq joizligini ta’kidlaydi.⁷ “Zarbulmasal” Umarxonning amri, istagi bilan yozilganligi, u xalq orasida keng tarqalgan zarbulmasallarni – xalq maqollarini yig‘ib, kitob holiga keltirish lozimligini

⁶ Kalila va Dimna. S.G‘aniyeva tarj. Toshkent, “O‘zbekiston”, 1992. –B.38.

⁷ Bu haqda qarang: Gulxaniy. Zarbulmasal. Toshkent, “Ma’naviyat”, 2009. –B.8

aytgani hamda Gulxaniy shu nozik xizmatga loyiq, deb topilgani nazarda tutilsa, mazkur asarlarning maqsad-mohiyati juda yaqinligi oydinlashadi.

“Zarbulmasal” soʻzi “zarb” va “masal” soʻzlarining qoʻshilmasidan iborat boʻlib, adabiy atama sifatida masal, maqol, matal keltirib soʻzlamolikni anglatadi. Zero, undagi pandnamo hikoyatlar, xususan, majoziylik, qushlar, hayvonlar tilidan soʻzlash, “Tuya bilan boʻtaloq”, “Maymun bilan najjor”, “Toshbaqa va chayon”, “Bozanda va Navozanda” kabi bir qancha masallar hamda xalq maqollarining keltirilishi bilan ham yuqorida zikr qilingan asardan ijodiy ilhomlanib yozilganligini tasdiqlaydi. Ammo, aytish joizki, “Kalila va Dimna” turli mavzudagi hikoyatlar zahirida qurilgan pand-u hikmatlardan, voqealar bayoni, maqollar ifodasi ham mumtoz adabiyotga xos yashirin, majozlar tilida soʻzlashdan iborat. Undagi masallar garchi turli parrandalar, qushlar va yirtqich hayvonlar oʻrtasidagi munozaralar, munosabatlar orqali hikoya qilinsa-da, yuksak andisha, falsafiy va purhikmat oʻgitlar ustuvorlik qiladi. Gulxaniy esa feodal jamiyatining kishisi sifatida oʻtkir satiraga keng oʻrin bergan. Binobarin, “Zarbulmasal” majoz asosiga qurilgan qissa boʻlib, unda turmush voqea-hodisalari, turli ijtimoiy toifaga mansub kishilarning feʼl-atvorlari, bir-biriga munosabatlari qushlar, hayvonlar tilida bayon qilinadi. Muhimi, asarda xalq maqollari va naqllari (400 dan ortiq) keng oʻringa ega. Undagi asosiy voqea-hodisalar qushlar – hayvonlar timsollari orqali ifodalanganligi, bosh qoliplovchi hikoya boyoʻgʻli va Yapaloqqush hikoyasi bilan bogʻlanib ketuvchi katta-kichik masal-hikoyalar ham keltirilganligi uchun adib uni “Zarbulmasal” deb nomlagan. Qushlar obrazi asarning asosiy mazmunini belgilaydi, hayvon-hasharot va kishi obrazlari qushlarning oʻzaro suhbatlarida, ular tomonidan keltirilgan naql-u rivoyatlarda namoyon boʻladi.

Asar sujetidagi voqealar xalq ertaklariga monand yozilgan: Yapaloqqush oʻgʻli Kulonkir sultonni uylantirish maqsadida oʻz yaqini Koʻrqushni Boyqush huzuriga sovchilikka yuboradi. Boyoʻgʻlining nihoyatda goʻzal, quyosh yangligʻ Gunashbonu ismli qizi bor edi. Yapaloqqushning “har qancha qalin boʻlsa topilur” deya oʻz tarafidan sovchilikka borishga unaganida, Koʻrqush quyidagi maqollar orqali unga gap uqtirmoqchi boʻladi: “Bor maqtansa topilur, yoʻq maqtansa chopilur”, “Yolgʻon masal turmas”, “Uyat oʻlimdan qattiq”, “Ermon yogʻochining egilgani – singani, er yigitning uyalgani – oʻlgani”, “Oyoq yugurigi oshqa, ogʻiz yugurigi boshqa...” Sen kim, Boyoʻgʻlining eshigiga kishi yubormoq kim? Hech bilmasmusenki, “Teng tengi birla, tezak qopi birla”. Yapaloqqush: “Andin bizning nima kamligimiz bor?”,- deganda esa Koʻrqush: “Maqtangan qiz toʻyda uyalur”, “Oʻzini maqtatgan oʻlumning qarovuli”. Sening ahvoting olamgʻa maʼlumdir. “Oyni etak birla yashirsa boʻlurmi?”, “Chumchuq semursa, botmon boʻlurmi?”, “Olakoʻzanak ola boʻlsa ham, arslon boʻlmas, olatoʻgʻanoq olgʻur boʻlsa ham, ahvoli maʼlum” kabi.

Ana shunday maqolli aytishuvlar, “sovchi”ning yoʻldagi hamsuhbatlari orasidagi masallar hikoyasi, bir-ikki bordi-keldidan soʻng ming xaroba – chaldevor(chordevor) qalin badaliga Boyoʻgʻli rozilik beradi. Yapaloqqush shonu shavkat bilan toʻy anjomlarini keltiradi, oʻsha davrdagi quda-andachilikka xos hamma rasm-rusumlar, milliy odatlar bajo keltirilib, toʻy marosimlari oʻtkaziladi.

Bu marosimlarda ikki tomondan juda ko'p qushlar – Ko'rqush, Hudhud, Turumtoy, Kordon, Bozanda, Navozanda, Anqo, Humo, Ukob, Lochin, Oqqush, Turna, G'oz, O'rdak, Suqsur, Kaklik, Bedana, Olato'g'anoq, Zarqaldoq kabilar qatnashadi va har biri o'ziga yarasha xizmatni ado etadilar. Farg'ona iqlimida xarobalar kam bo'lganligi uchun Movarounnahr iqlimidan (Buxoro amirligi) 1000 chordevor topishib, kelin Gunashbonu mahriga to'laydilar.

Ko'rinadiki, Gulxaniy asarda aniq makon (Ho'qand, Buxoro) va zamon (XIX asr), hayotiy voqelik (feodal jamiyatidagi notenglik)ni hamda xalq an'alarining yaxshi-yomon qirralarini majoz va kinoya, so'z o'yinlari, kesatliqlar orqali bayon etadi. Garchi unda o'z yurti (Qo'qon) va uning xoni (Umarxon)ga sodiqlik, u boshqarayotgan yurtning boshqa hududlardan ko'ra obodroq ekanligiga ishora etilsa-da, Xolboqi misgar, Yodgor po'stindo'z, Muhammad Amin mufti, Otaboy amin, Sayid Azimxon, Eshon kalla haqidagi hajviy-rivoyaviy epizodlarni ochiq-oydin keltiradi.

Muallif o'z masallarida majoziy obrazlar orqali hukmron sinf vakillarini fosh qiladi, mamlakatga xarobalik, xalqqa qashshoqlik keltirgan o'zaro feodal urushlarga qarshiommaning noroziligini ifodalaydi. Shuning uchun Yapaloqqush va Boyo'g'lining bir-biriga quda bo'lishi voqeasini keltiradi. Bu ikki quda to'y bahonasi bilan mamlakatni xonavayron qiladi. Yozuvchi Ko'rqush, Hudhud, Kulonkirsulton, Sho'ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlariga aytgan masallari, hikoyalari orqali asarning g'oyaviy mazmunini ravshanlashtiradi.

Gulxaniy "Maymun bilan najjor" masalida hunar va hunar ahlini ulug'laydi, qo'lingdan kelmaydigan ishga aslo urinib kulgi bo'lma, ko'r-ko'rona birovga taqlid qilib falokatga yo'liqma, degan fikrni maymun qismati orqali ko'rsatadi. Bu masal axloqiy tarbiyaviy mavzuda bo'lib, ishning mohiyatini bilmay, pala-partish kirishuvchi va oxirida o'zi sharmanda bo'lib qoluvchi kishilarga o'git-nasihat tarzida keltirilgan.

Mehnatkash xalqning og'ir hayoti va mehnati, huquqsizligi va nochorligi, ayanchli qismati esa "Tuya bilan bo'taloq"da badiiy tasvirlangan. Gulxaniy bu masalda Sarbon, Tuya va Bo'taloq orqali xususan, o'zi yashayotgan jamiyatdagi tengsizlikni, uning og'ir mashaqqatlarini bayon qiladi. Chunki xalq uchun "tirikchilik toshdan qattiq", Sarbon o'z g'amida, tuya og'ir yuk ostida, Bo'taloq esa ona sutidan mahrum.

Gulxaniyning "Toshbaqa bilan chayon" masalida esa bir-biriga zid va qarama-qarshi ikki obraz berilgan: toshbaqa – aqlli, farosatli, safarlarda ko'p yurib, ancha tajriba orttirgan, insofli, sodiq va qadrdon do'st timsoli, chayon esa uning ziddi. U boshqalarga yomonlik qilishdan huzur qiladi, yaxshilikni bilmaydigan kimsalarning ramziy obrazidir.

Gulxaniy qissadan hissa chiqarib, kishilarni hushyorlikka odamoxunlikka undab: "Aslning xatosi bo'lmas, nojinsning oshnosi bo'lmas", "Bo'ynida illati borning oyog'i qaltiraydi", – degan maqollarni keltiradi.

"Zarbulmasal" majoz va masallar, xalqning jonli iboralari asosiga qurilgan asar. Undagi she'riy va nasriy matnlar turli badiiy san'atlar vositasida ta'sirchan ifoda etilgan.

“Zarbulmasal” ham “so‘z matosi qadim o‘tmishda to‘qilgani, ranginkamon rishtalari butun yer yuzini, go‘zal so‘z gilamlari bilan burkab chiqqan” yodgorliklarga monandligi jihatidan, nafaqat kattalar, balki bolalar ham zo‘r qiziqish bilan o‘qib kelayotganligi uning bolalar kitobxonligidagi muhim o‘rnini belgilaydi. Umuman, asarda zarb, zarblash usulidan foydalanilgani uchun nomi “Zarbulmasal” hisoblangan bu asar tarkibida “Toshbaqa bilan chayon”, “Tuya bilan bo‘taloq”, “Maymun bilan Najjor”, “Kabutar bilan zog‘”, “Yodgor po‘stindo‘z”, “Dumsiz eshak”, “Yolg‘onchi tuya” kabi masallarning jami 15 dan ortiqligi ayonlashadi. Zotan, “Zarbulmasal” xalq orasida “Yapaloqqush hikoyasi” ham deyiladi.

.Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar :

1. Alisher Navoiy asarlarining bolalar kitobxonligidagi o‘rniga munosabat bildiring.
2. “Hayrat ul-abror” dostonidagi hikoyat, maqolat va masallar, hikoyalar mazmunini tushuntiring.
3. “Mahbub ul-qulub” pandnomachilikdagi qanday an‘analar asosida yozilgan va uning mazmun-mundarijasi nimadan iborat?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul- abror.Nasriy bayon.–T., 1967.
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub.–T., 1983.
3. Alisher Navoiy. Lison ut -tayr. –T.,1984.
4. Alisher Navoiy.Qiziq hikoyatlar.–T.,1991.
5. Aliqulov H., Omonboyev R. Jomiy va Dovoniy ta’lim-tarbiya haqida. –T.,1984.

4-MAVZU. O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING SHAKLLANISHI

Reja:

1. Milliy uyg‘onish harakatining o‘zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
2. A.Avloniy va H.H.Niyoziy bolalar shoiri sifatida.
- 3.Ilk o‘qish kitoblari va bolalar matbuoti sahifalarida bolalar adabiyotining qaror topishi
- 4.Boshlang‘ich sinf o‘qish darsliklarida bolalar she‘rlari va hikoyalarining mazmun mundarijasi

Tayanch tushunchalar: o‘qish darsligi, savodxonlik, milliy uyg‘onish, jadidchilik, matbuot, mavzu, mundarija, tafakkur, savodxonlik

Ta’kidlash joizki, o‘tgan asrning 20-yillarida maktab darsliklari va matbuot sahifalarida e’lon qilingan bolalar adabiyoti namunalari hodisaning muayyan tizimlashuvini boshlab bergani bilan e’tiborlidir. Binobarin, o‘zbek bolalar adabiyoti – *she’riyati, nasri va dramaturgiyasi* o‘tgan asrning 20-yillarida shu zaylda qaror topib ulgurdi. A.Qodiriyning “Uloqda”, “Jinlar bazmi” hikoyalari yosh qahramonlar ruhiyati talqiniga ko‘ra bolalar adabiyoti hodisasining ehtiyoji bilan paydo bo‘lgani-da, shu haqiqatni oydinlashtiradi.

XX asrning arafasi va boshlarida o‘zbek bolalari uchun ixtisoslashgan maxsus badiiy adabiyot yaratish harakati shu tariqa yuzaga kelib, izchil tusga kira boshlagach, Sirojiyning “Bolalar adabiyoti to‘g‘risida bir fikr” (“Maorif va

o‘qitg‘uvchi” jurnali, 1921-yil, 3-son, 30-31-b.), “Qizil o‘zbek matbuotida bolalar adabiyoti” (“Zarafshon” gazetasi, 1924-yil 21-iyun, 157-son), Zarif Bashirning “Bolalar adabiyoti kerak” (“Turkiston” gazetasi, 1923-yil, 27-aprel), G‘ozi Olim Yunusovning “Bolalar adabiyoti haqida” (“Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnali, 1925-yil, 3-son), Shokir Sulaymonning “Bolalar adabiyoti nashr qilish kerak” (“Qizil O‘zbekiston” gazetasi, 1926- yil, 30-sentabr, 224-son) maqolalarida yigirmanchi yillar bolalar adabiyoti oldida turgan muhim vazifalar xususida fikr yuritilgan. Nihoyat, bolalar adabiyotiga avvalo, shu olam vakillari uchun maxsus yaratilgan asarlar sifatida qarash an‘anaga aylandi. Bunda, jahon va rus bolalar adabiyotining ilg‘or an‘analari, boy tajribalarining ta‘siri ham katta bo‘ldi. Nihoyat, *bolalar olami va qiziqishlari, yosh xususiyatlari, didi va tiliga mos, tafakkuri va tasavvuriga xos tarzda yaratilgan badiiy ijod namunalari alohida yo‘nalishni tashkil etish darajasiga erishadi.*

Shuni alohida ta‘kidlash joizki, o‘zbek bolalar adabiyotining ilk qadamlari dastavval, o‘qish kitoblari bag‘rida tug‘ildi. Chunki boshlang‘ich sinflarning o‘qish darslari o‘z mohiyati, maqsad va vazifalariga ko‘ra ta‘lim tizimida alohida o‘rin tutadi; uning zaminida o‘quvchilar savodxonligini ta‘minlash bilan birga, ularni badiiy adabiyotning sehirli olamiga olib kirish ko‘zda tutiladi. Bu jihat ilk darsliklardan o‘z an‘anaga aylanib kelayotir, desak xato bo‘lmaydi. Adabiyotshunos R.Barakayev o‘zbek adabiyotidagi bolalar uchun maxsus yaratilgan ilk alifbo Saidrasul Aziziyning “Ustodi avval” (1902) kitobi ekanini ta‘kidlaydi. Shundan keyin esa Oktabrgacha (1917-yil, oktabr – O.S., B.J.) islohotchi pedagog va adiblarning ellikka yaqin nomdagi alifbo va o‘qish kitoblari nashr qilinganini qayd etadi. Bunda Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval”(1907), “Adib ussoniy” (1909), Serikboy Oqayevning “Xrestomatiya, ya‘ni terma kitob” (1911), Qori Usmon ibn Abduxoliq Shoshiyning “Ta‘limi avval”(1910), Mulla G‘ulomiddin Akbariy(Kabirzoda)ning “Ta‘limi soniy”(1912), Abduvahob ibn Abdullo Ho‘qandiyning “Tahsili alifbo” (1912), Muhammadjon Rasuliyning “Bolalar bog‘chasi” (1915), Muhammadamin Faxriddinovning “Rahbari soniy” (1916) singari alifbo va o‘qish kitoblari, nihoyat, Abdulla Avloniy va Hamza Hakimzoda Niyoziy darsliklarini birma-bir sanab o‘tadi. Ularning umumiy xususiyatlari haqida esa: “Yuqorida nomlari zikr etilgan alifbo va o‘qish kitoblari deyarli to‘lig‘icha **badiiy matnlardan** tashkil topgani sababli ularni istisnosiz, **badiiy adabiyot namunalari** sifatida ham tadqiq etish joiz”,– degan mulohazani ilgari suradi. Hamchunin, bu tipdagi kitoblarning paydo bo‘lishini **o‘zbek bolalar adabiyotidagi haqiqiy tug‘ilish**, deb hisoblaydi olim⁸

Addulla Avloniy arab va fors tillarini yoshlikdagi mustaqil mutolaa vaqtida egallagan. U matbuot ishlarida faol ishtirok etish bilan birga “Adabiyot yoxud milliy she‘rlar” nomli to‘rt qismdan iborat to‘planning birinchi kitobini “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim” deb nomlaydi. A.Avloniyning darsliklari mundarijasi, ularning mazmuni, ta‘lim-tarbiyaviy jihatlari ko‘plab tadqiqotlarda

⁸Qarang: Barakayev R. O‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., “Fan”, 2004.–B.27-29.

tilga olingan. Uning bolalar adabiyotiga qo‘shgan benazir xizmati esa o‘sha darsliklardagi she‘rlari, hikoyalari, matn va masallarining bolalarbopligidadir.

Jumladan, shoirning “Ikkinchi muallim”dagi “Maktabga da’vat” she‘rida muallif bevosita yosh kitobxonga murojaat qiladi:

Boqdi gunash panjaradan bizlara,
Yotma deyur barcha o‘g‘il qizlara.
Nolayi faryod qilib barcha qush:
Maktabingiz vaqti, deyur sizlara.
Boshladi har kim o‘z ishin ishlara,
Siz-da turing, maktabingiz izlara.
Siz-da kitoblarni oling shavq ila,
Tez yuguring, ilm yo‘lin gezlara.

She‘rda tong otishi, uyqudan uyg‘onish vaqti yetganligi o‘z ma’nosidan tashqari, ramziy ma’no ham tashiydi. Avvalo, erta tong quyoshi shiringina uxlab yotgan kichkintoy o‘g‘il-qizlarni nurlari bilan erkalab uyg‘otarkan, ularni tong qushlaru – chug‘urchuqlar, bolari-yu buzoqlardan andaza olishga, ularning kundalik “mashg‘ulot”lari bor bo‘lgani kabi o‘quvchilar ham kitob-daftarini qo‘lga olib, ilm yo‘lini izlashga borishlari lozimligi uqdiriladi. Shuningdek, she‘r mazmunidan gunash-quyosh hurlik va ozodlik ramzi, uyqu esa jaholat, g‘aflat timsoli bo‘lib, bolalar uyg‘onishga, o‘zligini anglashga da’vat etilayotir, degan ma’no ham anglashiladi. Shu sababli shoirning “Ikkinchi muallim” darsligidan joy olgan “Maktab” she‘rida yosh avlod – maktab o‘quvchilariga shunday murojaat qilinadi:

Maktab berur Qur’on siza,
Maktab berur *iymon* siza,
Maktab berur *huron* siza,
G‘ayrat qilub o‘qing, o‘g‘lon!

Maktabdadur ilmu kamol,
Maktabdadur husni jamol,
Maktabdadur *milliy xayol*,
G‘ayrat qilub o‘qing, o‘g‘lon!

Shundan ham ko‘rinaduki, Avloniy she‘rda o‘z qarashlarini ham singdira olgan. She‘r barmoq vaznida yozilgan bo‘lib, to‘qqiz banddan iborat. Avloniy an’anaviy muqaddimadan so‘ng, yangi usuldagi maktab ta’rifini keltiradi. She‘rning har bir misrasida maktabga rang-barang tavsif beradi. “Maktab” so‘zi she‘r davomida yigirma yetti marta jaranglab, har band oxirida o‘g‘lonlarning unda g‘ayrat bilan o‘qishi uqtiriladi. She‘rning birinchi bandi a-a-a-a shaklida qofiyalangan bo‘lsa, qolgan bandlarining dastlabki uch misrasi o‘zaro qofiyalanadi, to‘rtinchi misra esa birinchi bandga mos ravishda takrorlanib, ritmik, kompozitsion butunlikni ta’minlaydi:

Maktab uyi – dorulamon,
Maktab hayoti jovidon,
Maktab safoyi qalbi jon,

G'ayrat qilib o'qing, o'g'lon!

She'rdagi maktabning eng osoyishta, tinch va xotirjam, yoshlar hayotining mazmuni, huzurbaxsh uy ekanligi, shuningdek, musaffollik, samimiylik, beg'uborlikka yo'g'rilgan bolalik ramzi ham teran ifodalangan. Aniqrog'i bu ta'riflarning barchasi yaxlit holda bolalik timsolini oydinlashtiradi. Zotan, maktab va bola (o'g'lon) obrazi she'r davomida egizak tushuncha sifatida yangraydi, go'yo. Shu tariqa, maktabning barcha mo'jizalari, chunonchi, doruladab (odob-axloq uyi), Ollohning ehsoni, ajib gulzor singari o'ziga maftun qilishi, dur-u gavhar manbai, jannat eshigini ochuvchi, jaholatdan yiroqligi (qo'yingchi, yigirma yetti sifati) kabilar bola tafakkurida yangi olam yarata oladi. Shoir bu she'rida ma'naviy san'atlardan *tansiq us-sifotdan* keng foydalangani oydinlashadi.

Muallifning "Maktab gulistoni" kitobidagi "Maktab" she'rida ham ushbu fikr mantiqan davom ettiriladi:

Firdavsi jinon maktab, nodonlarga jon maktab,
 Bilgan kishiga qadrin, bir dorulomon maktab.
 Johillara g'am maktab, yalqovlarga kam maktab,
 Husnixat kishilarga chin ruhi ravon maktab.
 Jonim, o'qungiz maktab, boru yo'qingiz maktab,
 Sizlar uchun, avlodim, bog'u guliston maktab.

Ko'rinadiki, she'rlar mavzu jihatdan bir, ammo ularning talqini, badiiy ifodasi murakkablasha borgan. Birinchi she'rdagi shoir yosh kitobxonni o'qishga, ilm-ma'rifatga targ'ib qilsa, ikkinchi she'rdagi maktabning kimlarga foyda-yu qanday kishilarga zarar ekani qiyoslanadi; uchinchi she'rdagi esa maktabning alohida manfaatlari xususida emas, umummillat va yurtga keltiradigan foydalari tilga olinadi.

Darhaqiqat, maktab mavzusi birgina Avloniy she'riyatida emas, balki, o'tgan asr boshlaridagi har bir ziyoli, ijodkor va ma'rifatparvar adib uchun dolzarb edi. Abdulla Avloniyning she'rlarida esa aynan maktab yoshidagi kichkintoylar tasavvuri, qiziqishlari, tili va tushunchasi ustuvor. A.Avloniy bolalarga samimiy fikrlarini o'ynoqi satrlarda tasvirlash bilan birga, Vatan va uning qismati bilan bog'liq jiddiy mulohazalarni-da bayon etadi. Shoir Vatan ta'rifini boshlab, "Tog'laridan konlar chiqar, Yerlaridan donlar chiqar, Havosi o'ta yoqumlik, Cho'llari bor toshlik, qumlik, Toshqand emas, toshqand erur, Kesaklari gulqand erur", deya bolalarda ona diyorga katta mehr uyg'otishga erishadi. Jumladan, "Vatan" nomli she'rida ona-yurtning noz-ne'matlari, boyliklari ta'rif-tavsif etiladi. Shu bilan birga, onaday aziz, mushfiq go'sha haqida lirik qahramon – yosh avlodning qayg'uli nidosi aks etadi:

Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
 Javlon urib yashaydurgon xonamizsan!
 Seni sotmoq mumkinmidur, o'zing o'yla,
 Tiling bo'lsa, hasratlaring tuzuk so'yla!
 Sotib-sotib qoladurmiz g'amga botib,
 Boyqush kabi vayronada yotib-yotib.

Shoir o'tmishda ma'rifat gulshani bo'lgan yurtimizning jaholat botqog'iga botganidan afsuslar chekib, Vatan tobora vayronaga aylanayotgani, ilm-ma'rifatga

oshno bo'lishgina kishilarni bu g'amdand qutqazishini ta'kidlaydi. Umuman, Avloniy "Birinchi muallim" va "Ikkinchi muallim" kitoblarida yosh kitobxonlar tafakkuriga mos ilm xosiyati va ilmsizlik oqibati to'g'risida pandnoma tarzidagi satrlarni bitgan bo'lsa, "Maktab gulistoni"dagi she'r, hikoya va masallarda ijtimoiy dolzarb muammolarni ham qamrab olgani ayonlashadi. Zero, bunday she'rlar orqali yosh avlodni ma'rifatga da'vat etish bilan birga, ularni vatanparvar, o'z millatiga, yurtiga sadoqatli qilib tarbiyalash maqsadi ham ko'zlangan.

Ma'rifatparvarlikning yetakchi prinsiplari mazlum xalqni uyg'otish, ilma'rifat nuridan bahramand qilish, o'zligini tanitish sari yetaklashda aks etar ekan, bunda asosiy e'tibor bolalarga qaratilishi aniq. Chunki jaholat botqog'iga botib bo'lgan avom xalqni uyg'otish va qayta tarbiyalashdan ko'ra qalbi va ongi toza, pokiza yosh avlodni avval boshdan to'g'ri tarbiyalash osonroq va maqbul yo'l bo'lsa kerak. Ammo "Turkiston maktablarida o'z ona tilimizda yozilgan mukammal "Axloq" kitobining yo'qligi, afrodi millatning shunday bir asarga tashna va muhtojligi" Avloniyga qattiq ta'sir qiladi. "Shuning uchun ko'p vaqtlar tajriba so'ngidan adibi muhtaram Shayx Sa'diy usulida yozmakni, garchi og'ir ish bo'lsa ham" o'ziga muqaddas bir vazifa deb hisoblagan Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarini yozib tugallaydi va 1913- yilda chop ettiradi.

Asar "insonlarni yaxshilikga chaqirguvchi, yomonlikdan qaytarguvchi bir ilm" Axloq xususidadir. Biroq "Turkiy guliston" Shayx Sa'diy "Guliston"iga shunchaki nazira yoxud ergashish natijasi emas, balki o'z davri va kitobxonlari xususiyatlarini to'la hisobga olgan tom ma'nodagi yangicha bir asar hamdir. Chunonchi, Shayx Sa'diy "Guliston"ida odamlar nasl-nasabi va rutbasiga ko'ra toifalarga ajratilib, har bir toifaga xos bo'lgan xususiyatlar haqida alohida boblardagi hikoyatlarda fikr yuritilgan bo'lsa, "Turkiy Guliston"da muallif yosh kitobxonlari saviyasini hisobga olib, umumlashma komil inson xususida fikr yuritadi. Avloniy nazdida bani Odam shohmi-gadomi, boymi-kambag'almi jamiyatdagi ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar, avvalo, Inson farzandi va insoniylikni belgilovchi sifatlar shu sababli ham barcha uchun mushtarakdir.

U insonga xos xulqni ikkiga – yaxshi va yomonga ajratadi. "Yaxshi xulqlar" deb nomlangan birinchi qismida u 31 fazilat, "Yomon xulqlar" deb atalgan ikkinchi qismda esa 20 illatga ta'rif beradi. O'z mulohazalarini dalillash uchun Qur'on oyatlari va hadislarini, shuningdek, mashhur mutafakkirlarning fikrlarini keltiradi. Har bir axloqiy kategoriyaga o'z munosabatini bildirgach, o'sha fikr mazmunini ifodalovchi bayt, yo biror maqol – hikmat ilova qiladi. Biroq muallif inson xulqini shunchaki ikki guruhga ajratib tasnif qilish bilan cheklanmay, "bu sanagan yomon xulqlarning fanoliklarini, yuqorida sanagan yaxshi xulqlarning go'zalligini insof muvozanasi ila o'lchab, vijdon muhokamasi ila tahqiqlab, yaxshilarini tanlab amal qilmak, yomonlarini anglab hazar qilmak lozimdur", – deydi.⁹ Ko'rinadiki, Avloniy insonning izzati, dunyoning lazzati yaxshi so'zlarni eshitib va ko'rib undan ibrat olish, yomon xulqlarni bilib olgach, ulardan o'zini tiymoq zarurligini uqdirib, yosh avlodni insoniylik sari yetaklaydi. Shu sababli

⁹ Maxsumov M. Abdulla Avloniyning "Turkiy guliston yoxud axloq" kitobi to'g'risida. –Kitobda: Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, "O'qituvchi", 1992. –B.8

muallif har bir yaxshi yoki yomon xulq xususida fikr yuritar ekan, uning sifatlarini bittalab sanaydi, fikr dalili uchun o‘tmish donishmandlari hikmatlaridan misollar keltiradi hamda “qissadan hissa” tariqasida she’riy xulosa bilan yakunlaydi.

Jumladan, sabr xususida Avloniy shunday deydi: “Sabr deb boshimizga kelgan balo va qazolarga chidamli bo‘lmakni aytilur. Har bir ishda sabr va sovuqqonlik ila harakat qilmak lozimdur. Chunki boshimizga keladurg‘on balo va qazo, zahmat va mashaqqatlarning barchasi janobi haqning irodasi ila o‘ldig‘i uchun bularg‘a sabrsizlik qilgan kishilar ajr va savobdin quruq qolurlar. Sabr insonlar uchun buyuk bir fazilatdurki, janobi haq sobirlarni suyar. Qur‘oni karim ichida ko‘p yerda sabrni, sobirlarni madh qilmishdur. Shariati islomiyada janobi haq tarafidan kelgan balo va qazog‘a sabr qilmoq farzi ayndur.

Inson har bir ishni sabru matonat ila yurutsa, maqsudiga tinch va rohatda borub yetar. Hamisha saodatda yashar.

Sekin borgan kishi maqsuda yetgay,
Shoshub besabrlar kaj yo‘lga ketgay.
Agar sabring bo‘lsa nafsingga yo‘ldosh,
Seni tavfiqi rabboniga eltgay.¹⁰

Avloniy shu tariqa har bir yaxshi xulqni ta’rif-tavsif etib, bayt orqali xulosalagach, unga asos bo‘luvchi hadislardan ham namunalar keltiradi. Masalan, “Ilm imonli kishilarning muhibi, hilm homiysi, aql dalili, yaxshi amal sarmoyasi, muloyimat volidi, afv axavoni, sabr hokimi vijdonidur”, “Arablar “assabru miftohul-farah – sabr shodlig‘ning kalididur”, – deyurlar” kabi. Nihoyat, maqolat oxirida quyidagi baytlar ham beriladi:

Sabr ila har mushkil ish zoyil bo‘lur,
Sabr edan maqsudina noyil bo‘lur.
Har kishida bo‘lmasa sabri jamil,
Nafs ko‘yina yurub, soyil bo‘lur.
Sabr qilsang, g‘o‘radan halvo bitar,
Sabrsizlar o‘z oyog‘idan yitar”.¹¹

E’tibor berilsa, “Sabr” xususidagi maqolat muxtasar bo‘lsa-da, tugallangan bir asar. Zero, uning birinchi qismida sabrga umumiy ta’rif beriladi, ikkinchi qismida nima uchun sabr qilish kerakligi izohlanadi, uchinchi qismida sabrning fazilatlarini ta’riflanadi. Muallif yosh kitobxonni sabr ne’matidan bahramand bo‘lishga tashviq qilar ekan, inson boshiga keladigan balo-qazolar tasodifiy emas, balki Olloh tomonidan yuboriladigan sinovlar ekanligi, shu sinovlardan sabr qilib, chidam bilan o‘ta olgan kishigina ajru savobga doxil bo‘lishi, ikki dunyo maqsadiga yetishi mumkinligini alohida ta’kidlaydi. Fikr dalili sifatida hadisi sharifdan keltirilgan misol va arab maqoli esa yosh kitobxon nazdida bu fikrlarni yana bir karra tasdiqlaydi. Avloniy fikrning aqlga, she’rning esa qalbgaga ta’sir etishini hech qachon xotiridan faromush qilmaydigan ijodkordir. Maqolatdagi she’rlar shu ma’noda, yosh kitobxon qalbiga, yuragiga ta’sir qiladigan shifobaxsh malham vazifasini o‘taydi. Bundan tashqari, shuni ham ta’kidlash joizki, maqolatdagi har

¹⁰ Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobi to‘g‘risida. –Kitobda: Abdulla Avloniy. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, “O‘qituvchi”, 1992. –B.24

¹¹ O‘sha joy.

bir jumla o‘zicha tugallangan tezisdir. Muallif sabrning fazilatlarini to‘g‘risidagi tezislarni o‘rtaga tashlar ekan, har birini alohida-alohida ta’kidlashni ham unutmaydi. “Sabr qilsang g‘o‘radin halvo bitar, sabrsizlar o‘z oyog‘idan yitar” degan xalq maqoli esa sabr haqidagi fikrlarning yakuniy xulosasi, qaymog‘i sifatida yosh kitobxon qalbiga teranroq singishi aniq.

Avloniy bola kamolotida tarbiyaning roli juda kattaligini tushunadi va “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir” – degan chuqur ma’noli so‘zlari bu fikrning naqadar muhimligini, ta’limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta’limdan ajratib bo‘lmasligini tasdiqlaydi.

Demak, maktabga endigina qadam qo‘ygan yosh bola dastlab alifboni o‘rganadi, alifbodagi ilm-ma’rifat va odob-axloqqa bag‘ishlangan kichik asarlarni o‘qishga kirishadi va shu bilan o‘zida bani Odamga xos bo‘lgan eng yaxshi xususiyatlarni kamol toptira boradi, shuning bilan birgalikda imon-e’tiqodini shakllantirish maqsadida diniy ta’limotni ham o‘rgana boradi.

Avloniy tarjimonlik faoliyati bilan ham izchil shug‘ullanib, I.A.Krilovning 21 masali, K.D.Ushinskiyning 7 ta, Lev Tolstoyning 11 ta kichik asarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Avloniy maktablar ochish, xalqni savodxon qilish, o‘zbek xotin-qizlarini o‘qitish, o‘qituvchilar va ziyoli kadrlar tayyorlash bilan ham shug‘ullanadi. U 1923-24-yillarda eski shahardagi xotin-qizlar va erlar maorif bilim yurtlari mudiri, 1924-29 yillarda Toshkent harbiy maktabida o‘qituvchi, 1925-34- yillarda O‘rta Osiyo universiteti, O‘rta Osiyo Qishloq xo‘jaligi maktabida, O‘rta Osiyo Davlat universitetida dars beradi. Pedagogika fakultetining til va adabiyot kafedrasini professori va mudiri bo‘lib ishlaydi. U 1933-yilda 7-sinf uchun “Adabiyot xrestomatiyasi” tuzib, nashr ettirdi. Avloniy “Hijron”, “Nabil”, “Indamas”, “Shuhrat”, “Tangriquli”, “Surayyo”, “Shapaloq”, “Chol”, “Ab”, “Chig‘aboy”, “Abdulhaq” taxalluslari bilan tanqidiy va ilmiy maqolalar, 4000 misradan ortiq she’r ijod qilgan.

Avloniy 1927- yilda “Mehnat qahramoni” unvoni bilan taqdirlandi. 1930-yilda unga “O‘zbekiston xalq maorifi zarbdori” faxriy unvoni berildi. U 1934- yil 25 avgustda vafot etdi.

Hozirda Toshkent ko‘chalaridan biri, Respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish markazi va mahallalardan biri uning nomida. Respublika o‘qituvchilar malakasini oshirish markazida Abdulla Avloniy muzeyi tashkil qilingan. Uning pedagogik qarashlari bugungi kunda o‘zbek milliy maktabini yaratishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Hamza Hakimzoda – ma’rifatparvar bolalar shoiri (1889-1929). Ilmning ahamiyatini, inson hayotida ma’rifat tutgan yuksak maqomni tasvirlashga yo‘naltirilgan adabiyot ma’rifatchilik adabiyoti hisoblanadi. O‘zbek adabiyotida juda qadim zamonlardan buyon ma’rifatni tarannum etishga alohida e’tibor berilgan. Bu yo‘nalishdagi adabiyot XIX asrning ikkinchi yarmi, XX asr boshlarida qayta rivojlandi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O‘tar, Avloniy, Fitrat, Qodiriy, Cho‘lpon singari yozuvchilarimiz shu adabiyotning vakillari

sifatida shuhrat topdilar. Hamza Hakimzoda Niyoziy ana shunday adiblardan biridir. U 1889-yili Qo‘qonda tug‘ildi. 7 yoshidan maktabda xat-savod o‘rgana boshlaydi. Maktabni bitirgach, madrasaga va I.V.Orlovning kechki rus-tuzem maktabiga o‘qishga kirdi. Hamza madrasada o‘qigan chog‘laridayoq Firdavsiy, Hayyom, Sa‘diy, Nizomiy, Hoqoniy, Jomiy, Fuzuliy, Bedil va boshqalarning ulkan she‘riyati bilan tanishdi, shuningdek, Sharq olimlarining asarlarini o‘qidi. 1908-yilda Hamza ota-onasining noroziligiga qaramay, madrasani tashlab ketdi. Uning o‘zi yozganidek, ota-onasining o‘jarligi, ma‘murlarning zulmi, kambag‘allik tufayli dunyoviy bilimlarni egallash to‘g‘risidagi orzusini amalga oshira olmadi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy bor-yo‘g‘i 40 yil umr ko‘rgan bo‘lsa-da, butun hayotini xalqqa xizmat qilish uchun bag‘ishlagan olovqalb shoir va dramaturgdir. Shu bilan birga u tarbiyachi, murabbiy, jamoat arbobi sifatida nom qoldira oldi. Hamza o‘z xalqiga ilm-ma‘rifat tarqatish uchun, xalqining ozod hayot kechirayotganini ko‘rish uchun shaxsiy manfaatlaridan butkul voz kecha olgan yozuvchidir.

Hamza o‘zining pedagogik faoliyatini 1910-yilda Toshkentda Qashqar mahallasida maktab ochib, bolalarni o‘qitishdan boshlaydi. Shu yilning oxirlarida u Qo‘qondagi mahalliy rus-tuzem maktabida muallim bo‘lib ishlaydi va 1911-yilda yangi maktab ochib, ta‘lim-tarbiya ishlariga ba‘zi o‘zgartirishlar kiritadi. O‘quvchilarning o‘rganayotgan materialni quruq yod olishi foydasiz ekanligini aytib, sinfdan tashqari mashg‘ulotlarga ko‘proq e‘tibor beradi, ona tili darslarini ko‘paytiradi, yangi darsliklar yozadi. Biroq bolalarning o‘quv qo‘llanmalari, oziq-ovqat va kiyim-kechak bilan to‘liq ta‘minlanmagani bu xildagi maktablarning ishlashida katta qiyinchiliklar tug‘dirardi. Ammo Hamza “Jamiyati xayriya” tashkil qilib maktabini saqlab qolish uchun kurashadi. Uning ishlari haqidagi shov-shuv Qo‘qon shahridan tashqariga ham tarqala boshlaydi. Mahalliy ma‘murlar bunday “xavfli ta‘lim-tarbiya manbai”ga toqat qilolmaydilar va 1913-yilda maktabni yoptirishga muvaffaq bo‘ladilar. Hamza o‘z ona yurtini tashlab, chet elga ketishga majbur bo‘ladi. 1913-1914-yillarda Hamza Afg‘oniston, Hindiston, Suriya, Turkiya mamlakatlari, Makkada sayohatda bo‘lib, bu mamlakatlardagi o‘zgarish va yangiliklar bilan tanishadi.

Hamza 1914-yilda Qo‘qonga qaytib keladi va kambag‘al yetim bolalar uchun maktab ochishga harakat qiladi. Nihoyat, “Dorul yatim” ya‘ni, “Yetimlar maktab”ini ochadi. Maktab Qo‘qonda 1914-yil sentabrdan ishga tushadi. Unga Qo‘qonning har tarafidan kelgan faqir va yetim bolalar pulsiz qabul qilinib, hatto ba‘zi bechorahollarga daftar ham berilgan.

Hamzaning “Doril yatim” maktabi uchun o‘zbek tilida tuzgan darsligi tabiatga, yo xalqlar tarixiga oid hikoyalardan iborat bo‘lgan. Shunga ko‘ra, ruhoniylar uni ollohga va podshoga qarshi chiqishda ayblaydilar. Ko‘p o‘tmay, “Doril yatim” maktabi yopib qo‘yiladi, Hamza esa siyosiy jihatdan ishonchsiz va milliy ozodlik harakatining ishtirokchisi degan mulohaza bilan mirshabning maxfiy nazorati ostiga olinadi.

Hamza 1915-yilda Marg‘ilonga keladi. U oshkora ravishda yangi maktab ochishga, lekin ehtiyot bilan ish ko‘rishga harakat qildi. Shu tariqa,

Marg'ilonning tinch va xilvat ko'chasida yangi maktab paydo bo'ladi. Uning binosi Qo'qondagi maktab binosidan ham yomonroq edi.

Hamza ta'lim-tarbiya masalasini nazariy jihatdan ishlab chiqish bilan birga, Turkistonda maktablarni qayta qurishning amaliy masalalarini hal qilishda faol qatnashdi. U 1916-yilda Zavqiy, Ahmad Aliyev va boshqa jamoat arboblari bilan birgalikda "Farg'ona vodiysidagi musulmon aholi orasiga xat-savod yoyish jamiyati"ni tuzadilar. Jamiyat pul to'plab, boshlang'ich maktablar ochadi. Ularda darslar o'zbek tilida olib borildi.

Hamza boshlang'ich sinf o'quvchilariga mo'ljallangan darsliklari hamda she'rlari bilan o'zbek bolalar adabiyotining rivojiga katta hissa qo'shgan. Uning o'zi tashkil qilgan yangi usuldagi maktab talabalari uchun yozgan "Yengil adabiyot", "O'qish kitobi", "Qiroat kitobi" darsliklari, ularga kiritgan she'r, hikoya va masallari, ta'limiy-ma'rifiy ahamiyatga ega asarlari shu jihatdan e'tiborli. Ayniqsa, shoirning o'quv qurollari madhiga bag'ishlangan she'rlari, "Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi" hikoyasi, "Toshbaqa bilan chayon" masali bolalar yosh xususiyatlariga muvofiqligi bilan diqqatga sazavor. Niyoziyning "Yengil adabiyot"ida ilm va jaholat muqoyasasiga oid ko'plab she'rlar mavjud. Masalan, quyidagi she'rda ilmni jannatning eshigini ochuvchi, xazinaning yo'lini ko'rsatuvchi porloq nur sifatida, maktabni esa insonning ilm-ma'rifat nuridan bahramand bo'lib, olim bo'lishidagi dastlabki bosqich – beshik sifatida tasvirlaydi:

Ilm - jannat eshigi,
Xazinaning teshigi,
Insonni olim qilgan,
Maktab erur beshigi.

Bu ifoda jaholat bilan muvoziy qo'llanilib, jannat va do'zax, xazina va jahannam, olimlik va so'qirlik, maktab va g'aflat singari zid ma'noli tushunchalar orqali realistik mohiyat kasb etadi.

Jahl – do'zax eshigi,
Jahannamning teshigi,
Bog'lab solan ko'zingni,
G'aflat erur beshigi .

So'ngra, olimlik xosiyati va johillik kasofati aniqroq ko'rsatib beriladi:

Olim bo'lsak dunyoda,
Kelur har ish bunyoda,
Biz ham suv ostin kezub,
Ham ucharmiz havoda.
Johil qolsak dunyoda,
Xo'rlik kelur ziyoda,
Hayvon kibi yuk tashub,
Cho'l kezarmiz piyoda.

Demak, shoir yosh avlodlarining bir kuni olimlar qatoridan o'rin olishiga, hatto suv osti va osmonda kezadigan bilimdon bo'lishiga ishonadi. Kelajakka ishonch ruhi adibni bolalar uchun ko'plab darsliklar, ijtimoiy-siyosiy mavzuda,

dunyoviy ilm, kasb-hunarni o'rganishga undovchi she'rlar bitishiga turtki bo'ladi. Shoirning "Qalam" she'ri qasida tarzida yozilgan. Lirik qahramon maktabga kelib, qalamga oshno bo'lgani va shu tufayli aqli raso, ilm-u adab egasi bo'lib, barcha orzu umidlari ro'yobga chiqqanini ta'rif-tavsif etadi:

O'qudim, chiqdi savodim ham xatim yaxshi bo'lub,
G'ayratimga yarasha ishlar mango qildi qalam.

Harna kim yozmish qalam so'zidin also chiqmadim,
Ul mani ham aytganim axir bajo qildi, qalam.

Shoir bolalarni maktabga qiziqtirish, o'quv qurollariga havas uyg'otish borasida ilmning xosiyatini teran idrok etadi. Yosh qahramon tilidan "Bor edi ko'nglumda bo'lmoq podsholik orzu, O'tmadi fursat, bu hojatim ravo qildi qalam. Bir gadoni o'g'li erdim podsho qildi qalam", – deya ma'rifatni ulug'laydi. Natijada shoir she'ri va talqinidan insonning jamiyatdagi mavqeyi, qanday inson bo'lib yetishuvi ilm sharofatidan ekanligi anglashiladi.

Hamzaning bolalar uchun yozgan yana bir she'ri "Bir kishining bor edi to'rt bolasi" deb nomlanadi. Aslida bu mavzu o'tgan asr boshlaridagi o'zbek bolalar adabiyotida alohida yo'nalish sifatida ko'zga tashlanadi. O'sha davr o'qish kitoblaridagi axloq-odob mavzusi insoniylikning turli yaxshi va yomon jihatlarini qamrab olgan. Saxiylik va baxillik, to'g'ri so'zlik va yolg'onchilik, mehnatsevarlik va dangasalik, sabr va sabrsizlik, qanoat va ta'magirlik, sadoqat va bevafoqlik, adolat va jabr-zulm singari insoniylikning qarama-qarshi qutblarida turgan o'nlab fazilat va illatlarning yaxshi-yu yomon jihatlarini xususida fikr yuritilib, yaxshisidan o'rnak olishga, yomonidan hazar qilishga undovchi she'r, hikoyalarga keng o'rin ajratilgan. Hamzaning yuqoridagi she'ri shu mazmunni o'zida ifoda eta oladi. Unda hikoya qilinishicha, bir oilaning to'rt farzandi bo'lib, uylariga kelgan mehmonning puli yo'qoladi. U pulni hech biri oldim demaydi, barchasi ko'rganim yo'q deydi. Shunda ota bolalarni tergash befoydaligini anglab, hiyla ishlatishga majbur bo'ladi: to'rt bolasini ham bir uyga qamab, oldiga qora kuya qo'yadi va deydi:

Kimki rost esa gar so'zi,
Qora bo'lur o'zicha ikki yuzi;
Kimni agar yolg'on erursa so'zi,
Bor-yo'g'i qora bo'lur o'ng yuzi.

Bolalarning kattasi pulni olganligi uchun bu hiylani tushunmay, o'ng yuzim o'zicha qora bo'lsa, chap yuzimni o'zim qora qilay, deb kuyani surkaydi. Ota bolalarni tashqariga chiqqanida kattasining chap yuzi qoraligini ko'radi, qolganlarining yuzi esa oq bo'ladi. Shunda kimning o'g'ri ekanligi bilinib, xolaning puli qaytib beriladi. Shu tufayli bu fe'lini tashlagan bolani shoir yosh kitobxonlarga ibrat qilib ko'rsatar ekan, qissadan hissa tariqasida:

Kimi bo'yla xiyonat qilur,
Bir kuni o'zini shuyla xijolat qilur, –

deb ta'kidlaydi.

Hamza Hakimzodaning tugallanmay qolgan "Qiroat kitobi" Avloniyning "Turkiy Guliston"iga hamohang bo'lib, uning mantiqiy davomi, hatto ma'lum

jihatlardan uni to'ldiruvchi asar. "Turkiy Guliston"da avval yaxshi xulqlar, keyin yomon xulqlar xususida alohida fikr yuritilgan bo'lsa, "Qiroat kitobi"da har bir yaxshi xulq va uning ziddi bo'lgan yomon xulq xususida ketma-ket fikr yuritiladi, ma'lumot beriladi. Mavjud qo'lyozmada Hamza Hakimzoda Niyoziy kibr va tavoze', baxil va saxiy, kizb va **siddiq**, shitob va sabr, zulm va rahm, xiyonat va sadoqat mavzularini qalamga olgan. Biroq "Sadoqat" sarlavhasi qo'yilgan bo'lsa-da: "Endi sadoqatni xudo xohlasa, ikkinchi kitobdan boshlab o'qursiz", – deb izoh berilgan.

"Qiroat kitobi"dagi har bir mavzu bir darsga mo'ljallangan. Shuningdek, mavzuga hikoyat keltiriladi. Darslik bu jihati bilan Alisher Navoiyning "Hayrat ul-abror" idagi maqolat va hikoyatlarga ham o'xshab ketadi.

H.H.Niyoziyning "Mevalar mojarosi" turkumidagi she'rlari ham bolalarbopligi bilan diqqatni tortadi. Unda bolalarga xos xarakter-xususiyatlar, chunonchi, maqtanchoqlik, baxillik, manmanlik, chaqmacha qarlik, mushtumzo'rlik odatlari mevalar mojarosi misolida ko'rsatib berilgan.

Bundan tashqari, Hamza xalq orasidan turli mazmundagi qo'shiq va ashulalarni yig'ib, ularning ayrimlari uchun o'z davri hayot voqealarini aks ettiruvchi matnlar yozgan. Hatto u yozgan qo'shiqlarning ayrimlari hajviy holatni ifodalaydi. Shoirning bunday she'rlari uning "Oq gul", "Qizil gul", "Yashil gul", "Pushti gul", "Sariq gul", "Safsar gul" kabi ramziy nomlar bilan nashr ettirilgan "Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi" kitobidan o'rin olgan. Hamza folklorga xos nozik poetik uslub elementlarini chuqur o'zlashtirib, ulardagi ilg'or gumanistik g'oyalarni rivojlantirdi.

Bilim, ko'nikma va malakani rivojlantirishga yo'naltiruvchi savollar:

1. Milliy uyg'onish harakati nima va uning o'zbek bolalar adabiyotini yuzaga keltirishdagi roli.
2. Milliy matbuotda bolalar adabiyoti haqidagi bahslar qachon boshlangan?
3. Abdulla Avloniy nega ilk bolalar shoiri va islohotchi pedagogi sifatida e'tirof etiladi?
4. Hamza – ma'rifatparvarlik dabiyyotining taniqli namoyondasi ekanligini asoslang?
5. "Turkiy guliston yoxud axloq"– pedagogik risolasining ta'limiy-axloqiy pandnoma ekanligini oydinlashtiring.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Avloniy Abdulla. Turkiy guliston yoxud axloq. – T: O'qituvchi, 1992. –B. 62
2. Avloniy Abdulla. O'son, millat! Nashrga tayyorlovchi va so'z boshi muallifi B. Qosimov, Sh.Rizayev – T.: Sharq, 1993. –B. 144
3. Abdulla Avloniy. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik, 1-2-jildlar. T.: Ma'naviyat, 1998.
4. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy.–T.: Fan, 2004.
5. Niyoziy H.H. Mukammal asarlar to'plami. 4 tomlik, 2-tom. Pedagogik risolalar. – T.: Fan, 1980; yana: Bolaning yomon bo'lmog'iga sabab bo'lgan onaning jazosi. MAT, 2-t. – T., 1981
6. Qosimov B. Milliy uyg'onish. T.: Ma'naviyat, 2002.
7. Qosimov B. va boshq. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. –T.: Ma'naviyat, 2004.
8. Tohir Malik. Qaldirg'och, qissa. – T.: Yosh gvardiya, 1987. –B.236
9. Qosimov B., Dolimov U. Ma'rifat darg'alari. –T: O'qituvchi, 1990.–B. 26 - 102.
10. Ozbek bolalar adabiyoti antologiyasi. 1-qism. She'riyat. –T.: O'qituvchi, 2006

5-MAVZU. O`ZBEK BOLALAR ADABIYOTI YUKSALISH YO`LIDA

Reja:

1. 1930-60-yillar o`zbek bolalar adabiyoti va uning ayrim xususiyatlari.
2. Sulton Jo`ra bolalarning jangchi va pedagog shoiri.
3. Zafar Diyor kichkintoylar shoiri

Tayanch tushunchalar: takomil, janr, kompozitsiya, pedagogik, tamoyil, jangchi, ekologik, tabiat, jamiyat, professionallashuv, ixtisos, ruhiyat, tabiat.

Sulton Jo`ra – o`smirlar kuychisi (1910-1943). Sulton Jo`ra XX asrning o`ttizinchi yillaridan o`zbek bolalar adabiyotini rivojlantirish, yuksaltirish uchun kurashgan adiblardan biri edi. Sulton Jo`ra navqiron avlodning otashin do`sti bo`lib mehnat, mardlik va baxtiyor yoshlik kuychisi sifatida tanildi. U o`zbek bolalar adabiyotining bunyodkorlaridan biri edi. 15 yillik ijodiy faoliyati davomida “She`rlar” (1933), “Fidokor”(1939) va “Moskva”(1941) singari uchtagina she`riy to`plamini hayotligida o`zi chop ettirgan bo`lsa, keyinchalik uning butun ijodiy merosi “Havorang gilam” (1953), “Ochiq chehralar”(1959), “Yomg`irdan so`ng` (1965), “She`rlar” (1973), “Qaldirg`och” (1981), “Sog`inchli salom” (1988), shuningdek, rus tilidagi “Rojdenie istini” (1961) va “Otkritoe litso” (1986) kabi o`nlab to`plamlar holda kitobxonlarning ma`naviy mulkiga aylantirildi.

Sulton Jo`ra 1910-yilning 15-yanvarida Buxoro amirligidagi Shofirkon tumanining Qog`oltom qishlog`ida kambag`al dehqon oilasida dunyoga keldi. O`z tarjimai holda yozganidek, 3-4 yasharligida ota-onasi o`lib, qarindoshlari qaramog`ida qoladi. Hamqishlog`i bog`bon Abdurauf Dushanboyev xonadonida asrandi o`g`il bo`lib, uning xizmatini qila turib, qishloq masjidi huzuridagi eski maktabda savod olishni ham unutmaydi. Bu davrda ukasi Saidni olis Qazalidagi qarindoshlari olib ketsa, opalari Xadicha, Fotima va Osmanurlar birin-ketin turmushga chiqib, turli manzillarda yashay boshlashadi. Shu zaylda bo`lajak shoirning oilasi parokanda holda turmush girdobiga sho`ng`iydi. Sulton 14 yoshga to`lgach, Buxoro shahrida yashayotgan opasi Fotima Jabborovani qora tutib, Buxoroga keladi. Opasini topgach, bir muddat unikida yashab, shahardagi yetti yillik maktabda o`qiy boshlaydi. Uni 1927-yilda tugatib, Buxoro pedagogika bilim yurti (sobiq xalq maorifi instituti –Innapros)ga o`qishga kiradi. Bu yerdagi jo`shqin hayot uning g`ayratiga g`ayrat qo`shadi, ijodkorlik salohiyatini harakatga keltirdi. “Yulduz” taxallusi bilan bilim yurti devoriy gazetasida dastlabki she`riy mashqlarini e`lon qilib turadi. Bilim yurtida birga o`qigan sinfdoshi Qurbon Badaliyning xotirlashicha, Sulton Jo`ra “ayniqsa, she`riyatga, p`esalardagi rollarni ijro etishga juda qiziqar, shuningdek, musiqiy asboblarni yaxshi chertar va nihoyat, chaqqon futbolchi ham edi” .

Bilim yurtida 1928-1929-yillarda “Bilim uchquni” nomida ta`lim-tarbiyaviy, adabiy-fanniy oylik jurnal chiqarib turilgan; bu jurnalda Jalol Ikromiy, Tuyg`un, Ziyo Ikromiy, Hakim Homidiy, Kunashboev, Mavlon Ikromiy kabi talaba-ijodkor yoshlar qatorida Sulton Jo`raning ham asarlari bosilib turgan. Chunonchi, uning

“Erk qizi” she’ri shu jurnalning 1929-yilgi qo’shma sonida bosilgan. Lekin uning matbuotda bosilgan dastlabki she’ri “Mehnat qo’ynida” deb atalib, 1927- yilda “Yangi yo’l” jurnalida bosilgan edi. Binobarin, uning she’rlari ana shu davrdan e’tiboran “Buxoro axbori” gazetasi va turli jurnallarda tez-tez ko‘rinadigan bo‘ldi.

Sulton Jo‘ra 1930-yilda bilim yurtini muvaffaqiyatli tugatib, shahardagi 3-yetti yillik maktabda o‘zbek tili va adabiyotidan dars bera boshladi.

1933-yili Andijon viloyatining Izboskan tumanida yashab ishlayotgan opasi Fotima va pochchasining chorlovi bilan ular oldiga ko‘chib bordi. Dastlab 17-maktabda o‘qituvchilik qila boshladi. U Andijondagi faoliyati haqida avtobiografiyasida quyidagilarni arz etadi: “1938-yil 18-sentabrda Andijonga kelib, xotin-qizlar bilim yurtiga til va adabiyotdan o‘qituvchi bo‘lib kirdim. 1934-yilda Andijon kechki pedinstitutining geografiya fakultetiga kirib, 1940-yil yanvarida uni tugatib chiqdim (chunki u vaqtda litfak- (adabiyot fakulteti – O.Safarov va boshq.) yo‘q edi). Til va adabiyot sohasida mustaqil o‘z ustimda ishlab, kechki institutda lektorlik qildim”.

Shoir ijodini maxsus o‘rganib, nomzodlik dissertatsiyasini yozgan Nabijon Qobilov aslida uning ana shu ma‘ruzalarini tinglagan shogirdi edi. U Andijon xotin-qizlar bilim yurtida o‘qitgan yana bir shogirdi, keyinchalik taniqli folklorshunos bo‘lib yetishgan filologiya fanlari doktori, professor G‘.Musina ustozini fazilatlarini shunday xotirlaydi: “Men Andijon pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtimda hurmatli Sulton Jo‘ra bizga o‘zbek tili va adabiyoti fanlaridan dars berar edi. Studentlar o‘rtasida: “Kimda-kim Sulton Jo‘radan ta’lim olsa, u albatta, tilchi, adabiyotshunos, yoki shoir bo‘lib yetishadi”, – degan gap yurar edi”. Bu shunchaki gap bo‘lmay, ayni haqiqatning e’tirofi ekanligini u o‘qitgan talabalar safidan M.Mirzayev, G‘.Musina, H.Razzoqov singari taniqli filolog olimlar-u Mahmud Jalil, Sotti Mamajon kabi shoirlarning yetishib chiqqani yaqqol tasdiqlaydi. Sulton Jo‘ra ayni paytda qizg‘in adabiy-ijodiy faoliyat bilan ham shug‘ullanib, zamonasidagi ijtimoiy hayot muammolariga bag‘ishlangan she’rlar, she’riy ertaklar, dostonlar, ballada va dramatik asarlar yozdi. Bu asarlarida Vatan va uning tabiati, mehnat va uning zavqi, xotin-qizlar ozodligi va quvnoq bolalikni sharafladi. Aytish mumkinki, bu davrda u g‘oyat faol ijodkor sifatida nainki Andijonda, balki butun respublikada ham tanildi va e’tirof etila boshlandi. Buni G‘afur G‘ulom bosh-qosh bo‘lib, 1939-yilda Toshkentda uning adabiy kechasi o‘tkazilishi, qolaversa, shu yili Moskvada bo‘lgan o‘zbek adabiyoti va san’ati dekadasida yetuk shoir va adiblar safida qatnashuvi hamda “Hurmat belgisi” ordeniga sazovor bo‘lishi dalillari yaqqol tasdiqlaydi. Gap shundaki, 1940-yilgacha, shoirning o‘zi “birinchi she’riy to‘plamim” deb e’tirof etgan “Fidokor” to‘plami nashr etilishigacha u asosan, davriy matbuotda bosilgan she’riy va publitsistik asarlari bilan shunday e’tibor qozona olgan edi. Rost, bu asarlarning kattagina qismi katta yoshdagilarga mo‘ljallangan esa-da, u bolalar va o‘smirlarni ham unutmadi, ular uchun g‘oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlar yozib, bolalar va o‘smirlar kuychisi sifatida tanildi. U turli yoshdagi bolalar ruhiy olamini nafis his qila olganligi sababli ular xarakteridagi tabiiy soddalikni, tinib- tinchimaslikni, ayrim hollarda yolg‘onchiligu dangasalikni yorqin ifoda eta oladigan “Lola”, “Oy

nechta”, “Cho‘ntak”, “Mamatning kechirmishlari”, “Yolg‘onchi”, “Qarzdor”, “Kimning xati chiroyli”, “Yaxshi” va “A‘lo”ning maqtovi”, “Harflar parade”, “Tinish belgilarining majlisi” kabi XX asrning 30-yillaridagi o‘zbek bolalar she‘riyatining betakror namunalarini yaratdi.

Aytaylik, “Harflar parade” she‘rida lotin yozuvidan kirill yozuviga o‘tishning madaniy hayotimizdagi muhimligini bolalar qalbiga singdirishni ko‘zlasa, “Tinish belgilarining majlisi” asarida tilshunoslikning tarkibiy qismi bo‘lgan punktuatsiyaning mohiyatini badiiy obrazlar orqali tushuntirish nazarda tutilgan. Binobarin, bunday she‘rlar g‘oyat katta ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shoir majoziy obrazlardan mohirona foydalanib, har bir tinish belgisining o‘ziga so‘z beradi, ular o‘z vazifalarini g‘oyat aniq ta‘riflashadi. Ayni chog‘da tinish belgilari o‘zlarini o‘rinli ishlata olmagan o‘quvchilardan o‘pkalab ham oladilar. Bu esa shoirning yengil yumor bilan sug‘orilgan qochirimi edi. She‘rning yutug‘i shundaki, asarda tinish belgilari o‘z vazifasini bayon qila turib, shu qoidaning isbotini ham namoyon qila olgan:

- O‘rtoq rais, endi menga navbat bering,-
Deb so‘z oldi kichik to‘qmoq – bizning vergul.
- Gar undalma gapda kelsa qoq o‘rtada
Uning ikki yonboshida men jo‘rttaga:
“Qani endi undalmaxon, qochib boqchi”– ,
Deb bo‘lurman, yubormayin unga soqchi.
Gar undalma gap so‘nggida kelsa, u choq,
Undan oldin qo‘yilurman, tushun, o‘rtoq!

Shoir har bir tinish belgisining ko‘rimli obrazini yaratadi. Undov belgi – mirzaterakka, nuqta – koptokka, so‘roq belgisi – o‘roqqa, vergul – to‘qmoqqa, qo‘shirnoq – qiziqchilarga, tire –gugurt cho‘piga o‘xshatiladi. Hatto, nuqtaning grammatik mohiyati “fikrlar stantsiyasi”ga tenglashtiriladi. Bunday she‘rlardan albatta, o‘quvchilar estetik zavq olishdan tashqari, ilmiy ma‘lumotga ham ega bo‘ladilar.

Sulton Jo‘ra kichkintoylar tabiatidagi beg‘uborlikni ko‘pgina she‘rlarida samimiy ifodalaydi. Jumladan, “Ikki baho”, “Cho‘ntak”, “Qarzdor”, “Mamatning kechirmishi” kabi she‘rlarda ayrim bolalar xarakterida sodir bo‘luvchi illatlarni yumor yordamida aks ettiradi.

“Shoir qisqa umr ko‘rib, nihoyatda oz fursat ijod qilganiga qaramay, adabiyotda o‘z izini qoldirdi. U G‘afur G‘ulom, Hamid Olimjon, Uyg‘un, Maqsud Shayxzodalar shogirdi edi. Ammo faqat ustozlardan o‘rganib qolmay, o‘ziga xos she‘riyat bilan maydonga chiqdi.

Uning she‘riyati bir butun holda erk va kurash to‘g‘risidagi o‘ylardan iborat bo‘lib, asosan, qahramonlik mavzusiga bag‘ishlangan”,– deb yozadi shoirning hamyurti Omon Muxtor Sulton Jo‘ra tavalludining yetmish yilligi munosabati bilan nashr etilgan “Qaldirg‘och” kitobining “Jo‘shqin kunlar shoiri” deb nomlangan so‘zboshisida. Haqiqatan ham shoir she‘riyati o‘zining mana shu xususiyatlari bilan ajralib turadi. Muhimi, u endi boshqa janrlarda ham barakali ijod qilish bilan birga, xalq ertaklari negizida she‘riy-adabiy ertaklar yarata boshladi.

Shoir yosh kitobxonlar uchun yirik badiiy asarlar ham ijod etgani diqqatga sazovor. Uning “Qaldirg‘och”, “Zangori gilam” she‘riy ertaklari va “Bruno” poemasi o‘zbek bolalar she‘riyati taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega. “Yolg‘onchi” dostonida maktabda yomon o‘qiydigan No‘monjonning ota-onasini aldashi, o‘qituvchi esa ularni maktabga chorlab bergan xatlarini har gal yirtib tashlashi, nihoyat, o‘qituvchisining o‘zi ular uyiga kelib, No‘monjon xatti-harakatlarini fosh etishi va o‘z yolg‘onlari oqibatidan izza bo‘lgan lirik qahramonning tuzalish sari yuz tutishi ifodalangan. “Qaldirg‘och” ertagida yurt sog‘inchi, “Zangori gilam” ertagida esa erk uchun kurash motivlari in‘ikos topgan.

Shoir “Bruno” poemasida ulug‘ italyan olimi Jordano Brunoning o‘lmas obrazini yaratdi. “Bruno” poemasi nainki shoir ijodida, balki XX asrning 30-40-yillaridagi o‘zbek poeziyasida ayricha mavqega ega bo‘lgan asardir. Shoir ijodiy merosi tadqiqotchisi N.Qobilovning shahodaticha, unda bu asarni yozish ishtiyogini shoir hali Andijon kechki pedagogika instituti geografiya fakultetida o‘qib yurgan kezarida professor Leonovning buyuk italyan olimi Jordano Bruno haqida o‘qigan ma‘ruzalari uyg‘otgan. Shundan so‘ng Sulton Jo‘ra Bruno ilmiy faoliyati haqida xilma-xil materiallar to‘plab o‘rgana boshlaydi, nihoyat, 1937-yilda “Bruno” poemasini yozishga kirishib, tugagan har bir bobini safdoshlariga o‘qib berib, ular fikr-mulohazalari asosida yana qayta ko‘rib, asarini mukammallashtira boradi. 1940-yilda esa uni “O‘zbek adabiyoti” (hozirgi “Sharq yulduzi”) jurnalida e‘lon qiladi. Dostonni sinchiklab o‘qish esa shuni ko‘rsatadiki, unda shoir hamma zamonlar uchun dolzarblik qimmatini yo‘qotmagan fan va diniy fanatizm, fan va diniy aqidaparastlik o‘rtasidagi kurash mavzusini asos qilib olgani ko‘zga tashlanadi. Dostonda umuman, dinni qoralash ko‘zlanmagan, balki har qanaqa zulmu taaddi, zo‘ravonlik bilan reaksiyon mohiyatini namoyon etgan diniy ekstremizm va uning qabih tarafdorlarini fosh etish ruhi ustuvorligini payqash qiyin emas. Yana unutmaylikki, shoir bu muammoni aql-zakovat bilan nodonlik, ezgulik bilan yovuzlik, haqiqat bilan yolg‘on, hur fikrlilik bilan aqidaparastlik, erkinlik bilan tutqunlik o‘rtasidagi shafqatsiz kurash negizida hal qilishga uringan. Bunda fan va diniy fanatizm o‘ziga xos niqob vazifasini o‘tagan.

Sulton Jo‘ra o‘rta asrlarda Yevropa tarixida kechgan voqelikka murojaat qilarkan, o‘zbek adabiyotiga tamoman yangi mavzu xorijda yashovchi xalqlar turmushi mavzusini olib kirdi. Shu tariqa, italiyalik buyuk astronom, matematik va faylasuf olim Jordano Brunoning (1548-1600) fojeali qismati doston sujetiga asos qilib olindi.

Shoirning bolalarga atab yozgan “Yolg‘onchi” (1941), “Zangori gilam”(1940) she‘riy ertagidan tashqari “Karim va Qunduz”(1939) poemasi, “Parvoznoma” (1939) balladasi, “Qaldirg‘och”(1939) she‘riy ertaklari dolzarb mavzudaligi, siyosiy, badiiy puxtaligi va katta salmog‘i bilan shoir ijodining kamolotiga guvohlik qiladi.

Shoirning “Karim va Qunduz” poemasi o‘zbek xalqining baxtiyor hayotini tasvirlashga bag‘ishlangan. Shoir o‘zbek xalqining realistlik obrazini yaratish bilan o‘sha davrlarda yuz bergan muhim o‘zgarishlarni ko‘rsatib beradi.

Shoir poema qahramoni Normat otaning fojiali sarguzashtini hikoya qilish bilan o‘tmishdagi suv tanqisligi, suv uchun bo‘lgan qonli mojarolar manzarasini, mehnatkashlarning og‘ir hayot manzaralarini tasvirlab beradi. Rost, sho‘ro davrida yer-suv mehnatkashlar qo‘liga o‘tdi. Suv haqidagi jirkanch fojeali hodisalar orqada qoldi. Ammo, ekin maydonlarining kengayishi, gigant xo‘jaliklar tuzilishi orqasida suvga bo‘lgan talab kuchayib, suv tanqisligi hamon sezilib turardi. Poema qahramonlari Karim va Qunduz shijoati, mehnatsevar, tadbirli kishilar ekani, Normatning keksaligiga qaramay kuch-g‘ayratga to‘laligi, kanal qazuvchilar ro‘yxatiga birinchilardan bo‘lib yozilishi ibratga sazovordir.

Sulton Jo‘raning “Parvoznoma” balladasi ham fan va din o‘rtasidagi muammoni ifodalovchi asardir. Asarning lirik qahramoni uchishga orzumand bo‘lgan xalqdir. O‘tmishda bu orzu faqat afsonalarda: goh “Semurg‘ qush”, goh “Uchar ot”, yoki “Uchar gilam”larda o‘z ifodasini topganini shoir turli xalq afsonalari misolida hikoya qiladi.

Eng muhimi shundaki, shoirning hamma janrdagi asarlari o‘ziga xos g‘oyaviy teranlik, badiiy yuksaklikka ega. Sulton Jo‘ra asarlari keng kitobxonlar ommasi tomonidan qizg‘in qarshi olinishi va sevilib o‘qilishi – shoirning xalq didiga kira biluvchi mahorat egasi ekaniga jonli guvohdir.

Sulton Jo‘raning “Zangori gilam” she‘riy ertagi folklor motivida betakror liro-epik asar yaratishning yorqin namunasidir. Ertak ikki qismdan iborat bo‘lib, uning birinchi qismida o‘zbek va tojik xalqlari o‘rtasida keng tarqalgan “Havorang gilam” (“Zangori gilam”) nomli ertak syujetidan keng foydalaniladi. Asar voqeasi ertaklardagidek:

Bor ekan-da yo‘q ekan,
Och ekan-da to‘q ekan,—

degan an‘anaviy zachindan boshlanadi. Unda zulm o‘chog‘i bo‘lgan boynikida xizmat qiluvchi Rahim ismli cholning hayoti, adolatsizlik tufayli boshiga tushgan jafoli kunlar tasvirlanadi.

Cholning Qorasoch ismli qizi va xotini bo‘lib, bular chor-nochor kun kechiradilar. Rahim boyning qo‘lida arzimagan ish haqi evaziga ishlab, oilasini zo‘rg‘a boqardi. Biroq ular “yarim och yirtiq – juldir ust-bosh” bilan yursalar-da, do‘st va inoq yashardilar. Ammo bularning bisotida bor-yo‘g‘i birgina gilami bo‘ladi. Gilam juda chiroyli edi. Havorang tog‘lar, yam-yashil shinam bog‘lar, firuza, shisha osmon, unda nur sochgan oy va yulduzlar, gullarning suratlari ipak bilan solinganidan ular gilamga qarab zavqlanardilar. Shu gilamdan dillari orom olib yashar edi. Rahim gullarni sevgandek, gilamni ham sevar, ko‘z qorachig‘iday asrar edi. Lekin ochko‘z boy kambag‘alning birgina gilamiga suq ko‘zi bilan qaraydi. Cholning “bitta-yu bitta gilam, u mening ko‘z nurginam”, – deganiga qaramay, shu gilam tufayli uni quvg‘in qiladi, Rahimning oilasi boshiga ko‘p jafolar soladi, o‘zini zindonga tashlaydi. Rahim boyning xizmatkori Mamat yordamida zindondan qochadi. Zindondan chiqqandan so‘ng na kulbasini, na xotini va na qizini topadi. Shundan keyin boshini olib, chiqib ketadi. Tog‘dagi bir g‘orda asalarilar-u, yovvoyi echkilar va tog‘ burguti yordamida, hamdardligida umr kechiradi. Kunlar ketidan kunlar o‘tadi. Asarning finali, ya‘ni yakuni shoirning shu turkumdagi boshqa epik asarlari singari tugaydi. Rahim ajoyib

voqeaning guvohi bo‘ladi. U jahonni larzaga soluvchi ulkan bir xalq qurilishini, yangi – o‘zgacha hayotiy manzarani ko‘radi, ular cholga o‘zining zangori gilamiga o‘xshab ko‘rinadi. Chol hayron, boy qo‘lida ishlab yurgan odamlar bir-biridan xushchaqchaq, qo‘li-qo‘liga tegmaydi. Rahimning hayrat bilan bergan savoliga shunday javob qilishadi:

Shu on keng dala birdan:
Dedi: “Sizmi gapirgan?
Hozir yer dehqonniki!
Endi yangi qonun-ku!
Qilinib katta bir jang,
Boylar etilmishdir tang!.. “

Nihoyat, Rahim o‘lkada katta bir o‘zgarish ro‘y berganini, ozodlik uchun qonli janglar bo‘lganini, qizi xalqning o‘zi xo‘jayin bo‘lgan xo‘jalikka rahbarlik qilayotganini ko‘rib, ko‘zi sevinch yoshlariga to‘ladi.

Cholning qizi Qorasoch bilan uchrashuv epizodi juda ta’sirli qilib tasvirlangan. Qishloq kengashining raisi qilib saylangan Qorasoch huzuriga Rahim cholni keltiradilar. Boy o‘rnida yosh ayol o‘tirganini ko‘rgan chol hayron bo‘lib qoladi: “Tili burro, boshiga qizil durra o‘ragan” qiz cholning ko‘ziga tanish ko‘rinadi.

Qiz ham issiq boqish-la,
Cholga mehr bag‘ishlab,
Qaradi-yu qoldi tek,
Va to‘satdan turib tik
Dedi: “Oh, jonim dadam!”
(Hayron qoldi bor odam)

Chol ham qizini – Qorasochni taniydi, boshi toshdan bo‘lgan bolam deb alqaydi, o‘zi singari och-faqirlarning bunday hayotga erishishlariga ishongisi kelmaydi. Yangi hayotga erishish tarixlarini qizi otasini uyiga etib ziyofat bergandan keyin asta-sekin tushuntirib beradi. Asar sho‘ro davri mahsuli bo‘lganligi uchun albatta, shoir baxtli hayotning asoschisi sifatida Leninni ko‘rsatadi va uni olqishlaydi. Shu o‘rinda, “Zangori gilam” she’riy ertagining mana shu oxirgi qismi g‘oyaviy jihatdan eskirganligini ham ta’kidlab o‘tishga to‘g‘ri keladi.

Yozuvchi xalqning qudrati buyuk kuch ekanini, haq o‘z o‘rnida qaror topishini yuksak ta’sirchanlik bilan tasvirlaydi. Rost, asarga bugungi kun nuqtayi nazaridan qaraydigan bo‘lsak, undagi g‘oyalarning ba’zilari eskirganligi, davr esa o‘zgarib, qarashlar ham yangilangani uchun unga boshqacha baho berish lozimligini ta’kidlab o‘tish joiz. Bugun boylarga, umuman, o‘tmishga qarash, baho berish tubdan o‘zgardi. Shoir o‘z davrining farzandi, o‘z zamonasining g‘oyalari bilan to‘yingan asarlar yaratishga haqli, shuning uchun Sulton Jo‘raning asarlardan ba’zi bir jihatlarga shu nuqtayi nazardan munosabat bildirish joiz. Shunga qaramay, “Zangori gilam” ertagida bugun ham, bundan keyin ham kitobxonga ozuqa beruvchi fazilatlar talaygina. Ulardan birinchisi, insonning erk, ozodlik uchun kurashi masalasi. Shunga ko‘ra, she’riy-adabiy ertakdagi Rahim chol uning

qizi Qorasoch va boshqa personajlar ozodlikni sevuvchi, erkka intiluvchi, ezgulik uchun kurashuvchi qahramonlar sifatida qadrlidir.

“Zangori gilam” she’riy ertagi shu nomdagi xalq ertagi sujetini qayta tabdil qilish asosida yaratilgan.

Umuman, ertak yangi zamon voqeligini ma’qullash ruhida bo’lib, shoirning yuksak saviyadagi folklorizm yaratish evaziga o’zbek bolalar epik poeziyasiga yangi poetik shakllar va obrazlar kirita olganligidan dalolat beradi.

Xalq og’zaki ijodi o’zining o’ta xalqchilligi, chuqur mazmuni, hayotiyliigi, til va uslub ravonligi, badiiy barkamolligi bilan qadrlanadi. Xalq badiiy ijodining bolalar uchun eng zarur xususiyatlari uning namunalari sujetidagi voqealar sehrli hodisalar, ajoyib-g’aroyib obrazlarga nihoyatda boy bo’lishi va har bir bola uchun yangi bir olam hisoblanishidadir. Folklor asarlarining tili, badiiy uslubi juda sodda va ravon bo’lganligi uchun yosh kitobxon o’qishi, tushunishida qulaylik tug’dirishi tabiiy. Shuning uchun bolalar shoirlari xalq og’zaki ijodining mana shu fazilatlariga katta e’tibor berib ijod qildilar. Bu esa ular asarlarining xalqchillik ruhini oshirishga yordam beradi.

Sulton Jo’ra xalq ijodidan – folklor asarlaridan mohirlik bilan foydalanadi. U afsonaviy epos va ertaklar motivini real hayot lavhalari bilan to’ldiradi. Aytaylik, “Jannat” ertagida afsonaviy tasvirlar sujet uchun asos bo’lgan bo’lsa, “Zangori gilam”da muallif bosh qahramon Rahimning birinchi qismdagi jafoli hayotini tasvirlashda xalq ertagi sujetidan keng va unumli foydalanadi. Rahimning keyingi hayoti, ya’ni avvalgisiga qarama-qarshi bo’lgan baxtli hayoti aniq va real hayot zaminida tasvirlanadi. Ko’rinib turibdiki, muallif folklor asarlarining quli bo’lib qolmagan, balki, undagi manzara, sujet va tasviriy vositalarni ijodiy qo’llagani holda o’z asarlariga sayqal beradi.

Shoir ertakda o’zi ko’p murojaat qiladigan qarshi qo’yish usulidan, shu bilan birga ramziylikdan unumli foydalanadi. Zangori gilam chol uchun og’ir va mashaqqatli hayotda birdan-bir ovunchoq zavq-shavq manbai edi. Gilamidan ajralgan chol ozodlikdan, erkidan ham ajralib tutqunlikda qoladi. Do’stlarining yordamida zindondan qutulgan Rahim chol yangi hayotga erishgan odamlar makoni – o’z qishlog’iga kelar ekan, eng avvalo, “Hovli o’rtasidagi qayrag’och qoshidagi” o’sha zangori gilamiga ko’zi tushadi. “Do’ndiq-do’ndiq bolalar, go’yo g’uncha lolalar” o’ynayotgan gilamga hayratlanib tikiladi. Gilam (ayniqsa, uchar gilamlar) xalq ertaklarida qahramonlarni sehr-jodu vositasida bir mamlakatdan boshqasiga bir zumda eltib qo’yuvchi bir vosita hisoblansa, Sulton Jo’ra uni ozodlikka eltuvchi, ezgulikka boshlovchi detal sifatida tasvirleydi. Haqiqatan ham shu gilam tufayli Rahim chol qizini topadi, xalqning ezgulik topganini boylarning zulmidan ozod bo’lganini bilib oladi.

Shoirning mahorati shundaki, zangori gilamni shunchalik go’zal va samimiy ta’rifleydiki, yosh kitobxon ko’zi o’ngida havorang tog’lar, yam-yashil shinam bog’lar, firuza – shisha osmon, osmondan nur sochgan Oy va yulduzlarning barchasi ipak bilan solingan ko’p asl va go’zal yagona gilam yorqin gavdalanadi. Gilam Rahimga yetti avloddan meros qolgan, shuning uchun “gullar namni sevgandek” u gilamini sevadi.

Sulton Jo'ra – xayoloti kuchli ijodkor, qahramonlarning kiyimlari, yurish-turishlari asardan asarga o'tishlarida fantastika elementlari keng qamrovli ekani ko'rinadi. Bu asarni bugun o'qigan o'quvchi shoirning orzu-xayollari qaysidir ma'noda ro'yobga chiqqanligini anglab yetadilar.

Shoir Sulton Jo'ra mohir tarjimon ham edi. U tatar xalq shoiri Abdulla To'qayning bolalarga atalgan "Echki bilan qo'y haqida ertak" asarini o'zbekchaga o'girib, bolalar adabiyotimizni qardosh xalqlar mumtoz asarlari hisobiga boyitdi. Sulton Jo'ra so'zi bilan ishi bir inson edi. Shu sababli ikkinchi jahon urushi boshlanib, fashistlar xalqimizning boshiga olamshumul kulfat solganda ko'ngillilar safida janggohga otladi. Qalam-u qurol bilan jang qiladi. Otishmalar ostida okoplarda "Chavandoz", "Pulemyotchi ovozi", "To'pchi Muhammad", "Nayzamiz", "Berlin aptekasida", "Qahramon qo'chqor", "Sog'inib", "Jahon seni olqishlar" singari ikkinchi jahon urushi davridagi o'zbek harbiy she'riyatining sara namunalarini yaratdi. Ularda o'zbek jangchilarining jasoratini kuylab, g'alabaga ishonchlarini mustahkamladi. Sulton Jo'ra 1943-yilning 14-noyabrida Belorussiyaning Gomel viloyatiga qarashli Borshchevka qishlog'ida bo'lgan shiddatli jangda halok bo'ladi. U jangda ko'rsatgan jasorati uchun vafotidan so'ng "Ikkinchi darajali Vatan urushi" ordeni bilan taqdirlangan.

Zafar Diyor (1912-1946) o'zbek bolalar she'riyati taraqqiyotida yorqin iz qoldirgan kichkintoylarning sevimli shoirlaridan biridir. U 1912-yilda Namangan viloyatining hozirgi Chust tumaniga qarashli Samsoqtepa qishlog'ida dehqon oilasida tug'ilgan. 1916-yilda Zafarlar oilasi Toshkent shahriga ko'chib keladi. Zafarning otasi dala ishlarida, onasi esa bosmaxonada mehnat qiladilar. 1927-yilda Zafar to'liqsiz o'rta maktabni bitiradi va Samarqanddagi Narimonov nomli pedagogika texnikumiga o'qishga kiradi. Uning dastlabki she'riy mashqlari bilim yurti devoriy gazetasi sahifalarida ko'rinish boshlaydi. O'tgan asrning 20-yillar oxiri va 30-yillarning boshlarida hozirgi "Tong yulduzi" gazetasida, "Yosh kuch" jurnallarida she'rlari chop etila boshladi. Shoir o'z asarlarida kichkintoylarning orzu-umidlari, armonlari, kattalarga berayotgan yordamlari, do'stliklari zo'r muhabbat bilan kuylanadi.

Zafar Diyor XX asrning 30-yillar bolalar adabiyotida o'z ovozigga ega bo'lgan ijodkori edi. U 34 yil umr ko'rgan bo'lsa-da, shu qisqa davr mobaynida bolalar adabiyotimiz sahifalarini bezaydigan ko'plab she'rlar yaratishga erishgan.

U o'zbek bolalar adabiyotida maktabgacha va kichik maktab yoshidagi bolalarga mo'ljallangan yangi yo'nalishning tom ma'nodagi yaratuvchilaridan biri edi desak, yanglishmaymiz.

Zafar Diyorning ijodi 1928- yildan boshlangan. 1932- yilda chop etilgan ilk she'rlar to'plami "Qo'shiqlar"da Ona-Vatanni kuylash va vatanparvarlik, yaratuvchilik mehnati hamda yangi hayot qurilishidagi yutuqlar, yoshlarning mardonavor kurashi madh etilgan. Vatanparvarlik hissi bilan sug'orilgan "Tantana" (1938), "She'rlar" (1939), "Muborak" (1940), "She'r va hikoyalar" (1940) kabi to'plamlari nashr etilgan.

Zafar Diyor ijodida yosh avlodni ma'naviy kamolot sari yetaklash, ilm-fan yutuqlarini egallashga targ'ib qilish mavzulari yetakchi mavqe kasb etadi.

“Serquyosh o‘lka” va “O‘zbekiston” she‘rlari ona-Vatan go‘zalliklarini kuylash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga xizmat qilsa, “Muborak” va “Zafar nishonasi” she‘rlarida yaratuvchilik mehnati bilan Vatan shuhratini oshirishga xizmat qilayotgan xalqning halol mehnati natijasida kun sayin gullab-yashnayotgan ona-Vatan kuylanadi. “Kel, uchaylik Shimolga”, “Po‘lat qanotlar” (1937) she‘rlari yosh avlodni mard va jasur, qiyinchiliklardan qo‘rqmaydigan qilib tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. “Mashinist”(1936) dostonida mehnat jarayonida tarbiyalanayotgan yangi avlod timsoli yaratilgan. “Burgut”, “Madridan kelgan mehmon”, “Yangi ertak”, “Toshxon bilan Moshxon”, “Yuksak tog‘, keng o‘tloq va mard o‘rtoq haqida qissa”, “Kichkina bog‘bon” singari ertak va dostonlari esa bir jihatdan, o‘zbek bolalar adabiyotida adabiy ertak va doston janrining shakllanishida o‘ziga xos o‘rin tutsa, ikkinchi tomondan xalq og‘zaki ijodidan ta’sirlanish, o‘rganish mahsuli sifatida e’tiborga sazovordir. “Kitob, mening do‘stimsan” (1939), “Birinchi qadam” she‘rlari o‘z davrining o‘quvchilarini ilm-fan nuridan bahramand bo‘lishga undaydigan eng sara asarlardan hisoblanadi. “Archa qo‘shig‘i” (1938), “Bahor” (1939), “Bahor keldi”, “Gunafsha”, “Qushlar qo‘shig‘i”, “Qanotli do‘stlar” kabi asarlari yil fasllari, tabiat va hayvonot dunyosi tasviriga bag‘ishlangan, Vatan go‘zalliklarini ko‘z-ko‘z qilish ruhidagi asarlardir.

Shoirning Ikkinchi jahon urushi davrida yozgan “Bizning oila”, “Bizning qurolimiz” she‘riy to‘plamlariga kirgan “Ona qo‘shig‘i”, “Qurol bering menga ham”, “Oppoq bolam”, “Poyezd ketar frontga” singari she‘rlarida xalqimizni nemis-fashist bosqinchilariga qarshi kurashga chorlash, vatandoshlarimizning frontdagi qahramonligi o‘z aksini topgan bo‘lsa, “9 may”, “Tabassum” she‘rlari g‘alaba nashidasi sifatida yangraydi.

Shoir vafotidan so‘ng, 1948- yilda chop etilgan “Chaman” nomli she‘, ertak va dostonlar to‘plami maktabgacha yoshdagi bolalarga bag‘ishlangan. Zafar Diyorning bolalarga atalgan she‘rlari yosh avlod ma’naviy kamolotini ta’minlash, vatanparvarlik tuyg‘usini tarbiyalash va shakllantirishda ulkan badiiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Zafar Diyorning ijodiy yo‘li XX asrning 30-40-yillariga to‘g‘ri keladi. Bu davr adabiyoti haqida fikr yuritganda, avvalo, badiiy adabiyot to‘laligicha sho‘ro siyosati manfaatlariga bo‘ysundirilganini ta’kidlash joiz. Ijodkorlar xohish-istaklaridan qat’iy nazar, xalq xo‘jaligining barcha sohalaridagi yutuqlar, ilm-fan, madaniyat va ma’rifat sohalaridagi ijobiy natijalarni sho‘rolar tuzumining afzalliklari sifatida madh etishga majbur bo‘ldilar. Zafar Diyor ijodi ham bundan mustasno emas. Biroq har bir ijodkor asarlari orasida tom ma’nodagi badiiyati, samimiyati, badiiy adabiyotning estetik-ma’rifiy mohiyati birinchi o‘ringa qo‘yilganligi bilan ajralib turadigan asarlar bo‘ladiki, ular davrlar buhronidan omon-eson o‘tib, bir umr kitobxonlarni eng yaxshi insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashga, umrboqiy qadriyatlarni kuylashga, sharaflashga xizmat qilaveradi. Zafar Diyor ijodida ham shunday asarlar oz emas. Ularda ota-bobolarimizning yaratuvchilik mehnatini madh etish, yosh avlodni otalar ishiga sadoqat ruhida tarbiyalash manfaatlarini yetakchi mavqe’ kasb etdi. Jumladan, “Po‘lat qanotlar”, “Lola”, “Parvoznoma”, “Qahramonning o‘limi”, “Taygada suhbat” she‘rlari

qahramonlik haqidagi eng yaxshi, g'oyaviy-badiiy puxta she'rlardan hisoblansa, "Kitob, mening do'stimsan!", "Birinchi qadam", "Lager qo'shig'i", "Bog'chamiz", "Sentabr qo'shig'i" she'rlari yosh avlodni ilm-ma'rifat nuridan bahramand bo'lish sari yetaklashga xizmat qiladi.

"Bog'chamiz", "Birinchi sentabr", "Sentabr qo'shig'i", "Birinchi qadam" she'rlari bog'chadan ilk bora maktab sari yo'l olayotgan bolalar tilidan yozilgan. Ularda maktab va o'quv qurollariga muhabbat, savod o'rganish quvonchi va bir yosh ulg'ayish mas'uliyati o'z aksini topgan. "Lager qo'shig'i" va "Kanikul kunlari" she'rlarida esa yozgi ta'tilda oromgohlar quchog'ida o'ynab-kulib dam olgan, yangi kuch-g'ayratga to'lib, qadrdon maktabi sari oshiqayotgan o'quvchilar quvonchi tuyg'ulari aks etgan. Jumladan:

Yashna, Vatan,
Jon Vatan
Senga sharaf-shon Vatan.
Sensan
Bizning onamiz,
Hadya senga jon va tan,—

satrlari bilan boshlanadigan "Vatan" she'rining ushbu quyma misralarida shoir qalbidan jo'shib chiqayotgan ezgu tuyg'ularini yosh kitobxonga yetkazish uchun mazmunga mos shunday o'ynoqi shakl topganki, ohangdorlik, vaznlardagi hissiy ko'tarinkilik yosh qalb urishining durkun zarblariga hamohang tushayotganday bo'ladi. She'rning ohangdorligini ta'minlaydigan badiiyat unsurlaridan takror san'ati "vatan" va "sen" so'zlarini 4 martadan takrorlash orqali yaratilgan bo'lsa; tajnis san'ati "jon" (birinchi o'rinda ko'chma ma'nodagi, erkalashni ifodalaydigan "jonim", ikkinchi o'rinda esa o'z ma'nosida) va "vatan" (birinchi o'rinda o'z ma'nosida, ikkinchi o'rinda "va tan" so'zlari yordamida so'z o'yini) so'zlari vositasida yaratilgan. Binobarin, ana shunday badiiyat unsurlari, bir jihatdan, ijodkor mahoratini belgilovchi qirra bo'lsa, ikkinchidan, she'rning ham shakl, ham mazmun jihatidan baquvvat, puxtaligini ta'minlagan.

"Vatan" she'ri Ikkinchi jahon urushi yillarida yozilgan. Ma'lumki, har bir davrning o'z yetakchi mavzulari bo'ladi. Bu mavzularda yaratilgan asarlar qimmatini esa, avvalo, konkret davr voqeligini qay darajada jonlantira olganligi bilan o'lchanadi. Shu ma'noda Ikkinchi jahon urushi davrining asosiy mavzusi ona Vatan madhidir. Shu davrda yaratilgan Ona-Vatan mavzusidagi asarlarda o'sib-ulg'ayib kelayotgan yosh avlodni tug'ilib-o'sgan, kindik qoni to'kilgan ona tuproqqa sadoqat ruhida tarbiyalash, uning har bir qarichini avaylab-asrashga o'rgatish ruhi ustuvorlik qiladi.

Biroq Vatan mavzusi Zafar Diyor ijodiga urush munosabati bilangina kirib kelgan tasodifiy mavzu emas. Uning "Serquyosh o'lka", "O'zbekiston' singari she'rlari serquyosh O'zbekistonning umumlashma poetik timsolini yaratishga bag'ishlangan. Bundan tashqari, o'ttizinchi yillarda bitilgan bir qator she'rlarida diyorimiz go'zalliklarini butun olamga ko'z-ko'z qilgan, yosh avlodni ona-Vatanni yanada yashnatish uchun yaratuvchilik mehnati sari chorlagan yil fasllari Vatan go'zalligi bilan hamohang tasvirlanadi. Tabiat va hayvonot dunyosi tasvirida ham

o'zgacha bir mehr barq urib turadi. "Yanvarda", "Archa", "Archa qo'shig'i", "Bahor yaqin", "Navbahor", "Bahor keldi", "Bahor keldi, o'rtoqlar", "Gunafsha", "Qushlar qo'shig'i", "Qanotli do'stlar" singari she'r va qo'shiqlar shular jumlasidandir.

"Archa qo'shig'i" (1938) she'rida yangi yil archasi atrofida quvnab o'ynayotgan bolalar shodligi, xursandchiligi tarannum etiladi. Shuni ham aytish joizki, shu she'r o'zbek adabiyotidagi archa bayrami, yangi yil archasi tasviriga bag'ishlangan ilk asarlardandir. Chunki yangi yilni bezatilgan archa atrofida o'yin-kulgi bilan kutib olish ham aslida o'ttizinchi yillarda joriy etilgan, O'zbekiston hayoti uchun esa bu umuman yangilik edi. Demak, bu ham she'riyatning hozirjavobligini, she'r qimmatini ko'rsatadigan misollardan. She'r bolalar tilidan yozilgan bo'lib, ularning baxt, quvonch qo'shig'i kabi yangraydi:

Chaman-chaman bog'larning,
Bizlar jambil, rayhoni.
Bizning quvnoq qo'shiqlar,
Jaranglatar har yonni.

Haqiqatan ham, farzandlarimiz "chaman bog'"ning obod Vatanimizning eng go'zal va so'lmas gullari "jambil, rayhon"laridirlar. Faqat ulargina "quvnoq qo'shiqlar" aytib, "har yonni jaranglatib", baxtli yoshlikni madh etishlari mumkin. Mana shu faxriyaning bolalar tilidan aytilishi va "jambil, rayhon" singari takrorlanmas o'xshatishlar esa she'r samimiyati va g'oyaviy-estetik ahamiyatini yanadi oshirgan, yosh kitobxonga to'la yetib borishini ta'minlagan. Bu fikr "Bahor" (1939) she'rida yanada yorqinlashtirilgan. Gul Vatan, gulzor Vatan bahorda yanada ko'rk ochishi, uning farzandlari gulu bulbullari erkinlikni, baxt-saodatni kuylashi she'rning boshidan oxirigacha qizil ip bo'lib o'tadi:

Yana gulga
To'lgay Vatan,
Biz qo'ynida yayraymiz;
Gul novdaga
Qo'nib turgan
Bulbul kabi sayraymiz...
Biz shu ko'rkam
Gulbahorning
Go'zal asl gullari!

Shu ruh tabiat go'zalliklarini Vatan go'zalligi bilan bog'lab tasvirlash shoirning bu mavzudagi deyarli barcha she'rlariga xos bo'lgan xususiyatlardandir. Ushbu she'rda ham yosh bolaning o'sib-unib kelayotgan beg'ubor gulga, Vatanning ushbu gullar bilan yanada chiroy ochgan gulzorga, farzandlarimizning Vatan go'zalliklarini kuylashdan charchamaydigan bulbulga o'xshatilishi to'la ma'noda o'zini oqlagan, she'r badiiyatini oshirishga xizmat qilgan.

Shuningdek, Zafar Diyorning hayvon va parrandalarga bag'ishlangan she'rlarida ham shunga o'xshash ikki maqsad ko'zga tashlanadi. Ularning birinchisi bolalarga hayvon yoxud parrandalarning o'ziga xosliklari haqida ma'lumot berish bo'lsa, ikkinchisi bolalarni tabiat va hayvonot dunyosiga mehribon bo'lish, ularni avaylab-asrash va ko'paytirish hamda do'st bo'lishga

undashdir. Har ikkala maqsad ham aslida tarbiyaga borib taqaladi. Tarbiyaning quruqdan quruq pand-nasihatchilik tarzida emas, balki go'zal badiiy shaklga solingan she'r tarzida berilishi maqsadga tezroq yetkazishi va yosh kitobxonning badiiy didini ham charxlashini iste'dodli san'atkor to'g'ri anglagan va asarlarida aks ettira olgan ham.

Ma'lumki, bolalar adabiyoti bir vaqtning o'zida ham estetik, ham ma'rifiy ahamiyat kasb etadi. Binobarin, u yosh avlodni ilm-fan nuridan bahramand qilish orqali ma'naviy kamolotga yetkazish manfaatlariga mas'uldir. Bolalar adabiyotimizda ushbu mavzudagi asarlar yetakchilik qilishi ham shu boisdan. Bu asarlarda ilm-ma'rifat ta'riflanadi, unga hamdu-sanolar o'qiladi. Ular orasida Zafar Diyorning "Kitob, mening do'stimsan!" (1939) she'ri alohida o'rin tutadi. She'r bola tilidan hikoya qilinishi, chuqur samimiyati va o'ynoqiligi, ravonligi va musiqiyliigi, bolalarbopligi bilan ajralib turadi.

Zero:

Gulshan aro men ila
Suhbatlaring chiroyli,
Katta-kichik el aro
Ulfatlaring chiroylik!–

deyish faqat kitobga o'rtoq bo'la olgan bolagagina xosdir. Har bir to'rtlikdan so'ng takrorlanuvchi:

Shuning uchun deymanki,
Kitob, mening do'stimsan!

naqaroti esa she'r ohangini yanada musiqiylashtirgan, kitob yaxshi sifatlar jamuljami ekanligi ta'kidini yanada asoslagan. Ushbu she'rdagi jonlantirish san'ati (kitob bilan suhbat) she'r badiiyatiga ko'rk bo'lib tushganki, bu badiiyat unsurlari birlashib, shoir ijodiyotining betakror namunasi bo'la oladi.

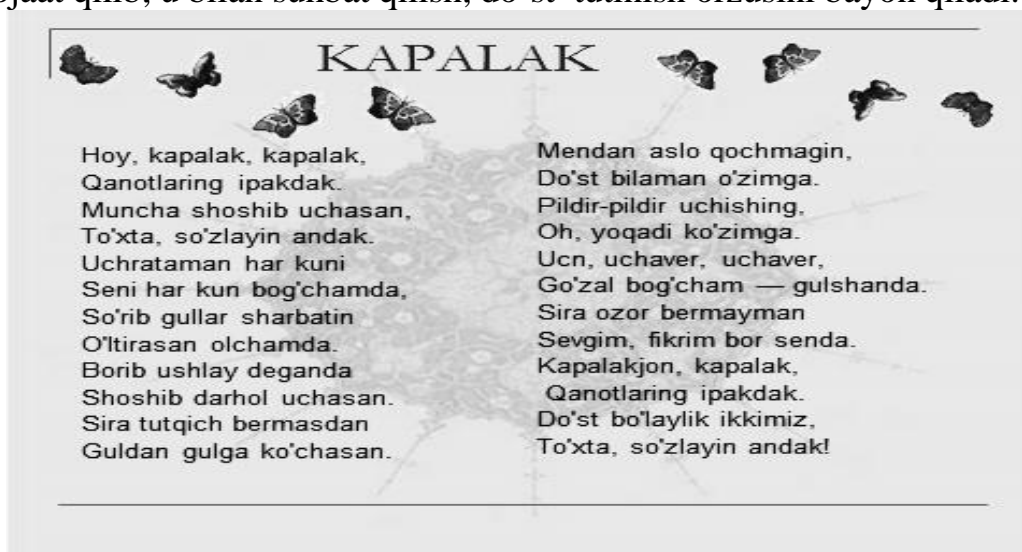
Zafar Diyorning 30-yillar ijodiyotida satirik, yumoristik va allegorik tarzdagi didaktik asarlar ham alohida o'rin tutadi. Bunda, avvalo, yumor va majozilikda bolalar adabiyotining ba'zi o'ziga xosliklari namoyon bo'lishining ta'siri ko'rinadi. Shuningdek, satira va yumorning tarbiyada katta o'rin tutishi ham ijodkorlarni ulardan unumli foydalanishga undagan bo'lish tabiiy bir holdir. "Zarar emasmi?" she'ri bu mavzudagi asarlar orasida ajralib turadi. Unda bolalar quvnoq kulgi bilan toza-ozoda yurishga, shaxsiy gigienaga amal qilishga o'rgatiladi va nuqsonlarini tuzatishga undaladi.

Ikkinchi jahon urushi davrida she'riyat bolalar adabiyotining yetakchi janri sifatida kichiklar ruhiy dunyosini chuqur ifodalay oldi. Zafar Diyor bu yillarda "Bizning qurolimiz" (1941), "Bizning oila" (1942), "Sovg'a" (1944) singari she'riy to'plamlarni yaratdi. Bu to'plamlardagi kelajakka ishonch ruhi bilan sug'orilgan qator asarlarida shoirning front va mamlakat ichkarisidagi farzandlarimizning qahramonona hayotlari va insonparvarlik xislatlariga yo'g'rilgan olijanob tuyg'ulari poetik ifodasini topdi. Tasvirdagi lirizm kuchayib, bola qalbining katta voqealarga munosabatini aniq aks ettira olish darajasiga ko'tarildi. Tashviqotchilik, his-hayajonni yuksak pafosda ifodalash, jangovar chaqiriq, xitob singari emotsional kechinmalar asarlar mazmuniga chuqur singdirildi. Ona yurtga sadoqat,

do'stlik va mardlik mavzularining tasviriy ko'lamini yanada kengaydi. Mazkur mavzularda yaratilgan asarlarda optimistik ruh, g'alabaga qat'iy ishonch ruhi barqaror bo'ldi. Bu davr shoir ijodining yulduzli, eng sermahsul va kamolotga erishgan davri bo'ldi.

Muhimi esa Zafar Diyor asarlari bugungi kunimizda ham, ertaga ham farzandlarimizni, shoirning o'zi bir she'rida ta'kidlaganiday, "o'zbek o'g'li er o'g'li, asl botir sher o'g'li" bo'lish ruhida tarbiyalashga beminnat xizmat qilaveradi.

Zafar Diyorning she'rlarida bolalarning tabiat va jamiyat hodisalari bilan tanishishiga katta ahamiyat beriladi. Kichkintoylar o'zlarining do'stlari – kapalaklar, qaldirg'ochlar, laylaklar haqida quvnab-quvnab kuylaydi. Shoirning "Kapalak" she'ri sujetli voqea asosiga qurilgan. Jajji lirik qahramon kapalakka murojaat qilib, u bilan suhbat qilish, do'st tutinish orzusini bayon qiladi:

Kapalakning tutqich bermay, shoshib uchishi, guldan gulga qo'nib, sharbat so'rib o'tirishi - "pildir-pildir uchishi" lirik qahramonga zavq bag'ishlaydi, ammo uni tutolmaganidan halak. Negaki, u kapalakni juda yaxshi ko'rgani uchun do'st bo'lmoqchi, xolos. Unga ozor yetkazmoqchi emas. Ana shu orzusini aytish uchungina uni tutib, suhbatlashmoqchi. Bu jihat kichkintoylar tabiatiga xos va mosligi anglashilib turadi.

Bu jihat shoirning "Binafsha" she'ri uchun ham xos bo'lib, maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarga mo'ljallab yo'ilgan. Bu kabi she'rlar sodda, samimiy tuyg'ularga yo'g'rilgan, obrazlarning ko'rimlilikiga asoslangandir.

BINAFFSHA	
■ Binafshaxon, binafsha	■ Atir hidi sochildi,
■ Kulishlaring chiroyli:	■ Chakkangga taq, chakkangga.
■ Bog'imizda ochilib	■ Lazzat olib hididan
■ Turishlaring chiroyli.	■ Bolarilar uchadi.
■ Hamma chiqar dalaga	■ Ipakqanot kapalak
■ Binafshalar terjali,	■ Barglarini quchadi.
■ Men ham terdim bir dasta	■ Seni maqtab kuylaydi,
■ Opamizga bergali.	■ Bog' aylanib qushchalar.
■ — Mana, opa, binafsha,	■ Darak berib bahordan,
■ Qarang, qanday chiroyli.	■ Quvontirding shunchalar.
■ — Yuring, — dedi opamiz,	■ Binafshaxon, binafsha
■ — Binafshalar teraylik.	■ Kulishlaring chiroyli.
■ Binafshalar ochildi	■ Ko'ksimizda hid sochib
■ Chakkangga taq, chakkangga.	■ Turishlaring chiroyli!

Zafar Diyorning ertak va dostonlarida esa o`smirlar tafakkuri yetakchi. Shoirning 30-yillarda yozgan "Yuksak tog`, keng o`tloq va mard o`rtoq haqida qissa" dostoni qo`riq va bo`z yerlarni o`zlashtirishga bag`ishlangan bo`lib, davr voqeligi yorqin aks etgan ertak-dostondir. U uch o`rtoq – keng o`tloq, yuksak tog` hamda mard o`rtoq – inson muloqoti, hamkorligiga bag`ishlangan. Ertak keng sahrolar tasviri, chang-u to`zon qoplagan dashtning qonib suv ichish orzusini hikoya qilish bilan boshlanadi. Ayniqsa, uning bag`ridagi o`tloq alamzada. Negaki:

- Dilbar yozda, bahorda,
Kunduz, hatto nahorda,
Bir qush yayrab o`tmasa,
Bir qultum suv yutmasa,
Karvonlar ham o`tar kam.

Shu sababdan o`tloq o`ksib-o`ksib yig`lab, qiyomatli o`rtog`i bo`lgan tog`ga dardli boqadi. Yuksak tog` esa usti to`la oppoq qor, xuddi posbon-u, osmon unga soyabondek turardi. O`tloq unga yalbora boshlaydi:

- Do`stim, senda suv mo`ldir,
Ustingda qor mo`l-ko`ldir.
Suv bor – shunday obodsan,
Obodlikdan xo`b shodsan.
Sen ham yashnab kul desang,
Sevinchlarga to`l desang,
Ber suvingdan menga ham
Qo`yay hayotga qadam.

Afsuski, shunday yuksak tog` qadrdon o`rtog`i – o`tloq sahroga obihayot berishdan, ko`ksiga suv quyishdan ojiz edi. U shundan nadomat chekadi:

- Billsang, oyoq-qo`lim yo`q,
Senga eltar yo`lim yo`q,
Qanday qilib o`rtoqjon,
Suv yo`llayman sen tomon.
Buning uchun kuch kerak,
Kuchga to`la zo`r bilak.

Ularning ana shu suhbati ustiga qomati chinordek, savlati Go`ro`g`lidek bir mard o`rtoq kelib qoladi. Birinchi bo`lib, yuksak tog` so`z boshlaydi:

- Hoy, mard o`rtoq, mard o`rtoq,
Qara, shuncha keng o`tloq,
Suvsizlikdan dili tog`...
Chamanzorga aylantir,
Mangulikka shodlantir.

Bu fikrni issiqlikdan qovjirab, hansirab yotgan o`tloq ham qo`llab quvvatlaydi:

- Suv ber menga, suv bergin,
Ko`ksimdan so`ng gul tergin,–

deydi. Ana shundan keyin uch o`rtoq o`zaro kelishib, "Sir" tomon, ya'ni Sirdaryoga yo`l oladilar. U o`z yo`lida goh qirg`oqlarga sig`may to`lib-toshar, goh to`qaylar-u bog`lardan o`tib, Orol dengiziga suvini etib quyar edi. Inson qo`li tufayli o`sha suvlarning bir qismi, qaqrab yotgan sahrolarga burib yuboriladi...

Ertak shu uch o`rtoq orzusining ro`yobga chiqishi bilan xotima topadi. Shu nuqtayi nazardan qaralsa, do`stlikning, o`zaro hamkorlikning ulug`lanishi asarning tarbiyaviy ahamiyatini belgilaydi. Shuningdek, asar yosh avlodni tabiatga muhabbat ruhida voyaga yetishlariga hissa qo`sha oladi. Zafar Diyor bolalar va o`smirlarga xos shijoatkorlikni, mehnatsevarlikni kuylagan. Ayni paytda o`z davrining dolzarb mavzusi – qo`riq va bo`z yerlarni o`zlashtirish masalasini bolalar adabiyotida o`ziga xos usulda, ertak janri sujetini zamonaviy voqelik asosida yaratishga erishadi. Lirik qahramonlarning nomlanishi (o`tloq, tog`, o`rtoq) va sifatlari (keng, yuksak, mard) ham an'anaviy va zamonaviy talqinlarga xos. Shu bilan birga, asar g`oyasi bugungi ekologik fojealar zaminini oydinlashtirishga, uni zamondosh o`quvchiga tushuntirishga xizmat qiladi.

Umuman, Zafar Diyor ona yurt, serquyosh o`lka, kichkintoylar baxtiyorgligi, qiziqishlari, kechinmalarini tarannum etuvchi she`rlari bilan o`tgan asrning 30-yillari bolalar adabiyotiga alohida hissa qo`sha olgan, bugun ham she`rlari jajji o`quvchilar tilida baralla kuylanadigan shoir sifatida barha

6-MAVZU. O`ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING TARAQQIYOT XUSUSIYATLARI

Reja:

1. G`afur G`ulom bolalarning yumoristik shoiri
2. G`afur G`ulom nasrida yetimlik motivi
3. Q.Muhammadiy ijodida tabiatga munosabat ifodasi
4. Shukur Sa'dulla ijodida kichkintoylar olami

Tayanch tushunchalar: yumor, hajv, satira, kinoya, nasr, nazm, tabiatshunos, alifbe, manzara, imzo she`r, manzara yaratish, obrazlilik

Quddus Muhammadiy 1907-yilda Toshkent shahrida mehnatkash dehqon oilasida dunyoga keladi. Bo`lajak shoirning otasi Muhammad Alibek Abdurahmonbekov ancha savodli kishi edi. Shu sababli u dastlabki ma'lumotni otasidan oldi.

1925-yilda otasi vafot etgach, Quddus Muhammadiy avval amakisidikida, so`ngra esa maktab-internatda tarbiya oladi. Internatda Quddus Muhammadiyning

birinchi she'ri "Chuvalachi" maydonga keladi va bu yerda chiqadigan "Quyosh" nomli devoriy gazetada e'lon qilinadi. Shu ilk mashqlaridayoq bo'lajak shoirning nafosat olamini kuzatish va badiiy idrok etish talanti hamda umumlashtirish mahorati yaqqol ko'rinadi. U yetti yillik maktabni tamomlab, Toshkent qishloq xo'jalik texnikumiga o'qishga kiradi. Bu yerda u bolalar uchun she'rlar yoza boshlaydi. Uning "Tong o'yini", "Paranji", "Ahmad va asalari", "Seleksiya stansiyasi" nomli she'rlari vaqtli matbuotda bosilib chiqadi. 1931-yildan Quddus Muhammadiy maktabda botanika o'qituvchisi bo'lib ishlaydi, shu bilan birga, O'rta Osiyo davlat universitetining biologiya fakultetida o'qiy boshladi.

Quddus Muhammadiy ilk she'rlaridan biri orqali ulkan adib Oybek bilan tanishadi. Oybek bu iste'dodli bolalar shoirini hamisha qo'llab-quvvatlab, ijodiga g'amxo'rlik qilib kelgan. Bir kuni Yozuvchilar uyushmasida mushoira bo'ladi. Mushoiraga raislik qilayotgan Hamid Olimjon she'r o'qish navbatini Quddus Muhammadiyga beradi. U zavq bilan "Sa'va sayrarkan" she'rini o'qiydi. Bo'lajak shoirning ijodiy qobiliyatini payqagan Hamid Olimjon she'r tugashi bilan uni yoniga chaqirtiradi. Qachondan beri she'r yozishini, qayerda ishlashini surishtirib, she'r ma'qul tushganini aytadi. So'ng bolalar uchun she'rlarning kamligi haqida to'xtalib, mana shunday ajoyib she'rlarni ko'proq yozishni ta'kidlaydi.

Shoirning birinchi she'rlar to'plami 1946-yilda "O'quvchiga esdalik" nomi bilan bosilib chiqadi. Shundan keyin "She'r va ertaklar", "Sinov" (1947), "Orzu", "Bahor keldi" (1948), "Qirq o'g'il, qirq qiz" (1951), "Yangi uy" (1953), "Mehribon do'stlar" (1955), "Tanlangan asarlar" (1957), "Qanday bo'lmog'im kerak?" (1960), "Juda qiziq, juda chiroyli" (1961), "Ona-bola mehri" (1963), "Bola boshidan, o'g'lon yoshidan" (1964), "Dono boboning nevara-chevaralari" (1966), "Qanotli do'stlar" (1967), "Ochidasturxon" (1971), "Tabiat alifbesi" (1971), "Bog'larda bolalar" (1976), "Qanotli do'stlar" (1978), "Cho'pon bobo qo'shig'i" (1979), "Kitob-oftob qo'shig'i" (1985), "Men sizga bir hikmat aytayin" (1987) singari 60 dan ortiq she'r va ertaklar to'plamlari Quddus Muhammadiyning haqli ravishda bolalar she'riyatimizning sarvari, sarkori sifatida tanitdi. Bolalar adabiyotida o'ziga xos hodisa bo'lmish besh kitobdan iborat "Tabiat alifbesi" (1971-1980) esa tom ma'noda shoir ijodining gulto'ji hisoblanadi.

Quddus Muhammadiyning she'riy to'plamlari, ertak-dostonlaridan tashqari, maktab darsliklariga kiritilgan asarlarining o'ziyoq, uning ommabop va hammabop she'rlar yozganidan dalolat beradi. Muhimi, ana shu ehtiros hali-hanuz so'ngani yo'q. Shoir she'rlari mustaqillik bolalari tomonidan ham birdek, sevib o'qilmoqda. Shunga yarasha ijodkor badiiy olamining talqini o'zining yangi qirralari bilan to'lishib bormoqda.

Q. Muhammadiy ijodiga xos bo'lgan muhim xususiyatlardan biri hozirjavoblikdir. Shoir asarlarida ona-Vatanga muhabbat, a'lo o'qish, xulq-odobda boshqalarga namuna bo'lishga da'vat etish, fan va texnikani o'rganish muammolari asosiy mavzulardan hisoblanadi.

Quddus Muhammadiy doimo zarur mavzularda asarlar yaratib keldi. Har bir she'rni kundalik hayotimizdan olib yozdi. Yozganda ham qiziq yozdi, qizg'in yozdi, soz yozdi. Bolalarni o'qishga, hunar o'rganishga, odobli bo'lishga,

mehnatga chaqirdi, qiziqtirdi, yordam berdi. Buni shoirning "O`quvchiga esdalik" she'rida ko`rish mumkin. Asarda maktab o`quvchisining ma'naviy qiyofasi va vazifalariga mufassal to`xtalib, o`qish, bilim o`rganish zarurligini ta'kidlaydi:

Bo`lay desang bog`bon,
 Yo Vatanga posbon.
 Yo osmonda uchuvchi,
 Yo dengizda suzuvchi,
 Nimani qilsang tilak,
 Bariga o`qish kerak.
 O`quvchi, sendan talab,
 Maktabga bor ertalab.
 O`qi berib mehringni,
 Qo`yib ko`ngil, zehningni,—

satrlari minglab bolalarning kelajagini belgilashda, ularni ilm-ma'rifatga oshno qilishda yo`l boshlovchi bo`lib xizmat qilgan bo`lsa, ajab emas. Chunki nihoyatda samimiy bu she'rida shoir har bir yosh kitobxon bilan g`oyibona uchrashib, dildan suhbatlashadi, ularni hayotda o`z o`rnini topib, vataniga, xalqiga, oilasiga munosib farzand bo`lishga chorlaydi. Juda katta ma'rifiy-ta'limiy va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo`lgan ushbu she'r badiiy-estetik qimmatini nuqtayi nazaridan ham bolalar she'riyati xazinasidan o`rin egallaydi.

Quddus Muhammadiy ijodiga xos bo`lgan asosiy xususiyat uning asarlarida badiiylik, ma'rifiylik va tarbiyaviylikning uyg'unligi, chambarchas bog`lanib ketganligidadir. Shoir asarlarining yetakchi mavzulari Ona-Vatanga muhabbat, a'lo o`qish, fan va texnikani egallash, xulq-odobda kamolotga intilish singlarlarda namoyon bo`ladi. U har bir she'rini bevosita bolalar hayotidan olib yozishga intiladi, kichkintoylarni a'lo o`qishga, kasb-hunar o`rganishga, odobli va mehnatsevar bo`lishga chorlaydi.

Shoir ijodida mehnatsevarlik va mehnatkashlar timsolini yaratish mavzusi ham alohida o`rin tutadi. "Miroy", "Bu binoni kim qurgan?", "Mamajon shofyor", "Mashinistka", "Ipak nimadan paydo bo`ladi?", "Militsioner amakim", "Sharofat xolam pazanda" she'rlarida shoir turli kasb egalarining fazilatlarini ulug`laydi, yosh kitobxonni kasb-hunar sirlari bilan tanishtiradi, mehnatkash inson qo`li bilan yaratilgan har bir buyumning yaratilish tarixini hikoya qilib beradi, eng oddiy kasb-hunardan ham go`zallik izlaydi, oddiy mehnat kishisi timsolini bolalar nazdida o`rnak bo`ladigan ulug`vor inson darajasiga ko`taradi

Quddus Muhammadiy ijodiga xos jihatlardan yana biri ona-tabiatni tarannum etishda namoyon bo`ladi. U yurtimiz tabiati, fasllarining go`zalligini berilib tasvirlash bilan o`quvchida go`zallikni sevish hissini tarbiyalaydi, o`z fikrlarini tabiat tasviri, ko`rinishlari va fasllari orqali jonlantirib beradi. "Bahor ostonasida", "Bahor keldi", "Bahor meni chaqirar", "Bahor bilan so`zlashdim" turkum she'rlarida bahor kelishi bilan tabiat uyg`onishi, dala-dashtlar dehqonlar mehnati bilan yanada yashnab, ko`rk ochishi yorqin tasvirlar, poetik epitetlar, o`xshatish va jonlantirishlar vositasida go`zal badiiy bo`yoqlarda tasvirlasa, "Qish ham chiroyli", "Qish ertasi", "Qish boboning hazili" she'rlarida qish fasli go`zalliklarini yosh

kitobxon nigohi bilan kashf etadi. Bu jihatdan, ayniqsa, shoirning "Bahor keldi" she'ri e'tiborga sazovordir:

Qo'llarida soz bilan,
Gul-g'uncha pardoz bilan,
Silkinib parvoz bilan,
Uchib turna g'oz bilan
Sevimli bahor keldi.

Shoir tabiatning uyg'onish fasli bo'lgan bahorni tom ma'noda jonlantirish bilan tabiatning uyg'onishini xursandchilik ayyomi, to'y-tomoshaga o'xshatadi, bahorning qo'llariga sozini olib, gul-g'unchalar bilan bezanib – pardoz qilib, yurtimizga bahorda tashrif buyuradigan turna-yu g'ozlar bilan birgalikda parvoz qilib kirib kelishi manzarasini yosh kitobxon ko'z o'ngida yorqin namoyon qilishga erishadi. "Bizning kuz" she'ridagi:

Kuzimizning go'zalligin,
Og'aynilar, ko'rganmisiz?
Tokdan husayn, yerdan qirqma,
Shoxdan behi uzganmisiz?
Uzum uzib, sharbat suzib,
Shinniga o't yoqqanmisiz?
Gala-gala do'stlar bilan
Duv-duv yong'oq qoqqanmisiz?

satrlari esa serquyosh o'lkamizdagi pishiqchilik fasli hisoblanmish kuzning o'ziga xos manzarasi yaratilganligi bilan e'tiborni tortadi.

Shoir ijodining ushbu qirralari qay jihatlardandir, xalq og'zaki ijodiga yaqinlashib ketadi, tasvir va ta'riflarning xalqona soddaligi, tabiiyligi, beg'uborligi bilan e'tiborni tortadi. Ma'lumki, Quddus Muhammadiy 1941-45- yillarda Islom shoirning kotibi bo'lgan. Ta'bir joiz bo'lsa, ushbu xalqonalik shogirdga ustozdan ko'chgan bo'lib, xalq og'zaki ijodi donoligining shoir ijodiga samarali ta'siri dalolatidir.

Quddus Muhammadiy she'rlaridagi yana bir fazilat shoirning jonli tabiatga tabiatshunos murabbiy sifatida nigoh tashlashi va undagi har bir dov-daraxt, o'simlik, gullar hamda jonivorlar – qushlardan qurt-qumursqalargacha har birini yosh kitobxonga tanishtirishi, eng oddiy narsalardan ham go'zallik izlashi, o'quvchining tabiat haqidagi tasavvurini boyitishi, bilmaganini bildirishi, ko'rmaganini ko'rsatishida aks etadi. "Tok daraxti bir xil-u, uzumi nega har xil?", "Tolim gullaydi-yu, nega meva tugmaydi?", "Shaftoli doktor", "Chualchang-traktor" she'rlari shu jihatdan xarakterlidir.

Shoir ijodining yana bir qirrasini yosh avlodning a'lo o'qishi, xulq-atvorining shakllanishiga xalaqit beradigan yomon odatlarni hajv yo'li bilan tasvirlash hamda o'tkir satira tig'i va yengil kulgi vositasida tuzatishga harakat qilishida ko'zga tashlanadi. Mashhur "Dum" she'ridan boshlab, "Ahmadjonga uyat", "O'tkirjon va vaqt", "Do'nansher nega "2" chi?", "Ravshanjonning qo'li tilga kirdi", "Tugmacha" singari ko'plab she'rlarida bolalar tabiatidagi turfa nuqsonlar ba'zan bevosita, ba'zan majoziy yo'lda hajv tig'i ostiga olinadi. Bu she'rlarni o'qigan

yosh kitobxon hajv qilingan qahramonlar timsolida o`zini ham ko`radi, xulq-atvoridagi shunday kamchiliklardan tezroq qutulishga harakat qiladi.

Muhimi shundaki, shoir ijtimoiy hayot voqealari va tabiat hodisalariga teran nazar tashlaydi, o`ziga xos ichki va tashqi tomonlarini, rivojlanish qonuniyatlarini chuqur idrok etgan holda ularni bolalar adabiyoti talablariga muvofiq, jonli va dinamik tarzda gavdalantiradi, badiiy umumlashma obrazlar yaratadi, asarlarini bolalarning yoshiga, talabiga va saviyasiga mos qilib yaratadi.

Quddus Muhammadiy "nimavoylar"ning savollariga jamiyatning ertasini o`ylagan holda javob izlashi sababi, she`rlar sarlavhasi ham savollardan iborat: "Dadajon, nima uchun oftob yerga qarab turadi?", "Kimning uyi eng kattakon?", "Hamma narsa yer ustida, yer o`zi nima ustida?", "Olcha nega qip-qizil?", "Yong`oqning qobig`i nega qattiq?", "Yong`oqni nega yong`oq deymiz?", "Tok daraxti bir xil-u uzumlari nega har xil?", "O`rik nega sarg`ayib pishadi?", "Jiydaning shoxi nega egik?", "Shaftolining bargi nega achchiq?", "Sada nega meva qilmas?", "Dada, bog`bon tokni nega qirqib turadi?", "Qora mushukchani mashina nega bosdi?", "Nima uchun mushuk odamlardan ajralmaydi?", "Mol nega kavsh qaytaradi?", "Chittak nega qittak?", "Qaldirg`ochlar charchamaydimi, dada?", "Laylakning oyoq-tumshug`i nega uzun?", "Qushlar qishda qayda qo`noqlar?", "Xo`roz nega qichqiradi?" kabi. Bular shunchaki jo`ngina savollar emas, har qanday ota-ona ham ularga dabdurustdan nima deb javob berishga qiynaladi. Aytaylik, o`rik nega sarg`ayib pishadi? – degan savolga g`o`raligida turshak bo`lgan o`rik quyosh nuri bilan haroratdan xlorofill so`rib, qizarib pishib yetiladi, deb javob bergudek bo`lsangiz, unda xlorofill nima, quyoshdan uni qanday so`radi, kabi yangidan-yangi savollar tug`iladi. Quddus Muhammadiyning topqirligi shundaki, u bunday savollarga insonning mehnati va kasbu korini sharaflovchi ma`noga ega didaktik javob topadi, bu didaktik javob yangi savolning tug`ilishiga deyarli o`rin qoldirmaydi. Aytaylik, chindan ham o`rik nega sarg`ayib pishadi? Shoir bu savolga shunday javob beradi: o`rik o`zini ekan, vaqtida sug`organ, vaqtida tagini yumshatgan, vaqtida quruqshagan shox-shabbasini qirqib parvarishlagan inson dasturxonini ziynatlashni intiqlik bilan kuta-kuta rangi sarg`ayib, yetilib pisharmish. Shoir bunda xalqning "kuta-kuta rangi somon bo`ldi" iborasi mazmunini yangicha talqin etgan.

Quddus Muhammadiy she`rlarini to`plam tarzida tartib berishda sharqona mumtoz adabiyotimizning devon tartib berish an`analariga ijodiy munosabatda bo`lishga harakat qilib, o`z asarlaridan saralarini "Oftob, Yer, Suv, Havo", "Dov-daraxt mehrigiyo yashil do`stlar", "Yerdagi jon-u jondorlar", "Qanotlilar" hamda "Odam va maqollar" sarlavhalari ostida besh guruhga jamlab, 1971-yilda "Tabiat alifbesi" nomi bilan nashr ettirgan edi. Bu kitob yosh she`r ixlosmandlari tomonidan katta qiziqish bilan qabul qilingach, shoir uning qismlarini kengaytirib kitob holiga keltirishga kirishdi, bu sohadagi izlanishlarini 1974-yilda boshlab, 1988-yilda intihosiga yetkazdi. Yetti yil davomida umumiy "Tabiat alifbesi" nomi ostidagi besh she`riy to`plam, chunonchi, "Tabiat alifbesi" (1-kitob, 1974), "Bog`larda bolalar" (2-kitob, 1976), "Qanotli do`stlar" (3-kitob, 1977), "Cho`pon bobo qo`shig`i" (4-kitob, 1979), "Odam - olam qo`shig`i" (5-kitob, 1981) kabilar bosilib chiqdi.

Shu tariqa, Quddus Muhammadiy o'zbek bolalar adabiyoti tarixida ilk bor besh kitobdan iborat yaxlit majmua yaratish an'anasini boshlab berdi. Bu besh kitobdan iborat she'rlar majmuasi har qanday ko'p tomlik saylanma, yoki tanlangan asarlardan shunisi bilan farq qiladiki, ularning har bir kitobida alohida bir mavzudagi she'rlar, ertaklar jamlangan bo'lib, barchasi birgalikda tabiat alifbesidan saboq beruvchi yagona konsepsiyaga birlashtirilgan.

"Tabiat alifbesi" deb atalgan birinchi kitobda olam va uning tuzilishi, yil fasllari, jismlar va ularning inson hayotiga daxldorligini ifodalovchi quyosh, yer, suv va havo haqida bahs etuvchi she'rlar jamlangan bo'lsa, "Bog'larda bolalar" nomli ikkinchi kitob nabotot olamini tashkil etuvchi dov-daraxtlar, gullar, xullas, yashil do'stlar haqidagi she'rlardan tarkib topgan.

Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofotiga sazovor bo'lgan uchinchi kitob "Qanotli do'stlar" deb nomlangan va unda qushlar olami, ularning xilma-xil tabiati hamda insonlar hayotiga daxldor qirralarini ifodalovchi she'rlar jamlab berilgan.

Masalan, kaptar haqidagi she'rda uning "g'uv-g'uv" xonishi va unga ohangdosh tovushlarning faolligi qush haqidagi tasavvurni uyg'ota oladi:

Kaptarim deydi g'uv-g'uv,
 G'uv-g'uvlab nima der u?
 Kaptarimning so'zi bu,
 Kaptar so'zi qizig'-u!
 G'uv-g'uv degani o'quv,
 O'quvga kerak uquv,
 Kaptar maktabi yo'g'-u
 Kitob-daftari yo'g'-u.
 G'uv-g'uv so'zi- maktabi,
 Daftar, qalam, kitobi.
 Uni o'qib der g'uv-g'uv,
 G'uv-g'uvning ma'nosi shu!

Diqqat qilinsa, butun she'r vujudidan kaptar ovozi taralayotganday, kaptar ovozi ifodalovchi "g'uv-g'uv" taqlidiy so'zi satrlar oxiridagi "u-bu", "o'quv-uquv", "yo'g'-u" va "shu" so'zlari hosil qilgan ohangdoshlik asosida nafaqat uning shakily, balki didaktik ma'nosi ham ahamiyatli ekani oydinlashadi.

Kasb-hunar va mehnatga havas uyg'otuvchi she'rlar "Cho'pon bobo qo'shig'i" nomli to'rtinchi kitobga jamlangan bo'lsa, insonning tabiat farzandi ekanligi haqidagi she'rlar beshinchi kitob sanaluvchi "Odam – olam qo'shig'i" mundarijasini tashkil etadi. Shu zaylda besh she'riy kitob inson va uning hayoti, inson va uning tevarak-atrofida yashovchi qushlar, hayvonlar, hasharotlar, nabotot olami, osmon jismlari, yerdagi narsalar bilan munosabati mohiyatini bolalarga xos qarashlar zahirida badiiy talqin qilishga yo'naltirilgan xilma-xil janrlardagi asarlar silsilasini qamrab olgan. Shu fazilatiga ko'ra, bu besh she'riy kitob nainki Quddus Muhammadiy ijodida, balki XX asr o'zbek bolalar she'riyati tarixida ham o'ziga xos adabiy hodisa bo'lib qoldi. Uning bosh qahramoni esa bolalik va shoirning o'zidir

Quddus Muhammadiy mumtoz she'riyatimizdagi chistonnavislik an'alarini ijodiy rivojlantirib, "Toping-chi?", "Viz-viz", "O`ylab top", "Buni toping, bolalar, aytib bermang onalar" kabi qator she'riy topishmoqlarni yaratdi.

Aytaylik, "Toping-chi" topishmog`ida mikroskop, "O`ylab top" topishmog`ida kirpi yashiringan:

Dumdumaloq jonivor,
 Tikanak choponi bor.
 Kechasi ovga chiqar,
 Ilonni tutib qirqar.
 Hech narsadan qo`rqmaydi,
 Suvga tushsa cho`kmaydi.
 Olma, uzum yemishi,
 Olmosdek o`tkir tishi.
 Odamni ko`rsa koptok,
 O`zi hayvon, o`ylab top!

Shoir topishmoq janri imkoniyatlaridan keng miqyosida foydalanishni ko`zlab, bolalarni ijtimoiy voqelikka faolroq aralashtiradigan va shu xususda fikr yuritishga da'vat etadigan topishmoq-she'r va topishmoq-ertak singari oraliq janrlarda quvnoq asarlar ijod qildi. "Buni toping, bolalar, aytib bermang, onalar" topishmoq she'rining dastlabki bandi yettilik shaklida: olti satri jumboqni tasvirlasa, so`nggi satri o`sha jumboq yechimini ifodalaydi. Keyingi bayti sakkizlik shaklida: yetti satrda jumboq tasvirlangan, keyingisida yechim berilgan. Jumboqlarning birinchisi – lolalar, ikkinchisi – buloqlar! Keyingi jumboq 21 satrda, to`rtinchi jumboq 20 satrda, beshinchi jumboq 10 satrda, oxirgi jumboq 11 satrda tasvirlanib, javobi sir tutilgan. Bularni topish o`quvchilarga havola qilingan. Topishmoq:

Buni toping bolalar,
 Aytib bermang, onalar!,-

satrlari bilan intiho topgan.

Shunday qilib, Quddus Muhammadiy o`zbek bolalar she'riyatini tom ma'noda yangi mavzular va g'oyalar, yangi badiiy shakllar va obrazlar, yangi tasviriy vositalar va uslublar bilan boyitdi; navqiron naslning orzu-armonlari, o`yin, o`qish va yashashdagi zafarlari, iztirob va quvonchlari, orzu va umidlarini, odam va olamga munosabatlarini turfa jilolarda kuylab, o`z yurtida va uning sarhadlaridan tashqarida ham tanildi. Uning asarlari yigirmadan ziyod tillarga tarjima qilinib, S.Marshak, A.Barto, S.Mixalkov singari bolalar shoirlari e'tiborini qozondi.

Shoir ijodining nozikta`b tadqiqotchilaridan biri, akademik M.Qo`shjonov fikricha: "U nima to`g`risida asar yaratmasin, nima haqida gapirmasin, doim o`sha narsadan inson hayoti nuqtayi nazaridan ma'no izlaydi. Shoir shu ma'noni topadi ham. Bu oddiy bir ma'no emas, balki bolalarning hayotdan oladigan birinchi taassurotlarini izohlaydigan, uning dunyoqarashi shakllanishiga xizmat qiladigan ma'no".

Bolalar she'riyatimizning tom ma'nodagi sarbonlaridan biri bo'lmish Quddus Muhammadiyning sodda-beg'uborligi she'rlarida mangulikka ko'chgan bo'lsa, qalbi she'rlarida qodi.

Shukur Sa'dulla 1912-yilning 15-yanvarida Jizzax shahrida xizmatchi oilasida tug'ilgan. U dastlabki savodini eski maktabda chiqargach, 1924-yilda Samarqand shahriga kelib, pedagogika bilim yurtida o'qiydi. 1932-yilda shoirning "Hayqiriq" nomli 1-she'rlar to'plami chop etiladi.

Shukur Sa'dulla bolalar uchun turli janrlarda ijod etdi: she'r, poema, hikoya, qissa, opera va bir qancha she'riy ertaklar yozdi. Xalq ijodiyotiga mansub ayrim an'anaviy janrlar, xususan, xalq latifalari asosida "Ikki donishmand", "Afandining ko'ylagi", "Afandi tegirmonchi va ko'sa" kabi she'riy latifalardan topishmoq janri talablarini saqlagan holda topishmoq-she'r namunalari, "Ayyor chumchuq", "No'xatpolvon", "Laqma it" kabi she'riy ertaklar, "Yoriltosh", "Afsona yaratgan qiz" singari ertak-pyesalar hamda "Kachal Polvon yoki yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari" ertak-qissasini yaratdi.

Uning maktabgacha tarbiya va kichik maktab yoshidagi bolajonlarga bag'ishlab yozgan ko'plab she'rlari hamon kichkintoylar tilidan tushmay keladi. Ayniqsa, "Shohista", "Yomg'ir-yog'aloq", "Yaxshi ism", "Dildor va koptok" she'rlari jajji bolakaylar fe'l-atvorini to'la aks ettirgani bilan ajralib turadi.

Shuningdek, Shukur Sa'dullaning yil fasllari haqidagi she'rlari maktab darsliklaridan o'rin olganligi e'tiborli. Muallifning "Yoriltosh", "Kachal polvon, yoxud yog'och qo'g'irchoqning sarguzashtlari" ertak-dramalari, "No'xatpolvon", "Laqma it", "Ayyor chumchuq" adabiy ertaklarining sujeti va badiiy-kompozitsion xususiyatlari diqqatga sazovor. Shukur Sa'dullaning o'zbek bolalar nasri taraqqiyotiga qo'shgan hissasi "Komandirning boshidan kechirganlari", "Aziz qishlog'im" qissalarida namoyon bo'ladi.

Shukur Sa'dulla maktabgacha yoshdagilar uchun samarali ijod etdi. Uning asarlari xilma-xil janrlarda yozilgan bo'lib, asosan, quvnoq voqeaband she'rlar, Vatan tabiatining ko'rkam lavhalarini ifodalovchi peyzaj, portret-she'r, she'riy imzo, o'yin qo'shiq, masal-ertak, masal, topishmoq kabilardan iborat. Ularda kichkintoylar faoliyatining turli qirralari tevarak-atrofga, undagi narsa-hodisalarga munosabati, orzu-o'ylari, intilish hamda xarakteri bolalarcha mushohadakorlik negizida poetik talqin qilinadi. Shoir kichkintoylar hayotida uchraydigan har qanday hodisadan insonni ma'nan boyitadigan ma'no topishga erishadi. Bunday intilishning samarasini "Kim yaxshi?", "Dildor va koptok", "Lola va men", "Oymoma", "Kichkina bola", "Qiz va gul", "Bola va to'rg'ay", "Yomg'ir yog'aloq", "Turnalar", "Hasan-Husan", "Dam olish kuni", "Uloqcham" kabi o'nlab she'rlar misolida ko'rish mumkin.

Adabiyotshunos A.Milient e'tirof etganidek, murg'ak bola tasavvurida o'ta-onasi va yaqin qarindoshlarining o'z hayotida qanday rol o'ynashini anglash – muqaddas Vatan tushunchasi mohiyatini idrok etishning boshlanishidir. Shukur Sa'dulla masalani shu taxlitda his etadi. Buni kichkintoylar gapirish uslubiga monand yozilgan savol-javob tarzidagi "Kim yaxshi?" she'rida aks ettiradi:

Ayasi der: – Xo'p, aytib ber,

Uyimizda kim yaxshi?
 – Ayam yaxshi, dadam yaxshi,
 Buvimlar ham yaxshi! – der.
 –Akanglar-chi?
 – Akam yaxshi!
 –Opanglar-chi?
 –Yaxshilar!
 –O`rgilay, – deb hammalari
 Jajji qizni o`pishar!

Ayonlashadiki, oilada hammaning hurmatini qozonish uchun barchani bir xil ardoqlash lozim. Shoir shu axloqiy aqidani bolalar tabiati mantiqiga mos keladigan talqin orqali tasvirlay olgani e'tiborli. "Dildor va koptok" she'rida Shukur Sa'dulla bolalardagi mustaqil, o`z-o`ziga xizmat etish ko`nikmasini shakllantirishda ular fe'l-atvoridagi nuqsonlarni tuzatish uchun to`g`ri muomala qila bilish zaruriyatini uqtiradi. Bunda shoir shunchaki nasihatgo`ylik qilib o`tirmaydi, balki hayotiy voqealarni poetik obrazlarda gavdalantirib, o`quvchiga estetik ta'sir ko`rsatadi. Shoirning ustaligi shundaki, u Dildor fe'l-atvoridagi tantiqlikni bolalar nutqiga xos takrorlarni qo`llash va bolalarning mudom tinimsiz harakatda bo`lish mantig`iga asoslanadi. Ya'ni, kichkintoy Dildor o`yinchoq koptogini izlab, uning qayerdaligini oyisidan so`raganda, uyda, yotogidagi krovatchasi ostida, yoki unga chiroyli ko`ylakcha tikib beradigan tikuv mashinasi orqasida kabi joylarni erinmay qizalog`iga tushuntirgani bois, nihoyat uni izlay-izlay "mashaqqat" chekib, o`zi topa olganidan sevinchi ichiga sig`may, "Ana, topdim, ana!", – deya shodlanishi yorqin tasvirlangan. Shoir shu ekspressiv vosita tufayli kichkintoylarda mehnatga muhabbat hissini singdirishni ham ko`zlaydi.

Shukur Sa'dulla "Kachal Polvon yoxud yog`och qo`g`irchoqning sarguzashti" ertak-qissasini yaratishda o`zbek qo`g`irchoq teatrining chodir xayol va chodir jamol tipida o`ynaladigan Kachal Polvon sarguzashtlariga doir xalq komediyalariga asoslanadi. Xalq komediyalari mazmunini ijodiy qayta ishlab, g`oyaviy-badiiy niyatiga muvofiq qisqartiradi, to`ldiradi va yangi detallar, epizodlar bilan boyitadi. Xalq komediyalarining qo`g`irchoq qahramonlarini esa asar qahramonlariga – badiiy obrazlarga aylantirdi. Shu asosda ertak-qissada fantaziya va realizm o`zaro uyg`unlashib, asarning yaxlit sujetini vujudga keltiradi. Bunda Shukur Sa'dullaning italiyalik adib K.Kollodining "Pinokkioning sarguzashtlari" hamda rus adibi A.Tolstoyning "Oltin kalit yoki Buratinoning boshidan kechirganlari" asarlaridan ijodiy ta'sirlanganligi ham muhim rol o`ynagan. Asardagi obrazlarning qariyb barchasi qo`g`irchoq komediyalar qahramonlaridan iborat. Adib tayyor obrazlarni o`z holicha ishlatavermaydi. Ularga o`z g`oyaviy-estetik konsepsiyasiga muvofiq ijodiy yondashadi. Fantastik ertak-qissada Shukur Sa'dulla tomonidan ijod qilingan salbiy va ijobiy xarakterdagi to`qima obrazlar ham yo`q emas. Adib har bir xarakterning o`z qiyofasiga, xarakter belgilariga ega bo`lishini ta'minlash maqsadida turli badiiy vositalarga murojaat qiladi. Ertak-qissada ellikka yaqin obraz mavjud. Mazkur obrazlarni g`oyaviy-badiiy estetik xususiyatlari va ijtimoiy-tarbiyaviy vazifalariga ko`ra uch guruhga bo`lib o`rganish mumkin:

1. Xalq tiplari. Bu guruhga Kachal Polvon, Shomamat ota, Orif jarchi, Boybuva ko'sa, Beknazar karnaychi, Ernazar maymunchi, Jo'ra qiziq, Mullajon, Bichaxon, To'tixon, yetim qiz Mohira, kayvoni, askiyachilar, Qo'zi cho'tir, Ro'zi gov, Dehqon ota, Jalol polvon, rohatijonfurush, egizak aka-ukalar Alijon va Valijon, mehtarbozlar boshlig'i Mirsalim, Qurbonali otalar mansubdirilar. Bular orasida markaziy o'rinda Kachal Polvon obrazi turadi. Kachal Polvon individual belgilarga ega umumlashma tip. U sho'x, quvnoq, xushchaqchaq, sodda va dilkash. Vaziyatni mudom to'g'ri baholay oladi. Bu xususiyatlar uning do'stlari bilan olib borgan siyosiy kurashida qozongan g'alabasini mantiqiy asoslashda o'zini ko'rsatgan.

To'g'ri, Kachal Polvon inqilobchi obrazi emas, shunga qaramay, Kachal Polvon Abdurahmonbek saltanatiga qarshi eldoshlari – faqir mahallaliklar ozodligi, haq-huquqlari uchun astoydil kurashgan xalq qahramoni timsoliday kichkintoylar qalbiga yo'l topib, ularga xalqparvarlikdan saboq beradi. Ertak-qissada Kachal Polvon yakka harakat qilmaydi. Hamma faqir mahallaliklar bilan kengashib, ular bilan belgilangan maqsad sari olg'a intiladi. Natijada, doimo g'alaba qozonadi. Yozuvchi shu taxlitda jamoatchilik qudrati va yengilmasligini hayot haqiqatiga muvofiq talqin qiladi. Xalq tiplariga mansub boshqa barcha ijobiy obrazlar epizodik xarakterdadir. Adib bu personajlarning ma'lum g'oyaviy-badiiy qimmatiga va har birining o'ziga xos individual belgilariga ega bo'lishini esda tutishga intiladi.

2. Satirik obrazlar. Bu guruhga hokim Abdurahmonbek, Iso avliyo, Nosir bo'ri, Qora Mirshab, To'racha-chinoq, maktabdor domla, xalifa, Eshonqul, Sarsinboy chavandozlar mansub. Bu salbiy personajlar ijobiy personajlarga nisbatan birmuncha mukammalroq ishlangan. Bulardan tashqari, satirik obrazlar qatoriga savdogar Abdurahim, Mirzasalim oqsoqol, jarchi Mullagarang, ayg'oqchi talabalar – Umar echki, Salim tajang, Ashirbek kabi nomi boru aslida qiyofasini ko'rsatmaydigan personajlar ham bor.

Abdurahmonbek – bosh salbiy personaj. Aslida "Sarkardalar" deb ataluvchi chodirxayol qo'g'irchoq teatrida o'ynaluvchi xalq komediyasida Farg'ona viloyatining zolim hokimi qiyofasida ko'rinadigan bu personaj Shukur Sa'dulla talqinida afsonaviy qo'g'irchoqlar mamlakati bo'lmish Shirinsoyning sohib saltanati. U – feodal ierarxiasining cho'qqisida turgan hamda adolatsiz tizimni butunicha o'zida tajassum etgan zolim va telba hukmdorning timsoli. Unda feodal hukmdorga xos barcha xususiyatlar mavjud. Yozuvchi Abdurahmonbek personajini xarakterlashda rang-barang bo'yoqlarga murojaat etadi. Bunda fosh etuvchi sotsial yumor, ayniqsa, katta rol o'ynagan. Natijada, Abdurahmonbek zolimlikda tengsiz shaxs va feodal davlat arbobining umumlashgan tipi darajasiga ko'tarilgan.

Boshqa salbiy personajlarni ishlashda ham Shukur Sa'dulla ular dunyosini ma'naviy qashshoq va badkirdorlar dunyosi tarzida kichkintoylar ko'z o'ngida gavdalantirgan. Shu yo'l bilan kichkintoylarda yomonlik va xunuklikni ezgulik va go'zallikdan tez ajrata bilish malakasini shakllantirishni ko'zlagan.

3. Afsonaviy maxluqlar, hayvonlar, hasharotlar va qushlar obrazlari jumlasiga ajdar, kavsar dev, oq chavkar ot, quyon, chumoli, ko`rshapalak, kaptar, kaklik, bedana va qirg`ovullarni kiritish mumkin. Bularning barchasi ham asar qahramonlari hayotida, xususan, Kachal Polvon faoliyatida muhim rol o`ynaydi. Ajdar, kavsar dev kabi afsonaviy maxluqlar hamda ilon yovuzlik timsoli hisoblansa-da, Kachal Polvonning ijobiy fazilatlarini bo`rttirishda xizmat qiladi. Yosh kitobxon oppoq qanotlarini kitob o`rnida Kachal Polvonga taqdim etgan kapalaklarni ham, boylar zo`ravonlik bilan o`ziniki qilib olgan kambag`allar bug`doyini qaytarishda jonbozlik ko`rsatgan va Kachal Polvonning ozodlikka chiqishiga katta madad bergan zahmatkash chumolilarni ham, Kachal Polvoni jazodan ogohlantirgan ninachini ham, oldingi oyoqlarini ko`tarib, bir-biriga urib qarsak chalgan quyonlarni ham, xushxon-u raqqos bedanalar, kakliklar, qirg`ovullarni ham sira unutilmaydi.

Shukur Sa`dulla ertak-qissaning badiiy jihatdan qiziqarli bo`lishi, unda xalq komediyalariga xos milliy ruhning barq urib turishi uchun o`zbek xalq ijodiyoti, hatto bolalar folklori namunalari keng murojaat qiladi; xushchaqchaq askiyalardan, yumorni va o`ychanlikni kuchaytiradigan topishmoqlardan, tez aytishlar, sanamalar, dononishmand maqollari va matallaridan unumli foydalanadi.

Bu asarda yaxshilik bilan yomonlik, tadbirkorlik va takabburlik, mehr va g`azab, sabr bilan toqatsizlik o`rtasidagi shafqatsiz kurash ifodalanib, pirovardnatijada yaxshilik, tadbirkorlik, mehr va sabrning tantanasi ko`rsatiladi. Bolalarga shu tushunchalar mohiyati singdiriladi. Binobarin, bu asarlar bolalarda yuksak insoniy fazilatlarni tarbiyalashda va ularning zavqini, qiziqishlarini oshirishda ahamiyatlidir.

Shukur Sa`dulla folklor materiallaridan ijodiy foydalanib, bir nechta dramatik asarlar ham yozdi. Uning "Yoriltosh" musiqali ertak-dramasi (1937) va opera librettosi (1967), "Chol bilan bo`ri" kichik she`riy pyesasi (1967), "Zubayda" (1969) ertak-dramasi o`zbek bolalar dramaturgiyasining yuksalishida hissa qo`sha oldi.

"Yoriltosh" – Shukur Sa`dullaning dramaturgiyaga dadil qo`l urishi tufayli bitilgan va asosan, o`smirlarga mo`ljallangan musiqali ertak-dramadir. Asar birgina "Yoriltosh" ertagi sujetini stilizatsiya qilish asosidagina emas, balki shu ertakda tasvirlangan o`gaylik motivlariga hamohang bo`lgan boshqa bir qancha xalq ertaklaridan ijodiy ilhomlanish va ta`sirlanish negizida yozilgan. Dramaturg uni uch marta qayta ishlab, o`zbek bolalar dramaturgiyasining yorqin namunasiga aylantira oldi. "Yoriltosh" ertak dramasi katta-yu kichikni birdek qiziqtiradi. U folklordagi shu nomli ertak asosida yozilgan. Shukur Sa`dulla xalq ertagini badiiy jihatdan to`liq qayta ishlagan.

Xullas, Shukur Sa`dulla ham shoir, ham yozuvchi, ham dramaturg, ham tarjimon, ham folklorshunos sifatida bolalarga qirqdan ortiq kitob hadya etib, o`zbek bolalar adabiyoti xazinasini boyitgan professional ijodkordir.

Bilim, ko`nikma va malakani rivojlantirishga yo`naltiruvchi savollar:

1. Quddus Muhammadiy ijodiy faoliyati qay jihatlari bilan ajralib turadi?
2. Shoir asarlarining mavzusi va g`oyasi haqida ma`lumot bering.

- 3."Tabiat alifbesi" tarkibiga kiruvchi she'rlar to'plami qanday nomlanadi?
- 4.Sulton Jo'raning pedagog shoirligini asoslang.
- 5."Harflar paradi" qanday she'rlar turkumiga kiradi?
- 6."Tinish belgilarining majlisi" qaysi fanga doir she'r?
8. She'riy imzo nima?
- 9.Shukur Sa'dulla qanday janrlarda ijod qilgan?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. - T.: Fan, 1989.
- 2.O'zbek bolalar adabiyoti antologiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild. - T.: O'qituvchi, 2006.
- 3.O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. - T.: Yosh gvardiya, 1969.
4. Muhammadiy Q. Tabiat alifbesi. 1-kitob. - T.: Yosh gvardiya, 1974; yana: Bog'larda bolalar. 2-kitob. - T., 1976.
- 5.Muhammadiy Q. Cho'pon bobo qo'shig'i. 4-kitob. - T., 1975; yana: Odam-olam qo'shig'i. 5-kitob. - T., 1981.
- 6.Qobilov N. Kichkintoylarning katta shoiri. - T.: Yosh gvardiya, 1973; yana: Ýlbek. - T., G'ASN, 1988.
- 7.Qosimov B. Milliy uyg'onish. - T.: Ma'naviyat, 2005; yana: Uyg'ongan millat ma'rifati. - T., Ma'naviyat, 2011.
8. Qodiriy A. Kichik nasriy asarlar. - T.,1989.
- 9.Shermuhamedov P., Tursunov J., Safarov O., Egamov X. O'zbek bolalar adabiyoti. Darslik-xrestomatiya. - T.: O'qituvchi, 1976.
- 10.Nazarov B. G'afur G'ulom olami. - T.: Fan, 2004.
- 11.Safarov O. Zamonlar tongining charoqlarisiz. - Buxoro, 2003.
12. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
13. Jamilova B. O'zbek bolalar adabiyoti. O'quv qo'llanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
14. Jamilova B. Bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanishi. T., 2022.

7-MAVZU. XX ASRNING IKKINCHI YARMI BOLALAR ADABIYOTINING O'ZIGA XOSLIGI

Reja:

1. Po'lat Mo'min bolalarning qo'shiqnavis shoiri
2. Shoir she'rlarining mavzuviy va obrazlar olami
3. Q.Hikmat she'rlarida tasviriylik.
- 5.F.Musajonov va H.Nazir ijodida bolalik olami

Tayanch tushunchalar: qo'shiqnavis, tasviriylik, obraz, mavzu, badiiy tasvir, ohang, hiyo, ritm, tashbeh, lirik, fantast, sarguzasht, nasr, hikoya, qissa, roman.

Po‘lat Mo‘min- bolalarning qo‘shiqnavis shoiri. Bolalarning suyuqli shoiri Po‘lat Mo‘min yoshligidanoq adabiyotga havas qo‘ydi. U Toshkent pedagogika bilim yurtida o‘qib yurgan vaqtida adabiyot to‘garagiga faol qatnashadi. Adabiyotni qunt bilan o‘qidi, o‘rgandi. O‘rta ma‘lumot olgach, hozirgi Nizomiy nomli Toshkent davlat Pedagogika universitetining o‘zbek tili va adabiyoti fakultetiga o‘qishga kirib, uni muvaffaqiyatli tamomladi, aspiranturada o‘qidi, maktablarda o‘qituvchilik qildi. So‘ngra O‘zbekiston Davlat nashriyotida ishladi. P. Mo‘minning birinchi she‘rlar to‘plami 1949-yilda “Sayrang, qushlar!” nomi bilan nashr etiladi. Kitob adabiy jamoatchilik tomonidan iliq kutib olindi. To‘plamdan munosib o‘rin olgan “Haykal”, “Alla va Jalla” (ertak) singari asarlari mazmundorligi, qiziqarliligi bilan kitobxonlarning e‘tiborini o‘ziga jalb etadi. Bolalarga atab ijod etish, bu sohada muvaffaqiyat qozonishi uchun qobiliyat va istakning o‘zigina yetmaydi. Belinskiy ta‘rifi bilan aytganda, bolalar yozuvchisi bo‘lib tug‘ilish kerak. Bu bolalar yozuvchisi mohir pedagoglarday bola qalbining bilimdoni bo‘lsin, nozik did egasi, go‘dak tabiati va psixologiyasining bilimdoni, mehribon va bolajon, kamtarin va samimiy, bolalarcha soddadil ham dono bo‘lsin, degan mazmuni taqozo etadi, albatta. Po‘lat Mo‘min ijodida ana shunday xususiyatlar mujassamligi uning ijodi misolida ayonlashadi. Shoirning tinimsiz ijodiy mehnati tufayli “Hunardan unar”, “To‘g‘ri o‘sgan gul bo‘lar”, “Aql qayerda bo‘lar”, “O‘rinbosarlar”, “Oltin nay”, “Bir yarim Karim”, “Endi adashmaydi”, “Barcha bola do‘st bo‘lsa”, “Rahmatga rahmat”, “Gazpolvon ertak aytar”, “Do‘sting qancha ko‘p bo‘lsa”, “Oftob va odob”, “Yaxshilarga o‘xshasam”, “Bu juda soz”, “Eson va Omon”, “Oltmish olti oltin qo‘l”, “Ustozlar izidan”, “Bolalarning baxti kulgan”, “Bir yuz bir oltin qo‘l” she‘riy to‘plamlari; “Chanoqvoy bilan Qovoqvoy”, “Bahodirning botirligi”, “Oq fil yo‘qoldi”, “Suqatoy-konfetvoy”, “Ona bolam deydi” kabi ertaklari, pyesalari yuzaga keldi. Bu kitoblarga kirgan eng yaxshi she‘r va qo‘shiqlari, doston va ertaklari bolalar adabiyoti xazinasiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi, uni boyitdi. Bu asarlardan bir qanchasi jahon xalqlari tillariga tarjima qilinganki, bu faqat shoirning emas, balki o‘zbek bolalar adabiyotining ham yutug‘idir. Kimda-kim a‘lo va yaxshi baholarga o‘qish uchun astoydil intilsa, harakat qilsa, zahmat cheksa, shubhasiz, u maqsadiga erishadi, samarali bilim oladi. Agar bu intilish jismoniy mehnat bilan qo‘shib olib borilsa, yanada muvaffaqiyatli bo‘ladi. Po‘lat Mo‘min ta‘lim va jismoniy mehnatga bag‘ishlangan she‘rlarida mehnat va mehnatsevar bolalar haqida fikr yuritadi. Ba‘zan ishyoqmas, dangasa, yalqov o‘quvchilarni tanqid qiladi, ularning kamchiliklarini ochib tashlaydi. Masalan, “Besh oldim, besh!” she‘rining qahramoni uzoq vaqt past bahoga o‘qib yurardi, fanlarni ko‘ngildagidek o‘zlashtira olmaganidan do‘stlari, ota-onasi va o‘qituvchilar oldida gunohkordek his qilardi o‘zini. O‘quvchi bunday qiyin ahvoldan faqat ko‘proq dars tayyorlashi, kitob o‘qishi bilan qutulib ketishi mumkinligiga ham ishonardi. Bir kuni u uyga berilgan topshiriqni qayta-qayta o‘qib, dars va kitobdan boshqa hech narsani o‘ylamaslikka harakat qiladi. Natijada, ertasi kuni “besh” baho oladi. Shu-shu bola kitobni sevib qoladi. Qunt qilish, berilgan topshiriq ustida ko‘p mehnat qilish lozimligini tushunib yetadi. O‘zidagi bunday ijobiy o‘zgarishdan xursand

bo‘ladi. Boladagi bu quvonch va hayajonni shoir yosh kitobxon ruhiyatiga mos ravishda chizib beradi:

Shunday qilib do‘stlarim,
Aytsam yurak so‘zlarim,
Yurishib qoldi ishim
Ko‘payib ketdi “besh»”im.

Bolalar shoirining “Tuganmas kon”, “O‘qituvchi baho qo‘yganda”, “Ko‘chalarni to‘ldirib”, “Sizga nima bo‘ldi, o‘g‘il bolalar?”, “Yuqumli “2”lar”, “Bilsa bo‘lar ekan-ku!”, “Sentabrda kim sevinar?” kabi she‘rlarida ham a‘lo va yaxshi o‘qish uchun intilayotgan, harakat qilayotgan bolalar to‘g‘risida yozilganidir. Ba‘zan o‘quvchi-yoshlar orasida mug‘ambir bolalar ham topilib qoladi. Shoirning “Qo‘l ko‘tarib qo‘lga tushdi” degan she‘rida shunday bolalar kulgi qilinadi. Asar qahramoni aslida dangasa, ishyoqmas, qoloq o‘quvchi. U buni o‘qituvchisiga sezdirmaslik uchun har kuni dars paytida “Men aytaman, deb ko‘taradi qo‘l”. O‘qituvchi esa bolaning bunday mug‘ambirligini sezmaydi, u darsni yaxshi o‘zlashtiribdi, deb undan so‘ramaydi. Oxiri bir kuni “Mayli, ayta qol” deydi. Shunda haligi bola savolga javob bera olmay, o‘qituvchi va o‘quvchi do‘stlari oldida izza bo‘ladi:

Darvozasiga
Urilganday gol,
Qo‘lga tushgandi
U ko‘tarib qo‘l.

Shoir she‘rlarida kichkintoylarning jismoniy mehnatga intilishlarini ham ochib berishga harakat qiladi. Uning “Yer chopildi – javob topildi” she‘rining yosh qahramoni uyga berilgan topshiriq – misollarni dastlab, ishlay olmaydi. Shunda u jismoniy mehnat qilishga kirishadi – yer chopadi; terlab-pishib, ko‘ngli yorishadi, fikri oydinlashadi. Nihoyat, uyga berilgan misollarni qiynalmay yechadi; yer chopilgach misolning javobi ham topiladi. Shoirning “Oftob chiqdi olamga” she‘ri xalq og‘zaki ijodidagi yalinchoq janri stilizatsiyasi asosida yozilgan. She‘rda bolalarning harakati, urinishi, kattalar ishiga ko‘maklashishi zavqovar hikoya qilingan. Shu tariqa, shoir oftobning olam-olam quvonch, shodlik, mehnat, yashash, yasharish ramzi ekanligini kichkintoy do‘stlari qulog‘iga quyishga, buni bola obrazi orqali yanada yorqinroq, ta’sirliroq aks ettirishga harakat qiladi:

Oftob chiqdi olamga,
Chopib bordim dadamga.
Dadam ko‘chat ekardi,
Salom berdim dadamga.

Po‘Iat Mo‘minning “5” baho qo‘shig‘i”, “Xursandmisiz? Xursandmiz”, “Uch baho – puch baho” singari qo‘shiqlari o‘qish, ilmi bo‘lish mavzuiga bag‘ishlangan. O‘z ustida ko‘p ishlash, kitob o‘qish, dars qoldirmaslik “a‘lo” o‘qishning mustahkam garovi ekanligini shoir “Uch baho – puch baho” qo‘shig‘ida ancha tanqid qilib o‘tadi. Onalarni, keksalarni hurmat qilish, e‘zozlash (“Achom-achom buvijon”, “Mehribonim, oyijon!”); o‘zaro hurmat, do‘stlikni

ulug‘lash (“Bir jahon bolalarmiz”); har bir shodiyona, bayramlarni zo‘r tayyorgarlik bilan kutib olish, chevarlik kasbini bolalikdan bilib borish (“Ko‘ylagim”) mavzulariga bag‘ishlab shoir o‘nlab qo‘shiqlar yaratganki, bunday qo‘shiqlar hamon bolalar tilidan tushmay keladi.

P. Mo‘minning “O‘ktam avlod” qoshig‘i 5 hijoli misralardan tashkil topgan. Unda barkamol avlod siymosi chizib berilgan:

Sog‘lom, barkamol
Avlod bo‘lsalar,
Ilm-u hunarda
Kuchga to‘lsalar.
Vatanga ular
Har doim kerak,
Sheryurak, asl
Farzandlar kerak.

Qo‘shiqning mazmunida vatanparvarlik hissi ustuvor. Uning ritmik jarangdorligini yuzaga keltirgan “b”, “l”, “m”, “k” “r” kabi tovushlar takrori – alliteratsiya ritmik ohang hosil qila olgan. Har misraning o‘zi turoqlanib kelish bilan birga, mavzuning lirik ifodasi o‘quvchiga ta’sirliroq aks etgan.

Bolalar bo‘lsa,
Topqir bo‘lsalar.
Chaqqon-u epchil,
Chopqir bo‘lsalar.
Ko‘zlari o‘tkir
Merganlar kerak
Mardona ko‘krak
Kerganlar kerak.

Shoirning “Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi ” she’rida ham“o”, “u”, “o” unililari, “d”, “t”, “b”“z”, “s” “f” undosh tovushlari alliteratsiyasini kuzatish mumkin. Ayniqsa, “odob-oftob”, “lolalar-bolalar”, “odam-olan” tarzida to‘liq qofiyalangan jumlar she’ning ritmik, o‘ynoqi ohangdorligi hamda yod olishga qulayligini belgilagan. Muhimi, bu she’ning mazmundorligiga putur yetkazmaydi. Po‘lat Mo‘min axloq va odob kuychisi hisoblanadi. Bu masala ko‘proq uning “Birovlar”, “Bir odamning afsusi”, “So‘zi shunaqa – o‘zi shunaqa”, “Behzodni bilasizmi?”, “Ulg‘aydimi aqlingiz?”, “Qo‘ling oltin – yo‘ling oltin”, “Birinchi bo‘l, birinchi” kabi she’r va qo‘shiqlarida ochib beriladi. Po‘lat Mo‘min “Alla bilan Jalla”, “Ziyrak fil va ziqna boqqol”, “Har kimniki o‘ziga, oy ko‘rinar ko‘ziga”, “Unutgan o‘g‘il”, “Oltin nay”, “Dono bola”, “Bilganni qari – bilmaydi pari” singari ertak-dostonlarida xalq og‘zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangani ko‘rinib turadi. Po‘lat Mo‘min dostonchi-shoir sifatida ham juda qadrlidir. Uning “Oltin nokli bog”, “Ko‘cha – ko‘pchilik uchun”, “Eh, rosa shirin ekan”, “Xolning jiyron velosipedi”, “Ko‘ngil istar yaxshilik” degan poemalari allaqachon kichkintoylarning sevimli asarlariga aylanib ketgan. Shoirning dostonlarida bolalalar o‘rtasidagi do‘stlik, birodarlik, o‘qituvchi va jonajon maktabga muhabbat, birlik,

baynalminallik kabi masalalar ilgari surilgan. Bolalar hayotida sodir boʻladigan yutuq va kamchiliklar badiiy boʻyoqlarda, qiziqarli epizodlarda chizib berilgan.

Poʻlat Moʻmin oʻzining ertak-pyesalari bilan ham yosh kitobxonlar oʻrtasida shuhrat qozondi. Uning “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy”, “Suqatoy-konfetvoy”, “Ona bolam deydi, bola onam deydi” nomli fantastik ertak-pyesalari uzoq vaqtlardan beri bolalarning quvonchiga quvonch qoʻshib kelayotir. Qovoqvoyning dangasaligi, lapashangligi, erkligi, tantiqligini oʻtkir kulgi ostiga oluvchi va Chanoqvoyning bilimdonligi, donoligi hamda mehribon doʻstligini ulugʻlovchi “Qovoqvoy bilan Chanoqvoy” bolalarni yaxshilikka daʼvat etadi. Asarning shu jihatdan taʼlim-tarbiyaviy ahamiyati juda katta. Undagi ertaklarga xos shartli, allegorik obrazlar tomomila aniq va hayotiy zaminga asoslangan. Pyesaning bosh qahramonlaridan biri Qovoqvoydir. Uning timsolida shoir dangasalik va begʻamlik oqibatida darslarni oʻzlashtira olmay, sinfda qoluvchi lapashang va poʻk bolaning tadrijiy takomilini mujassamlashtirgan. Doʻstlari taʼsirida Qovoqvoyning asta-sekin tuzala borishi, ilgʻorlar qatoriga kirib, mehnatsevarlik va epchillik darajasiga koʻtarilishi bilan bogʻliq voqealar, bu yoʻldagi kishilar oʻrtasidagi munosabat, tortishuv va kurashlar pyesaning asosini tashkil etadi. P. Moʻmin ertak sujetini harakatga keltirishda bosh va yordamchi konfliktlardan foydalanadi. Qishloq xoʻjalik ekinlarining ashaddiy dushmanlari chigirtka va kapalaklar oʻz urugʻlarini paxtakorlarga tarqatmoqchi boʻladilar-u, Tarvuz, Qovun, Chanoqvoy, Paxtaoy, Gʻujumoy, Lavlagi hamda Sholgʻom kabi kuchlar taʼqibidan qoʻrqadilar. Qovoqvoyning befahm, landovur, begʻam hamda qoʻrqoqligi zararkunandalarga ish beradi. Ular paxtazorlarga sochishni buyurib, tuxumlari solingan xaltachani Qovoqvoyga zoʻrlab tutqazadilar. Hasharotlar undan oʻz maqsadlari yoʻlida foydalanish uchun harakat qilsa, ijobiy qahramonlar Qovoqvoyni tarbiyalamoqchi. Mana shu oʻrtadagi kurash asar konfliktining boshqa yetakchi tomonini tashkil etadi. Mehnatga boʻyni yor bermay, darslarni oʻzlashtira olmaganidan tashqari, Qovoqvoy tanbal, yalqov, fahm-farosati kam, boʻshang, ayni vaqtda u haddan ziyoda chiranchiq. Uning xarakteridagi bu sifatlar asardagi ijobiy kuchlar bilan boʻlgan ziddiyat va toʻqnashuvlarda ochib tashlanadi, Qovoqvoy asta-sekin tuzalish tomon yoʻnaltiriladi. Bir-birini oʻrtoqlarcha samimiy tanqid qilishga asoslangan ijobiy kuchlar oʻrtasidagi shu ziddiyatlar dramatik konfliktning yordamchi chizigʻini yuzaga keltiradi. Poʻlat Moʻmin Qovoqvoyning maqtanchoqligini fosh etib, uni izza qilishda toʻgʻridan-toʻgʻri zalga – tomoshabinlarning oʻziga murojaat etishi orqali asarning jonliligini taʼminlaydi. Qovoqvoyning “Mendan karra jadvalni soʻrang, suv qilib ichib yubordim”,– degan mazmunda kerilib savol-javob oʻynashi zalni faollashtiradi, maqtanchoqning miyasi gʻovlab, oʻsal boʻlishi qalblarga samimiy kulgi shavqini soladi. Chiranchiq Qovoqvoyning jismoniy zaif va poʻkligi kamtarin Tarvuz bilan yuz bergan tortishuv va toʻqnashuvlarda, boks musobaqalarida bilinib, sharmanda boʻladi. Qovoqvoy Tarvuzdan yengilib zil ketsa, ikkinchi tomondan qadam-baqadam gʻayratga kira boradi, badan tarbiya mashqlari foydasini, mehnatsevarlik manfaat keltirishini anglaydi. Qovoqvoyning qayta tarbiyalanishida ayniqsa Chanoqvoy hal qiluvchi rol oʻynaydi. Boshda Chanoqvoyning odilona, samimiy, doʻstona maslahatlariga mensimay qarab, quloq solmagan Qovoqvoy “Sehrgar” gaplarini jon dili bilan

tinglaydi, uning ko'rsatmalariga amal qilib, karra jadvalni o'rgana boradi, g'ayratga kiradi, faollashadi; zararkunanda hashoratlarga qarshi kurashish, ularni tutishda faollik ko'rsatish darajasiga ko'tariladi. Biroq uning xarakteridagi zaif tomonlari tezda uzil-kesil yo'qolmaydi. U endi do'stlariga "Sehrgar"ni uchratganligi bilan maqtanadi. Muhimi shundaki, do'stlar uni qayta tarbiyalashga, o'z saflariga qaytarishga muvaffaq bo'ladilar. Pyesaning she'riy kuchi, yumoristik va satirik fazilatlar ham Chanoqvoy, Qovoqvoy, Tarvuzvoy nutqida, ularning dialog va monologlarida yaxshi ko'rinadi.

Bu asardagi yaxshi fazilatlar dramaturgning boshqa bir ertak-pyesasi «Suqatoy-konfetvoy»da ham ko'ringan. Mavzusi va g'oyaviy yo'nalishi, uslubi jihatidan bu ikki asar bir-biriga yaqin. Unda ham ilm, odob, halollik va mehnatsevarlik ulug'lanadi. Voqea Bilim xola, Janjal xola, Qurt o'rtasidagi kurash asosida rivojlanadi.

Po'lat Mo'minning butun e'tibori, ijodining mohiyati bolalarga hayot yo'lini ko'rsatib berishga intilishdan iborat. Shu pyesadagi Aqljon bilan Odobjon aytganidek:

Aql, Odob, Fan yo'li,
Yo'llarning eng ma'quli,
Kimki yursa uch yo'ldan,
Ishi keladi o'ngdan,
Yo'llar eltar maktabga,
Yetkazadi maqsadga.

Anglashiladiki, Po'lat Mo'min ijodining yetakchi g'oyasi yosh avlod ma'naviy kamolotini yuksaltirish hamda axloqiy qadriyatlardan saboq berishdir.

Quadrat Hikmat – she'rlarining badiiy - tasviriy xususiyatlari (1925-1968) Quadrat Hikmatning bolalar shoiri sifatidagi qirralari rang-barang. Uning badiiy olami nihoyatda boy. Shoirning so'z va topilmalari, o'z fikrini badiiy tamsillar yordamida obrazli ifodalash orqali betakror badiiy nutq yarata olish mahorati o'ziga xos uslubini belgilaydi.

Quadrat Hikmat Toshkentning eng qadimgi mahallalaridan biri bo'lgan Sebzorda 1925-yil kambag'al dehqon oilasida dunyoga kelgan. U onasidan yoshligidanoq yetim qoladi. O'rta maktabni bitirib chiqqach, adabiyotga, she'riyatga bo'lgan ixlosi ijodkorlar huzuriga boshlaydi. U o'quvchilik chog'lardayoq, Q.Muhammadiy rahbarligidagi ijodkorlar to'garagiga qatnagan. 1945-yildan Quadrat Hikmat she'rlari o'sha davr matbuotida nashr etila boshlagan.

1947-yilda esa Oybek tavsiyasi bilan xalq og'zaki ijodini puxta o'rganish maqsadida Samarqandga borib, Islom shoirning kotibi sifatida ish boshlaydi. 1950-yilda yosh shoirning ilk kitobi "Mening Vatanim" nomi bilan nashr etildi. Shundan so'ng Quadrat Hikmat nafaqat matbuotdagi chiqishlari, balki birin-ketin chop qilingan "Baxtli bolalar"(1951), "Obodlik"(1954), "Do'stlik"(1955), "Moskvaga sayohat", "Chirchiq", "Ilonshoh va uning amaldori Ari haqida ertak", "Uch o'rtoqning sovg'asi", "Soatjonning soati "(1964) kabi she'riy to'plamlari orqali

tanilib bordi. Quدرات Hikmatning mehnat faoliyati ham asosan, bolalar matbuoti va nashriyotlarida kechgan.

Quدرات Hikmat she'rlaridagi lirik qahramonlar obrazi, umuman bolalik olami ifodasi keng va mo'l. Ularning ko'pchiligi juda kichkina, hatto endi tili chiqqan-u shunda ham o'z mulohazasiga ega. Shoirning "Ajoyib" she'ri shu jihatdan e'tiborli. She'rda lirik qahramonning kechinmalari kichkintoy qizaloqning xarakter xususiyatini eng yorqin detallarda izohlay olishi orqali teranlashadi. U qizning do'mbillab yurishini, chug'irlashini behuda ta'kidlamagan. Demak qizchasi endi 3-4 yoshga kirib, biyron gapirishga o'tayapti. Ammo hali na o'simliklar va na tabiat hodisalarini yaxshi tushunmaydi. Shu sababli osmondagi quyoshni ham o'zining qo'lidagi pufagi kabi tasavvur qiladi:

Talpinib der quyoshga
Qarang ular katta shar
Ustlariga o'rashib
Qo'yishibdi tilla zar

Unga o'rtoq yuboray
Qulog'iga gul taqib
Bog'imizdan ketmasin
Boshqa yoqqa uloqib

Qizcha o'z pufakiga gul taqib, yuqoriga uzatmoqchi. Quyosh boshqa yoqqa uloqib ketmasin tag'in, degan xayol uni bezovtalantirgan. Shoir lirik qahramon tilidan qizchadagi ana shu holatni yorqin tasvirlaydi.

Quدرات Hikmatning ko'pgina she'rlarida bolalar tilidan hikoya qilish ustuvor. Shoir she'rlarini o'qigan kattalar ham beixtiyor bolalar dunyosining sirli olamiga kirgandek his qiladi o'zini. "Yomg'ir va men" she'rida buni yaqqol ko'rish mumkin:

Asfalt yo'ldan kelardim
Uyim ham yaqin
Bo'ldi momoqaldiroq
Chaqnadi chaqin

Yig'lab tuya bulutlar
Qochdilar qirga
Yo'l yarqirar oynadek
Uchrab yomg'irga

Men o'zimga qoyilman
Bosib ancha yo'l
Botinkam yap-yangiday
Bo'lmapti hech ho'l

Quدرات Hikmat bola tilida uning dilidagilarni shundaygina qofiyaga sola olgan. Bulutlarni tuyaga o'xshatilishi, ularning qirga qarab qochishi esa aynan kichkintoy tasavvurlariga xos. Muhimi, bolajon botinkasining yomg'irda yap-

yangiday bo‘lishidan behad xursand. Bu detal shoirning kichkintoylar istagi va sodda tasavvurini yaxshi bilganligidan dalolatdir.

Qudrat Hikmatning bolalar uchun yozilgan ko‘pgina she‘rlari kitobxonlarni o‘ylantiradi, ularni fikrlashga, hayot haqida mulohaza qilishga da‘vat etadi. Jumladan, “Nok nusxa lampochka”, “Qo‘lqop kiygan askarga, o‘xshaydi mix polvon ham”, “Tog‘dan kelar pildirab, ariqlarda shildirrab”, ”Serhosil, qaychi bargcha, xuddi bir qarich archa” kabi satrlari ko‘p jihatdan sodda topishmoqlarga o‘xshaydi.

Shoir she‘rlarining badiiy olami ulardagi rang-barang tasviriy ifodalar, obrazlar orqali ko‘zga tashlanadi. Masalan, “Bahor” she‘rida o‘ziga xos topilmalar mavjud:

Uchib yurar mayin shamollar,
Yelpib- yelpib anhor yuzini.
Qirg‘oqlarda soyabon tollar,
Oyna suvda ko‘rar o‘zini.

Tong yellari o‘ynoqlab sekin,
Jiydazorga kirib yo‘qolar
Maysa o‘tlar tebranib sekin,
Orqasidan kuzatib qolar.

Chumchuqlarning og‘zida cho‘p- xas,
In qo‘yishar tutlar ustiga.
Ko‘kni quchgan teraklar to‘ymas,
Oro berar kulrang po‘stiga

She‘rni o‘qigan har qanday kitobxon uning estetik tasviri va jozibadorligini darrov ilg‘aydi. Bolalar she‘riyatida fasllar to‘g‘risida ko‘plab she‘rlar bitilgan. Ammo, shoir bahorni shunday tasvirlaydi-ki, natijada she‘rning har bir misrasida yangi-yangi obrazlar jilolanadi. Bunda shoir tashxis san‘atidan mohirona foydalanib, ko‘klam obrazini qaytadan inkishof etadi. Natijada, bahor o‘ziga oro, zeb berib, husnidan sarxush bo‘lgan go‘zal qiz timsolida yaxlit umumlashma obrazga aylanadi; tonggi shabboda, tol, maysa, o‘t-o‘lanlar, chinor va teraklar bir-birlarini kuzatadilar, ilhomlanadilar, yoki o‘zlarini yelpiydilar. Bunday tasviriy usul o‘quvchilarning xayolot olamini yanada kengaytirib, mushohadalashga o‘rgatadi. Shu bilan birga, yosh avlodga tabiat va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro aloqadorlik va o‘xshashlikni anglashga yordamlashadi.

Qudrat Hikmat bolalar shoiri sifatida she‘r ohangdorligiga katta e‘tibor beradi. Uning “Eshak nega hangraydi?” she‘rida dolzarb ijtimoiy g‘oya ham aks etgan. She‘r mazmunidan hayvonlarning podshosi sanaluvchi Sher bir kuni o‘rmonda fil, tulki, kiyik, eshak va cho‘chqani chaqirib majlis qiladi. Ularga savol tashlaydi:

– Qaysi hayvon dunyoda
Kuch-quvvatda ziyoda?

Boshqa hayvonlar nima deyishlarini bilmasdan, o‘ylanib qolishganda, ”Eshak hangrab tepib yer: – Ho men, i-ho men der.” Sher uni chindan ma’qullab: “–mayli, sen zo‘r, ko‘p kuching!” deydi. Sher yana:

–Qaysi hayvon dunyoda
Go‘zallikda ziyoda?!–

deb savol berganida, na bo‘rsiq, na jirafa, na kenguru biror marta gapga og‘iz ochmay, eshak yuqoridagi javobni qaytaradi. “Xo‘p, sen ko‘rkam”,– deb qutuladi Sher. Nihoyat,

Bahsda go‘yo tong otar,
Sher so‘ng marta so‘z qotar:
– Dunyoda eng ahmoq kim?
Majlis ahli qolar jim.

Bu gal ham el burundan
Eshak turib o‘rindan
–I-ho men, i-ho men!– der
–Ha, sen o‘zing!– deydi sher.

Demak, shoir ahmoqlik belgilarini eshak xatti-harakatlari misolida aks ettiradi.

Zukko o‘quvchi she‘rdagi kinoyani tez payqaydi. Jamiyatda, insonlar orasida o‘zini dono sanaydigan nodonlar ko‘pligi va ularning kulgili ahvoli haqida xulosa chiqaradi. Kamtarinlik insonga kamol bag‘ishlashiga iqror bo‘ladi. Zotan, shoirning g‘oyaviy maqsadi ham shu. Qudrat Hikmat she‘riyatning badiiy xususiyatlari serjilo, shoir fikrlarni rassom singari chizayotganga o‘xshaydi.

Qudrat Hikmat “Ilon shoh bilan uning amaldori Ari haqida ertak” nomli she‘riy- adabiy ertakda esa folklor motivlaridan keng foydalangan. Buni shoir quyidagicha e‘tirof etadi:

Yangi emas bu ertak,
Tinglang aytib beraman,
Uni xalqdan olgandim,
Xalqqa qaytib beraman...

Darhaqiqat, shoir bu adabiy ertakni yozishda xalq rivoyatiga asoslanadi. Ammo uni ifodalashda, obrazlarni tasvirlashda, voqea sujetini bayon etishda bolalarbop ohang, sodda tilni asos qilib oladi. Shoir ertak- rivoyat boshlanmasida dastlab, ilon, bo‘ri, tulki kabi hayvonlar fe‘l-atvori, yashash tarziga ham e‘tibor qaratadi. Shuningdek, qovoq arining “ayg‘oqchiligi”ni uzun kun g‘ung-g‘unglab turli mish-mishlarni shohga yetkazishi, hukmdor shoh Ilonning tulki kabi hiylakorlar ichida qanday siyosat yuritishni birma-bir ta’kidlab o‘tadi.

Xalq rivoyatiga ko‘ra, Ilon ariga eng shirin qonni aniqlashni buyuradi. Ari barcha jonzotlarning qonini birma-bir totib chiqqach, eng mazali qon insonning tanasida oqayotganini bilib oladi. Bu xushxabarni Ilonga yetkazish uchun shoshilib ketayotgan ariga duch kelgan qaldirg‘och, bu ma’lumotni sevinch bilan qarshi oladi va tilidan o‘pish bahonasida arining tilini uzib oladi. Shundan buyon xalq orasida ari nuqul “g‘ung‘illaydi”, qaldirg‘och esa inson tepasida in qo‘yib, osoyishta yashaydi, degan inonch bor.

Bu sujet Quadrat Hikmat she'riy -adabiy ertagida yangicha talqin, qo'shimcha voqealar va obrazlar bilan to'ldirilib, she'riy ifodalangan. Shoir bo'rining yovuzlik, tulkining ayyorligini xalq ertaklari an'anasiga tayanib, teranroq ochib beradi..

Masalan, hukmdor shoh vaziri – tulkini yurt kezib, yerning xayrixohligini, sir-asrorini bilib kelishga yuborganida, tulki o'z odati bo'yicha ish ko'radi. Avval qo'raga ko'z olaytiradi, g'ozni yemoqchi bo'lganida, it vovullab huradi. Shunda odamlar uni ushlab, kaltaklab uradilar. Arang qutulib qolgan tulki odamga nisbatdan kekini unutmaydi.

Yoki Ilonshoh do'lga qolib, betob bo'lganda tulki paytdan foydalanadi: qovoq ariga eng shirin qon topib kelish amrini buyuradi. Garchi adabiy ertak xalq rivoyatidagidek yakun topsa-da, arining qon ta'mini aniqlashdagi sarguzashtlari, ari va qaldirg'och, qaldirg'och va Ilon shoh muloqotlari yorqin voqealar ta'sirida jozibador hikoya qilingan. Natijada asar nihoyasidagi g'oya tarbiyaviy xarakter kasb etadi: Ilon xilvatda baqa ovlaydi. Yuzi shuvut tulki esa har joyda pisib yuradi. U qush, odam bor joyda qorasini ko'rsatmaydi. Ammo:

Katta-kichik qaldirg'och,
Uchib keng yer kaftida
Yashar ekan shod- inoq.
Har xonadon shiftida,
Hanuzgacha insonlar,
Uni chorlab qoshiga,
Sof dilligi tufayli,
Ko'tarishar boshiga.

Binobarin, xalq rivoyatidagi aqida she'riy ertakda yanada ta'sirchan tarbiyaviy g'oyalarga boy tarzda aks etgan. She'riy ertakda fabula o'zgarishsiz saqlansa ham shoir g'oyaviy maqsadini allegoriya va antropomorfizm usullari vositasida ifodalaydi. Ya'ni, tulki, arining xatti-harakatlarida kinoya, istehzo yarq etib ko'zga tashlansa, hayvonlar va qushlarning o'zaro so'zlashuvida, ularning hukmdor, vazir, soqchi va ayg'oqchi kabi vazifalarni bajarishida insonga xos xususiyatlar mujassamdir. Bu esa o'z navbatida, Quadrat Hikmat asarida ham ma'rifiy- axloqiy maqsadlarni singdirish imkoniyatini bera olgan. Zotan, bu kabi she'riy-adabiy ertaklar nafaqat xalq rivoyatlari talqini nuqtayi nazaridan diqqatga sazovor, balki, ular orqali bolalarga jamiyatdagi turli toifali insonlarning xarakter xususiyatlari, munosabatlari mohiyatini real ifodalashi bilan ahamiyatlidir.

Quadrat Hikmat bundan tashqari, "Chovkar", "Toshbaqalar hujumi", "Qum ostida qovunlar" kabi she'riy ertaklarida ham xalq og'zaki ijodining u yoxud, bu qirradi zamonaviy masalalar omixtaligida talqin etiladi.

Zotan, Quadrat Hikmat she'rlaridagi voqeabandlik, obrazlilik qofiyalarning ixchamliligi, hatto, sodda tuzilishi, til xususiyatlari – barcha-barchasi shoir she'rlarining g'oyaviy-badiiy emotsionalligini oshirishga xizmat qiladi. Hamchunin, Quadrat Hikmat she'rlarini o'qib- ulg'aygan o'quvchi o'z ona tilimiz boyliklaridan voqif bo'lib, badiiy so'z qudratini teran his etadi, Vatan va yurt iftixori bilan yashaydi.

Farhod Musajon (1933-2013) – ko'p qirrali ijodkor. U 1933-yilning 19-dekabrda Toshkentda tavallud topgan, nosir, dramaturg va kinosenaristdir. 1956-

yilga kelib, Toshkent Davlat universitetining Sharq fakultetini muvaffaqiyatli tugatadi. Respublika radiosi, televideniya hamda “O‘zbekiston madaniyati” gazetasi, “G‘uncha” va “Sharq yulduzi” jurnallarida ishlagan, “O‘zbekfilm” (1967) studiyasida xizmat qilgan. 1968-1970- yillarda Moskvada senaristlar Oliy kursida o‘qib, 1976-yildan esa “O‘zbekfilm”da turli lavozimlarda, “O‘zbekkino” aksionerlik kompaniyasida ishlaydi.

F. Musajonov adabiy ijodining boshlanishi 50-yillarning o‘rtalariga to‘g‘ri keladi. O‘z ijodini bolalarga she‘r va hikoyalar yozishdan boshlaydi. “Daradagi qishloqda” deb nomlangan birinchi hikoyasi 1956-yilda chop qilingan. Uning “Oftobni quvalab”, “Bo‘sh kelma, Aliqulov!”, “Bir qultum buloq suvi” kabi qissalari va oltmishga yaqin hikoyalari mavjud.

Ayni chog‘da u kattalar uchun ham “Bu ko‘zlarga ishonsa bo‘ladi”, “Zo‘raki kashanda” kabi asarlarni yaratgan. Bundan tashqari, F. Musajonov dramaturg sifatida “Oq kabutar”, “Najot istab”, Hamza teatrida qo‘yilgan “Olifant”, “Xizmatingga hozirman”, “Talvasa” kabi dramalarni yozadi.

Shuningdek, “Jazirama oftob ostidagi uy”, “Birovning boshi”, “Minoralar ostidagi sirk”, “Ko‘zlarim yo‘lingda”, “Huvaydo”, “Askiya”, “Qiziqchi”, “So‘nmas ziyo” kabi senariylar muallifi hamdir. Uning “Dushanba, nonushtadan so‘ng” (1974), “Bog‘ ko‘chamni qo‘msayman” (1977), “Qilich va shamshir”, “Ko‘rgulik”, “Qilich va soz” (2000), “Lafz” (2003) kabi qissalari o‘z o‘quvchisiga ega.

Iste‘dodli bolalar adibi, dramaturg va senarist F. Musajonov “Shuhrat” medali bilan taqdirlanadi (2000).

Farhod Musajonov taniqli bolalar adibi sifatida kichkintoylar uchun qator hikoyalar yozdi. Uning “Sovg‘a”, “Yaxshilik”, “Saxiy bog‘bon”, “Yomg‘ir” hikoyalari kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarda katta qiziqish uyg‘ota oladi. Aytaylik, “Yaxshilik” hikoyasining qahramoni Erkin ismli maqtanchoq bola. U ko‘chada o‘ynab yurib, qo‘shnilari Pirmat boboning tuguncha ko‘tarib kelayotganini ko‘rib qoladi va hovliqib o‘rtog‘iga maqtanadi:

–Hozir-chi, men borib Pirmat bobomlarga yordam beraman. Qo‘llaridagi tugunchani ko‘tarib kelaman. Meni Pirmat bobo juda yaxshi ko‘radilar. “Aqlli bola ekansan, haqiqiy o‘quvchi shunday bo‘lishi kerak”,– deb maqtaydilar. Ishonmasang, men bilan yurgin, o‘zing ko‘rasan.

Bolalarga yaqinlashib qolgan Pirmat bobo Erkinning so‘zlarini eshitib qoladi. Shu sababli uyiga yetganidan keyin Pirmat bobo Erkinning qo‘lidan tugunchani oladi, lekin har galgidek, “Barakalla, rahmat bolam, aqlli ekansan”,– deb maqtamaydi. Faqat “Rahmat” deydi va engashib Erkinning qulog‘iga allanarsalar deb pichirlaydi.

Ha, Erkindagi maqtanchoqlik uning yaxshiligini yuvib yuborgandi. Pirmat bobo unga ana shuni tushuntiradi. Bu xususiyat Erkin tengi ko‘pchilik bolalarga xos, albatta. Bunday o‘quvchilar biror kishiga yordamlari tegsa, maqtanish uchungina qiladilar, go‘yo. Ammo buni ta‘kidlash, o‘z yaxshiligini ko‘z-ko‘z qilish odobdan emasligi hikoyaning tarbiyaviy ahamiyatini belgilaydi.

F.Musajonovning “Yomg‘ir” hikoyasida ham asosan kichik yoshdagi bolalar orasida uchrab turadigan mug‘ombirlik, yalqovlik alomatlarining paydo bo‘lishi Erkinjon obrazi orqali ko‘rsatib berilgan. Yomg‘irli kunda issiqqina uyda mazza qilib derazadan ko‘chani tomosha qilib o‘tirgisi kelib, o‘zini kasalga solgan yosh qahramon o‘rnidan turgisi kelmaydi. Unga onasining: “Ha, nima bo‘ldi senga, kasal bo‘lib qolmadingmi?”– degan gapi xush yoqib, “Boshim og‘riyapti”,– deydi. Onasi ishga ketgach, u chaqirgan doktor keladi va Erkinjonga: “kasaling og‘ir, oldini olmasang bo‘lmaydi, ishing chatoq,”– deb haqiqiy tashxisni qo‘yib ketadi. Shu tariqa, Erkinjondagi yolg‘onchilik sababi yalqovlik ekani, qolaversa onasini mug‘ambirlik bilan aldagani har qanday kasaldan ham xavfli ekani anglashiladi. Shubhasiz, bu hikoya tahlili jarayonida o‘quvchilar o‘zida mavjud shu kabi nuqsonlarni tuzatishga, ya‘ni o‘z “kasali”ni davolashga harakat qiladi. Erkinjondek izza bo‘lmaslik uchun yalqovlikdan qochishi ham tayin. Hikoyada doktor Erkinjonga: “Shu dorini ichsang, tuzalib ketasan”,– deydi. Bu dorining nima ekanligini zukko o‘quvchining o‘zi tushunib olishi lozim. Ya‘ni, har ertalab barvaqt turish, badantarbiya bilan shug‘ullanish, jismoniy sog‘lomlik har qanday o‘quvchini yalqovlikdan qutqazadi. Shunda yolg‘on gapirishga ham o‘rin qolmaydi.

Yozuvchining “Saxiy bog‘bon” hikoyasida esa mehnatning haqiqiy maqtov hissini tuygan kichkintoy obrazi tasvirlangan. Odiljon otasi bilan birgalikda hovliga gul ko‘chatini o‘tqazishi, uni parvarishlab, g‘uncha tukkanidagi cheksiz quvonchi, nihoyat, g‘uncha uchi yorilib, qip-qizil piyoladay atirgulga aylanganidagi shodligi jonli aks etgan. Shunday kunlarda o‘zi tengi qo‘shnisi Shohista uni tug‘ilgan kuniga taklif qiladi. Oila a‘zolari Odiljonning nima olib chiqishini maslahat qilishadi. Shunda dadasi:

– Atirgulingni olib chiqaqol ,–deydi.

– Ho...– deydi Odiljon,– hali men Shohista uchun shuncha ovora bo‘lib gulni o‘stirgan ekanman-da. Kerak emas,– deb e‘tiroz bildiradi. Shunda dadasi va buvisi ibratomuz fikrlar aytadi. Uning yolg‘iz o‘zi uchun ish qilishidan hatto xafa bo‘lishadi. Shohistaning gulni juda yaxshi ko‘rishini ta‘kidlashadi. Odiljon shundagina rozi bo‘lib, qip-qizil atirgulini Shohistaga sovg‘a qiladi. Natijada hammadan shirin maqtov, yaxshi bog‘bon shunday saxiy bo‘ladi, degan gaplarni eshitib, xursand bo‘ladi.

Farhod Musajonov hikoyalarda shu tariqa, kichkintoylarning rang-barang olami bilan birga, ulardagi endigina kurtak ota boshlagan nuqsonlarning tuzalishi tasvirlanadi. Bunday hikoyalarning o‘rganilishi o‘quvchilarda axloqiy tarbiya namunasi sifatida e‘tirofqa sazovor. Hikoyalardagi badiiy so‘z mohiyati, ularda qo‘llangan o‘xshatish, gullarni parvarish qilish bilan bog‘liq tasvirlar esa o‘quvchining bu boradagi ma‘rifiy sabog‘ini oshiradi. Qolaversa, yozuvchida kichkintoylar ruhiyati, ular olamidagi turfa ranglarni tasvirlay bilishi hikoyalarning jonliligini, qiziqarliligini ta‘minlagan. O‘z navbatida, bu kichik yoshdagi o‘quvchilarning hikoyalar mazmunini tushunishi va undan o‘zi uchun kerakli bilimni olishiga yordam beradi.

Adibning “Bo‘sh kelma, Aliqulov!”, “Bir qultum buloq suvi”, “Orzuga ayb yo‘q” qissalari esa o‘smirlar kitobxonligidan keng o‘rin olgan. Unda o‘smir

yoshidagi qahramonlarning turli kechinmalari, kattalar bilan va o‘zaro munosabatlari goh yumoristik, goh hazin, yoxud jiddiy mushohadalar tarzida ifoda etiladi.

Farhod Musajonov asarlari rus, ukrain, qozoq va qoraqalpoq tillariga ham tarjima qilingan.

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. Po‘lat Mo‘min she‘rlarining mundarijasi haqida to‘xtaling.
2. “Oftob ham yaxshi, odob ham yaxshi” she‘ri xususiyatlari haqida fikr yuriting.
3. Po‘lat Mo‘min she‘riy-adabiy ertaklari mavzusini oydinlashtiring.
4. Q.Hikmat she‘rlari badiiyati haqida nima deya olasiz?
5. Q.Hikmatning “Bahor”, “Qish to‘zg‘itar momiq par”, “Ayamajiz” she‘rlaridagi badiiy-tasvir vositalar haqida ma‘lumot bering?
6. N.Fozilov hikoyalari mundarijasini aniqlang.
7. N.Fozilov asarlarida o‘smirlar psixologiyasi qanday o‘ringa ega?
8. N.Fozilovning “Saraton” qissasi haqida qanday mulohazaga ega bo‘ldingiz?
9. “Topdim-u yo‘qotmadim” qanday asar?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Jumaboyev M. O‘zbek va jahon bolalar adabiyoti. Majmua. – T. “O‘qituvchi”, 1996
2. O‘zbek bolalar adabiyoti antalogiyasi. Ikki jildlik, 2-jild, –T., “O‘qituvchi”, 2006
3. Nazir H. Asarlar. 5 tomlik. –T., “Yosh gvardiya”, 1977-1981yy.
4. Nazir H. Tohir-Zuhra qissasi. –T., “Yosh gvardiya”, 1983
5. Nazir H. Dadamni topib beringlar. –T., “Cho‘lpon”, 1991
6. Nazir H. Oq fotiha. –T., “Cho‘lpon”, 1995
7. Fozilov N. Shum bolaning nabiralari. –T., “Yosh gvardiya”, 1985.
8. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
9. Jamilova B. O‘zbek bolalar adabiyoti. O‘quv qo‘llanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
10. Jamilova B. Bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanishi. T., 2022.

8-MAVZU. O‘ZEK BOLALAR ADABIYOTI YANGILANISH BOSQICHIDA

Reja:

- 1.M.A‘zam ijodida mavzu va obrazlar talqinidagi noan‘anaviylik.
2. T.Adashboyevning tabiat mavzusidagi she‘rlari tahlili
3. M.Osim tarixiy qissanavis adib.
- 4.N.Fozilov nasrida o‘smirlar obrazi va ruhiyati ifodasi

Tayanch tushunchalar: talqin, obraz,tadrij, poetic yangilanish, badiiy tafakkur, ijtimoiy-siyosiy, tabiatga munosabat, tarixiy qissanavis, zamon va makon, o‘smirlik olami, ruhiyat

She‘r – janr jihatidan ma‘lum bir tartibga solingan, his-tuyg‘u ifodasi sifatida vujudga kelgan hayajonli ritmik ruh. She‘rni ohang jihatidan ma‘lum bir tartibga solish vositalari ritm (bir-biriga monand kichik bo‘laklarning izchil bir

me'yorda takrorlanib kelishi) va qofiya (misralarning oxirida keladigan ohangdosh soʻzlar) hisoblanadi.

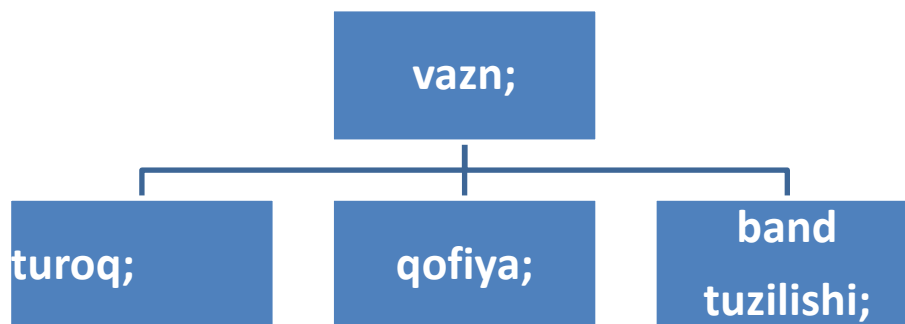
Sheʼrni oʻqiganda kichik yoshdagi oʻquvchilar tabiat va jamiyat voqeahodisalarining poetik tasviridan hayajonlanishlari muhim xususiyatga ega. Boshlangʻich sinflarda sheʼr tarzida yozilgan hikoyalar, nasriy hikoyalar va lirik sheʼrlar oʻqiladi.

Sheʼriy hikoyada syujet, yaʼni voqealar sistemasi va uning rivoji xarakterlidir. Boshlangʻich sinf darslarida asosiy oʻqish turi ifodali oʻqish hisoblanadi. Tursunboy Adashboyevning "Navoiy bobomlar" sheʼriy hikoyasi - mazmunli savollar yordamida gapirtirilishi mumkin. Ammo lirik sheʼrni tahlil qilish oʻqituvchidan katta mahorat talab qiladi. Lirik sheʼrni oʻqish darsida eng asosiy ish turi uni his-hayajon bilan ifodali oʻqishdir. Sheʼr ifodali oʻqilgach, undagi tushuntirish uchun zarur boʻlgan soʻz va iboralar ikki-uch soʻz bilan izohlanadi.

Boshlangʻich sinflarda koʻrgazmali taʼlimning asosiy formasi lirik sheʼrni ifodali oʻqish hisoblanadi. Lirik sheʼrni ham, sheʼriy hikoyani ham oʻquvchilar hayajon bilan yaxlit idrok etishlariga erishish muhimdir. Shuning uchun sheʼr birinchi marta oʻqilganda, hech qanday tushuntirish berilmaydi. Sheʼr oʻquvchilarga qanday taʼsir qilganini hisobga olish, bilish zarur. Oʻqituvchi sheʼrni shunday ifodali oʻqishi kerakki, bolalar uning asosiy mazmunini anglasinlar, ularga jonli soʻz kuchliroq taʼsir etsin.

Boshlangʻich sinflarning "Ona tili va oʻqish savodxonligi" darsliklarida asosan barmoq vaznidagi sheʼrlar berilgan.

Barmoq vaznidagi sherlarni ifodali oʻqishda quyidagilar muhim:

Sheʼr vazni, ohangi hijolar soniga ham bogʻliqligini oʻz vaqtida dono xalqimiz chuqur anglagan. Shu sababdan dostonlarda zavqli voqealarni 7 hijoli, urush voqealarini 8 hijoli, qahramonning sokin holatini 11 hijoli sheʼr bilan ifodalagan.

Sheʼr boshqa janrdagi badiiy asarlar kabi savollar asosida tahlil qilinadi. Ammo sheʼr mazmuni haqida oʻquvchilarga koʻp savol berish tavsiya etilmaydi. Oʻquvchilar sheʼrning asosiy mazmunini tushunganliklariga ishonch hosil qilishning oʻzi kifoya. Masalan, 4-sinf oʻquvchilari Quدرات Hikmatning "Qish toʻzgʻitar momiq par" sheʼrini oʻqiganda, «qaysi fasl haqida oʻqidingiz? Savoliga javob berishlari yetarli; 4-sinf oʻquvchilari shu shoirning «Bahor» sheʼrini

o`qiganda, o`qituvchi “She’rda yilning qaysi fasli haqida o`qidingiz? (Bahor.) «Shamol haqida nima deyiladi? Terak, bedapoya, qushlar haqidachi?» savollarini beradi. Shuni ham aytish kerakki, bolalar hayoti, ularning o`ziga xos fikrlari, his-tuyg`ulari, qiziqishlarini ifodalovchi, shuningdek, zamonamiz qahramonlari, Vatan himoyasi, xalqimizning qahramonona ishlari haqidagi she’rlar mazmunini to`liqroq tahlil qilish talab etiladi. Bunday she’rlarni o`qishga o`quvchilar maxsus tayyorlanadi: she’r mazmuniga asos bo`lgan tarixiy voqea haqida qisqa so`zlab beriladi yoki suhbat o`tkaziladi.

Boshlang`ich sinflarda o`qitiladigan ko`pgina she’rlarni tahlil qilib, ifodali o`qish mashq qilingach, ifodali yod aytib berish vazifasi topshiriladi (o`quvchilar darsda ifodali o`qimagan she’rni uyda ifodali yod aytib berishga tayyorlanishni tavsiya etilmaydi).

1-sinf “Ona tili va o`qish savodxonligi” darsligining 2-qismidan Po‘lat Mo‘minning “Kitob” she’r ham o`rin olgan. Ammo undagi ifoda, mazmun mohiyati o`ziga xosligi bilan ajralib turadi.

Hamma uchun barobar
Hotamitoy kitoblar.
Suratlari xilma-xil,
Mazmunga boy kitoblar.
Qo‘shiq to‘la,
She’r to‘la –
Qiziq-qiziq kitoblar.
O‘qiganni tortuvchi
Bag‘ri issiq kitoblar.
Kitoblarning ichida
Qissa, doston yashaydi.
“O‘mak olgin mendan”, deb
Mard qahramon yashaydi¹².

Bu she’rni kompyuter orqali jonlantirish mumkin. Ya’ni multimediali darsda kitob sahnaga chiqib keladi va uning ichidan barcha ajoyibotlar bir-bir ko`rinishi qiziqarli manzara hosil qiladi. Sehrlil kitoblar haqidagi ba’zi multifilm yoki chet el filmlaridagi “Jumanji” o`yinida kitob sahifalaridagi rasmlar jonlanadi, harakat qiladi. 2-sinf o`qish kitobidagi ko`pgina she’rlarni ham shunday syujetli manzarada kasb etishi orqali ijodiy topshiriqlar bajarilsa diqqatga sazovor. Masalan, she’r oxirida berilgan “Kitob o`qigan har bir bola unda yozilgan hamma narsani bilib oladi. Nima deb o`ylaysiz, shuning uchun kitobni Hotamitoy deyish mumkinmi?

Kitoblarning bag‘ri rostdan ham issiq bo‘ladimi? Siz kitob o`qiganingizda uning bag‘ri issiqligini his qilganmisiz? Kitobdagi ertakni o`qir ekansiz, undagi voqealarni tasavvur qilasiz. Tasavvuringizda bo‘g‘irsoq qo‘shiq aytadi, quyon gapiradi. Shuning uchun kitobdagi ertak, qissa va dostonlarni “yashaydi” deb

¹² Azimova I., Mavlonova K., S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o`qish savodxonligi. 2-qism. 1-sinf uchun darslik. –Toshkent, Respublika ta’lim markazi, 2021. –B.25

aytish mumkinmi? kabi savollar asosida ijodiy ish, esse, she'r, maqol yozishga da'vat etish baayni ma'rifiy she'rlar samaradorligini oydinlashtiradi.

Bugun texnik vositalarning imkoniyati judayam keng. Har bir o'qituvchi dars jarayonida undan samarali foydalanadi. Yuqoridagi misralardan ijodkor o'qituvchilarning o'zlari ham video roliklar tayyorlay oladilar. Masalan, Kavsar Turdiyevaning "Raqamlar bo'ylab sayohat" she'ridagi 1 raqamining ekranda chiqib kelishi bilan, ko'kdan bir dona oy, so'ngra quyosh, "O'zbekiston" yozuvli xaritaning rasmi hamda mehribon ona timsoli gavdalanishi orqali hayot zavqi aks etishi mumkin.

Yoki,

Birdan so'ng ikki,
Bahosi – dakki.
U der: ilming bo'sh,
Unga bilim qo'sh.
Do'st bo'lsa biroq
Ikki ko'z, quloq,
Ikki oyoq, qo'l,
Ishi bo'lar zo'r.

misralarini "2" baho olib, ota-onasidan dakki yeb mulzam bo'lgan o'quvchi, songra inson tanasidagi juft a'zolar, ya'ni ikki qo'l, oyoq, ko'z, quloq kabilarni ekranda ko'rsatilishi bilan 1-sinf o'quvchisiga qiziqarli tushuntirish mumkin.

Ikkidan so'ng uch
Senga kelar duch.
Eslagin, o'rtoq,
Shunday bor sanoq.
Bir, ikki, uch,
Uchdan keyin puch.
"Uch og'a-ini"
Ayt ertagini.
Ertaklarda mo'l,
Uchlar uchta yo'l.
So'zlar yo'lchiroq –
Menga uch chiroq:
– Qizil, sariq, ko'k,
Boshqa rangim yo'q¹³.

Bunday she'rlarni ham serqirra innovatsion usullarda o'tish mumkin. Bunda har bir raqamga mos tushuvchi voqealar syujeti multimedia asosida ko'rsatiladi. Masalan osmondan oyni, quyoshni chiqib kelishi, ota va onaning mehrlari timsoli, Vatan sarhadlari, bir raqamiga oid she'riy satrlarda jonlantirilsa, uch raqami orqali svetafor, ikki raqami uyalib qolgan ikkichi o'quvchi, to'rt raqamiga chorraha, to'rt qutb va boshqa namunalar namoyish etiladi.

¹³ O'sha joy. –B.50.

Umuman, “Ona tili va O`qish savodxonligi” kitoblari baayni ma`rifiylik nuqtai nazaridan tubdan yangilandi, deyish mumkin. Badiiy ijodning she`r va hikoyalaridan tashqari ilmiy-ommabop matnlar, rasmlari va ijodiy topshiriqlar o`quvchilarni dunyo mamlakatlari, tabiat va jamiyat taraqqiyoti, ekologik global muammolar, milliy qadriyatlar va an`analar bilan hamnafas yashashga da`vat etayotir.

Shu ma`noda, ijtimoiy hayotdagi yangilanish va o`zgarishlar boshlang`ich sinf darsliklari, jumladan, o`qish kitoblarida va uni o`qitish sohasida ham yangilanishlarni, yangicha yondashuvlarni taqozo etayotgani tabiiy. Binobarin uni o`qitish metodikasida ham zamonaviy va pedagogik innovatsion texnologiyalardan foydalanish dolzarb vazifa.

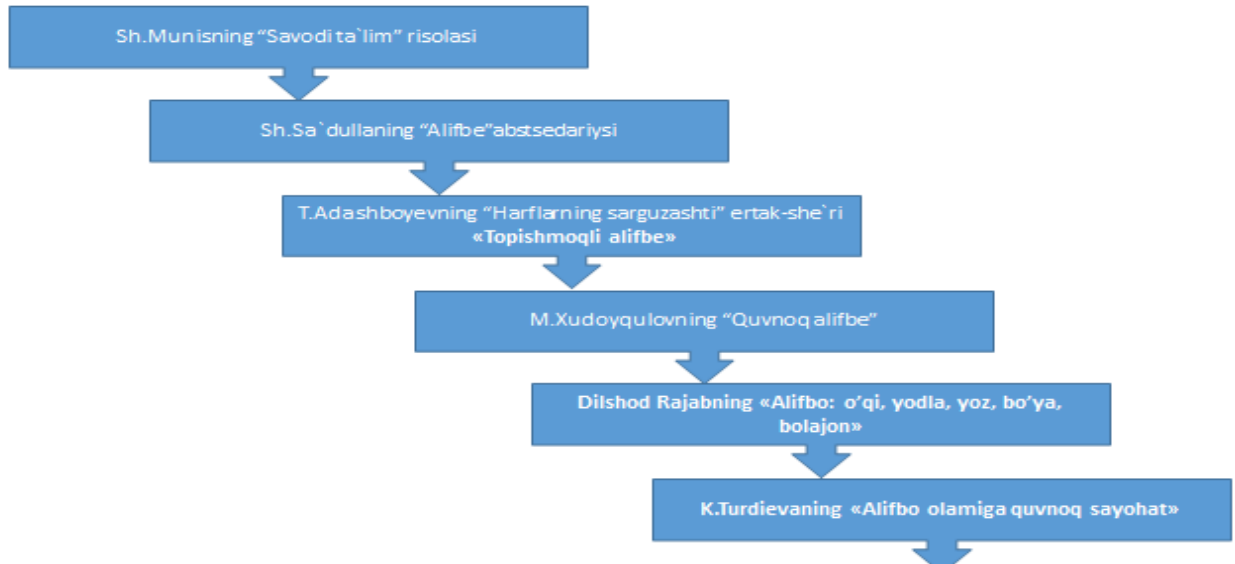
Bugun axborotlar oqimi shiddat bilan kuchayib borayotgan, kompyuter va umuman texnika olami inson hayotida tobora mustahkam o`rin olayotgan bir zamonda kitob o`qish, kitobxonlik muammosi yanada e`tiborga molik. Kitob va kitobxonlik inson ma`naviy olamining ajralmas qismidir. Kitob o`qishni o`rganish, kitobxon ma`naviyatini shakllantirish ta`lim-tarbiya jarayonidagi eng asosiy vazifadir.

Elektron darsliklarning yaratilayotganligi, axborot texnologiyasini ta`lim jarayoniga kirib kelishi hamda interfaol metodlar tatbiqi o`qituvchi shaxsini qaysi dars turini qanday qo`llay olishiga bog`liq. Bunday sharoitda aksariyat o`qituvchilar aralash (qurama) dars turini qo`llashga o`rganib qolishgan. Ammo, o`quv dasturida belgilangan mavzuning mohiyatidan kelib chiqib, yangi bilimlar berish darsi, mustahkamlash darsi, takrorlash va umumlashtirish darsi hamda o`quvchilar (talabalar) bilimlarini tekshirish kabi ijodiy xarakterdagi darslarni keng qo`llash ham maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Bolalar adabiyoti sohasida yaratilgan aksariyat badiiy asarlar yosh avlod tarbiyasida yuksak ma`rifiy, estetik ta`sir kuchiga egadir. Bunday asarlarni aniqlab, ularning bola tarbiyasidagi roli va ahamiyatini maxsus o`rganishga, bu haqda yaxlit ilmiy tasavvur uyg`otuvchi tadqiqotlar yaratishga to`g`ri keladi. Chunki bolalar adabiyoti durdonalari bola tarbiyasida nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy mohiyat ham kasb etadi. Ayniqsa, bolalarda fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda ularning ta`siri kattadir. Shuning uchun hozirgi paytda ta`lim-tarbiya jarayonida bolalar adabiyotining eng sara namunalari tanlab olinib, boshlang`ich sinf darsliklariga kiritilmoqda va ulardan muhim tarbiya vositasi sifatida foydalanib kelinmoqda.

Yanush Korchak ular tabiatiga xos ana shu xususiyatini ta`riflab yozgan edi: «Bolalarga o`zlari sezgan va o`ylaganlarini gapirib berish g`oyat qiyin, chunki ularni so`zda ifodalashga to`g`ri keladi. Bundan ham og`irrog`i esa-yozish. Lekin bolalar shoir va faylasufdirlar.» Chindan ham shunday. Bolalar tabiatidagi «shoirlik»-ularning hamma narsadan hayratlanishlari, har bir hodisadan hayajonlanishlari bo`lsa, «faylasuflik» - hayratni va hayajonni qo`zg`agan shu narsalar va hodisalarning asl mohiyatiga qiziqishlaridir. «Bu nima?», «Bu nega bunaqa?», «U nima deydi?», «U nega katta yoki nega kichik?», «U qanday o`sadi?», «Nega qattiq?», «Nega yumshoq?», «Suv nega qotadi?», «Quyosh

qanday qizitadi?», xullas, shu xildagi sanoqsiz savollar bu yoshdagi bolalarning qiziqishlari hosilasi bo`lib, ana shu savollarga topgan va topolgan javoblari-olamni o`zlashtirish yo`llaridir. Olam ular uchun jumboqqa aylanarkan, ularning o`zlari ham «nimavoy»ga aylanishlari tabiiydir. Shu ma`noda N. Nosov yaratgan Pochemuchka (Nimavoy-o`zbek tilida Bilmasvoy tarzida tarjima qilingan)-bu yoshdagi bolalarning umumlashma obrazi darajasiga ko`tarilgan.

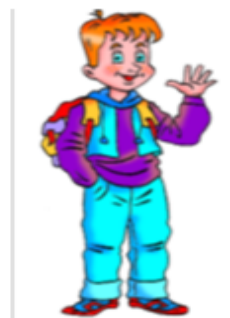
Bolalar she'riyatidagi ma'rifiy she'rlar

- **Jumladan, bolalar shoiri T.Adashboyev ijodida ma'rifiylik-tarbiyaviylik turli holatlarda namoyon bo`ladi. Aytaylik, "Mening savolim" she'rida barcha narsaga qiziquvchan, hamma narsaning mohiyatini bilishga intiluvchi obrazi yaratilgan:**
- O`ylab qoldim ko`rpadan,
- Turib-turmay uyg`onib.
- Tun ne uchun qorong`u?
- Kunduz nega yop-yorug`?
- Onam, buvim, qayoqdan
- Yaralganin so`rasam,
- Qotib-qotib kulishar,
- O`ylab hayron bo`lasan.
- Parvoz etar nega qush?
- Bu savol ham qiynaydi.
- Nechun uchmas qalpog`im,
- Meni ko`zi qiymaydi?
- Turib-turmay ko`rpadan
- Shuncha savol qoshimda.
- To`lib-toshgan jumboqlar
- Yurar menig boshimda.

Ma'lumki, bolalar adabiyotidagi axloqiylik so'qmoqlari nihoyatda turli-tuman va o'ziga xos turfa xususiyatlarga ega bo'lsa-da, hayratlanarli jihati shundaki, ularning barchasi shoirni hajviyot yo'liga olib chiqadi. Chunki biz murojaat qilayotgan kitobxon yoxud tinglovchining o'zi ham tabiatan shunday. Bolalar tabiatida uchraydigan:

- sho'xlik,
- o'yinqaroqlik,
- maqtanchoqlik,
- dangasalik, yolg'onchilik,
- chaqimchilik,
- ochofatlik

kabi xususiyatlar hajviy asarlar uchun asosiy tasvir unsurlari sanalishi bois o'zbek bolalar she'riyatining kattagina qismini hajviy asarlar tashkil qiladi.

Yangilanish ehtiyoji insonning ulg'ayishi, faoliyatining o'sib borishi hamda turmush tarzidagi, umuman, hayotidagi evrilishlar bilan bog'liq. Inson hamisha go'zallikka ehtiyojmand. Adabiyot ham shu ehtiyoæ sabab vujudga kelgandir, balki. Bugungi kunda butun dunyo kishilarining turmush tarzi, ish faoliyati, o'y-kechinmalari, fikrlashi tubdan o'zgardi. Bunga, albatta ichki va tashqi omillar ham sabab bo'ldi. Inson ko'nglidagi kechinmalar uning atrofidagi o'zgarishlar bilan uyg'unlashib yangilanish, boshqacha aytganda, zamonaviylashish ehtiyojini yuzagaga keltirdi. Zamonaviylashish ehtiyoji, bu - zamon talablari bilan birga harakatlanishdir. Ushbu jarayonda nazarga olinadigan eng birinchi masala - texnika, texnologiya tushunchalari bilan bog'liq. Texnika va texnologiyaga nisbatan insonning moslashishinè tabiiy qabul qilish mumkin, lekin bu yangilanishni adabiyot, badiiy ijod o'zida qanday aks ettirishi kerak degan masala ham bor. Ayniqsa, bolalar adabiyotida uning badiiy talqinini o'rganish bugunning muhim mavzularidandir.

Bugun har bir bolaning qo'lida gadjet, bo'lmadi deganda, ular smartfon, kompyuter va boshqa shu turdagi vositalardan qanday foydalanishni yaxshi biladi. Adabiyot, badiiy asar bolalar qo'lidagi texnikaning o'rnini egallashi uchun ayni shu o'zgarishlarni o'zida namoyon etishi kerak bo'ladi. Bu - badiiy asar, umuman, adabiyot butunlay zamonaviylikka xizmat qilib qolishi kerak degani emas, albatta. Shunday bir "adabiy murosa" yo'lini tanlash kerakki, unda zamonaviylik bilan an'ana uyg'unlashib ketsin. Bugungi bola badiiy adabiyotni rad etmagan holda qo'lidagi smartfondan foydalansin. Buning uchun bolalar o'qiydigan asarlar o'ziga tortuvchi - jozibador bo'lishi kerak. Bunday she'rlar, asarlar bugungi bolalar adabiyoti namunalari orasida ham mavjud. Ammo ularning yanada ko'proq bo'lishi bolalarimizni adabiyotga yaqinlashishiga xixmat qilgan bo'lardi. Bunday asarlar orqali bolalarning o'çè mukkasidan ketgan texnika olami yangiliklarini kashf etishlari mumkin bo'lardi.

Shoir Xudoyberdi Komilovning "Zamonaviy sholg'om ertagi" deb nomlangan she'ri aynan shunday xarakterda:

Bobom boshladi Chiqazolmadi.

Buvim ishladi Chiqazolmadi.

Shu tariqa she`rda bolakayning dadasi, oyisi, opasi, akasi kirishib, tirishib chiqazolmagani aytiladi. Nimani, sholg`omnimi? Yo`q, echim she`r oxirida ma`lum bo`ladi:

Masala og`ir,
Urindik qancha.
Kompyuterda oxiri,
Yechdi sichqoncha.

Mashhur "Sholg`om" ertagida ham eng oxirida sichqon yordam keladi va sholg`om erdan chiqadi. Xuddi shu holatni shoir masala echish holatiga ko`chirib, oxiri bunda ham sichqoncha, ya`ni kompyuterning "sichqoncha"si orqali ish hal bo`lganini aytar ekan, bu g`alati o`xshashlik - shoirning kashfiyotidan o`quvchi ham og`ir masalani echgan boladek engil tortib, xursand bo`lsa, ajab emas. Mazkur she`rning muvaffaqiyati ham mavjud an`anani zamonaviylik bilan go`zal uyg`unlikda tasvirlab berolganidadir. Shu o`rinda aytish mumkinki, ayniqsa, bolalar adabiyotida, xususan, she`riyatida ana shunday kashshoflik, yangicha nazar bilan ohor to`kilmagan fikrlarni aytish, go`zal tasvirlar orqali yosh kitobxonda hayrat va zavq hissini uyg`otish, uning estetik didini tarbiyalash mumkin.

Mazkur she`r asosida aynan xalq og`zaki ijodi namunasi hisoblangan "Sholg`om" ertagining olingani ham asar yutug`idir. Zamonaviylik an`anaviylik bilan uyg`unlashganda yana ham ko`proq ahamiyat kasb etadi. Ya`ni texnika yutuqlarining adabiyotdagi an`analarni rad etmasdan badiiy tasvirga ko`chishè maqsadga muvofiq. Har qanday badiiy asar poydevorida milliylik va an`ananing mavjudligi uning hayotiyiligini ta`minlaydi. Albatta, mazkur she`r yaratilganiga ham ancha bo`ldi. Bugungi yaratilayotgaí asarlar orasida shunga o`xshashlari kam topiladi. O`xshashlik deganda, aynan takrorlar nazarda tutilmayotir, albatta.

Bu asarlar bugungi bolalar qo`lidagi gadjetlarning muhim qirralarini ochib berishi kerakki, bolalar qo`lidan bu texnik vositalar tushmay qolgani kabi asarda ularning aks etgan xususiyatlari ham ular tilidan tushmay qolishi kerak. Ana shunday asarlar bolalar adabiyoti uchun juda zarur. Qachonki, bolalar qiziqadigan, ularning hayotida mavjud bo`lgan narsalar she`rda jonlansa, ular bolalar qalbida ham jonlanadi. Bugun bolalarga to`ptosh, berkinmachoq kabi o`yinlar bir qadar uzoq, hatto ular zerikarli ham. Bu o`yinlar katta yoshli insonlar uchun bugun bolalikni yodga soladigan shirin xotira, xolos. Bu o`yinlarning bugungi bolalar o`yinlari bilan o`xshashligini topish esa muallif ijodiy quvvatiga bog`liq masala bo`lib qoladi.

XXI asr o`quvchisining tafakkuri o`tkir. Dunyoqarashi keng. Mustaqillik yillarida bolalar adabiyotining badiiy jihatdan yuksak namunalariga keng e`tibor qaratish, yangi asr kichkintoylarining qiziqishlari, ruhiy, ma`naviy olami, ularning ijtimoiy hayotga munosabati masalalari aks etgan asarlar tahlili orqali o`quvchilarda axloqiy-ma`rifiy, ijtimoiy-siyosiy tarbiyani shakllantirishga ahamiyat berilmoqda. Istiqlol davri o`zbek bolalar she`riyati vakillarini

eslaganda ko`z o`ngimizda X.To`xtaboyev, A.Obidjon, K.Turdiyeva va shu kabi ustoz adiblar qatorida T.Adashboyev ham namoyon bo`ladi. T.Adashboyevning yumorga, hazil-mutoyibaga yo`g`rilgan asarlari nafaqat bolalarni, balki kattalarni ham chinakamiga kuldira oladi. Uning she`riyati pokiza qalb egalari – bolajonlarning ko`ngillariga dunyoviy go`zallikni, badiiy san`atni jo qilish qudratiga ega. |Balki shu bois ham shoir yaratgan asarlar o`z qadr-qimmatini yo`qotmay kelayotgandir. Shoir chinakamiga bola hayoloti, bola tasavvuri, bola so`zlarini hech qanday bo`rttirishsiz ochib bera olgan. T.Adashboyevning “Novvot”, “Yalayapman”, “Baqalar”, “Yalqov”, “Qo`g`irchoqni avaylab”, “Hali Yosh-da” kabi she`rlarida ham quvnoq, yengil kulgi vositasida kichkintoylar dunyosiga xos murakkab holatlar ochib berilgan. Shoir she`riyatining asosiy xususiyati – qisqa va lo`ndalik, qissadan hissa chiqarishdir. She`riyatining mavzu ko`lami esa boy va salmoqlidir. Chunki shoir deyarli barcha mavzularda qalam tebratib, ularni bolalar dunyosi bilan uyg`unlashtirgan holda yorita olgan. Ayniqsa, u Vatan, muqaddas zamin, poklik va halollik adolat va haqiqat, mehr-shavqat tuyg`ularini, tabiat manzaralarini she`r, qo`shiqdarida bolalarga xos til orqali jozibali tasvirlaydi. Shu bois ham, hech ikkilanmasdan bu qalam sohibining she`riyatini - bolalar olamining ko`zgusi, deya olishimiz mumkin. Darhaqiqat, T.Adashboyev hayot va turmush voqea-hodisalarini, odamlar dilidagi turfa tuyg`ularini bolalar tili vositasida ifodalashga harakat qiladi. Hayotda o`zgalarning ijobiy tomonlaridan ibrat olib, ularga taqlid qilib yashash bolalarga xos fazilatdir. Shoir she`rlarining ko`pchiligi bolaning xuddi shu ruhini ifoda etgan. T.Adashboyev she`riyati bolalar saviyasini o`shishida, shu jumladan, kitobxonlika berilib ketishiga yaxshi ta`sir ko`rsatadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar:

1. M.A`zam ijodida qanday tamoyillar poetik yangiligi bilan ajralib turadi..
2. T.Adashboyev she`rlarining o`ziga xosligini qanday izohlaysiz?
3. M.Osimning qanday tarixiy qissalarini bilasiz?
4. N.Fozilov nasrida o`smirlar ruhiyati qanday aks etgan?

Tavsiya etilgan adabiyotlar

1. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
2. Jamilova B. O`zbek bolalar adabiyoti. O`quv qo`llanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
3. Jamilova B. Bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanishi. T., 2022.

9-MAVZU. BOSHLANGICH SINFLARDA BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARINI O`RGANISH

Reja:

1. Boshlang`ich sinf darsliklarida bolalar adabiyoti namunalari
2. Kichkintoylar uchun yozilgan she`rlarda mavzu va obraz.
3. Ma`rifiy she`rlarning asosiy xususiyatlari

Tayanch tushunchalar: publitsistika, shoir, nosir, jonlantirish, tashxis, intoq, folklorizm, lingvomadaniy, lingvopoetik, psixologik, bola tili

Bugun boshlang'ich sinflarning ko'pgina darsliklari tamomila yangicha mazmun mohiyat bilan Milliy dastur asosida yaratildi. 1-2-3-sinflar uchun amaldagi Ona tili va o'qish savodxonligi darsliklari baayni ma'rifiy ahamiyati bilan ko'proq diqqatni tortadi. Ulardagi aksariyat didaktik matnlar, badiiy ijod namunalari, ijodiy topshiriqlar ham yosh avlod ma'naviyatini yanada yuksak rivojlantirish, intellectual salohiyatini oshirish hamda ulug' ajdodlar vorisiga munosib qilib tarbiyalashga mo'ljallangan. Jumladan, har bir sinf darsliklaridan ma'rifiy she'rlar keng o'rin egallagani e'tirofga loyiq. Ularni o'rganishda esa integratsion yondashuv, fanlararo aloqadorlik muhim rol o'ynaydi. Masalan, 1-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsligiga e'tibor qaratsak, ma'rifiy she'rlarning mavzu-mohiyatining ancha kengayganiga guvoh bo'lamiz. A.Obidjonning "Kim tuzatadi?" she'ri shu ma'noda bugungi o'quvchilarning zehnidrokgiga mos, mulohaza qilishga da'vat etuvchi tarzida berilgan.

Quyoning bor – "vov-vov" der
 Kuchugim bor –beda yer
 Xo'rozim suvda suzar,
 Mushugim arqon uzar.
 Tongda qichqirib "quq-qu-u"
 Balig'im bermas uyqu,
 Eshagim poylar sichqon,
 Toshbaqam uchqur, chaqqon.
 Toychoq'im ko'p sustqadam,
 Yura olmas hech ildam,
 Tuxum bosar buzog'im,
 O'rdakkinam – suzog'im.
 Tun-u kun hangrar echkim,
 Hoy, gapimdan kulgan kim?
 So'ylagan bo'lsam chatoq,
 O'zing to'g'ri ayt o'rtoq?¹⁴

She'ni o'qigan yoki tinglagan, yod olgan o'quvchi avvalo har bir jonivorning fel atvori, o'ziga xos xususiyati, nima bilan oziqlanishi-yu qanday harakatlanishini to'g'ri bilishi muhim hisoblanadi. Bunda esa ona tili va o'qish fanidan tashqari ularning tabiatshunoslik, atrofimizdagi olam fanlaridan olgan bilimlari ham sinaladi. Uni shunchaki o'qish emas, uqish, ya'ni mazmuniga diqqat qaratish muhim. Shundagina o'quvchilar it, quyong, xo'roz,, mushuk, baliq, eshak, toychoq, buzoq, o'rdak, echki, toshbaqa singari jonivor-u parrandalar, hayvonlarning o'ziga mos tabiatini topa oladilar. Echki, buzoq, quyong beda yeyishi, xo'roz bilan baliqning, xuddi shunday toychoq va toshbaqa, echki va eshak, buzoq va o'rdakning xususiyati almashib ketayotganini sezish qiyin emas. Muhimi esa bu kabi she'rlar albatta o'quvchilarni ijodiy fikrlash orqali bilimlarini,

¹⁴ Azimova I., Mavlonova K., S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. 1-sinf uchun darslik. –Toshkent, Respublika ta'lim markazi, 2021. –B.68

ma'naviy olamini boyitishga xizmat qila oladi. Shunga o`xshash ko`pgina ma'rifiy turli fanlardagi bilimlarini muqoyasalashga yo`naltirilgan.

Darslikdagi "Sabzi" she'rida bu poliz ekinging xususiyati uning o`z tilidan bayon qilinishi o`quvchilarni ko`proq qiziqtiradi:

Yupqagina po`stim bor,
Dalada ko`p do`stim bor.
Maqolda ham yoziqman,
O`sha oltin qoziqman.

Yotsam yerga qapishib,
Dumginamdan tortishib,
Tashladilar o`raga,
Salom palov to`raga!¹⁵

Ko`rinadiki, badiiy ijod namunasi hisoblangan she'rda aynan aniq ilmiy ma'lumotlar aks etgan. Agar biz 1-sinf o`quvchilariga "S" harfini o'tayotib, sabzini rasmini ko`rsatsak, uning po`sti yupqa bo`lishi, keng dalada mo`l-ko`l ekilishi, dum-barg qismi yer yuzida bo`lishi, uni tortib olish mumkinligi, aynan palovning asosiy masallig`i ekani, qishda esa o`raga ko`milishi va hatto u haqda maqol to`qilgani haqidagi ma'lumotlarni aytsak hammasi esida qolmasligi, yoxud zerikarli bo`lishi mumkin. Ammo yuqoridagi she'rni osongina yod olgan jajji o`quvchi nazariy fikrning obrazli ifodasi orqali osongina tushunishi, tasavvur qilishi mumkin. Shuningdek, o`quvchilar nega oltin qoziq deyilishini bilish uchun maqol mohiyatidan xabardor bo`lishi kerak.

Darslikda "Meshpolvonning o`yinlari" (A.Obidjon) degan yana bir she'rda esa o`zbek bolalar xalq o`yinlarining nomlari keladi, uni o`qish orqali o`quvchilar bolalarning qadimgi o`yinlaridan xabardor bo`ladilar.

Katta bo`lib qoldik endi,
Bizga bopi – **eshakmindi**
Bilmayman deb jahlim qo`zma,
Axir mashhur **quloqcho`zma**.

Kam emasdir ulog`ingdan,
O`t chaqnaydi qulog`ingdan
Hammasini qiyoslab ko`r.
Mo`ri-mo`ri o`yini zo`r.
Bordir yana **bekinmachoq**,
Eng qaltisi **urshapaloq**,
O`ynaganlar **oq-ko`k terak**,
Chopa olar naq piri¹⁶

Ta'kidlab ko`rsatilgan so`zlar o`yinlarning nomlari bo`lib, o`quvchilar she'rni o`qish davomida ularning har biri haqida kengroq bilimga ega bo`ladilar. Bu she'rni o`rgatish metodikasida esa shu o`yinlarni dars davomida, yoxud dam

¹⁵ O`sha joy. –B.80

¹⁶ O`sha joy. –B.96

olish daqiqalarida didaktik o'yin tarzida bajarish maqsadga muvofiq. Ta'kidlash joiz, eshakmindi o'yinini shaharda katta bo'lgan bolalar bilmasligi aniq. Bunday o'yinlarning videolavhasi, hikoyalari eshittirilsa she'rning ma'rifiy ahamiyati hamda o'ranish muvaffaqiyatli bo'ladi. Bundan tashqari, she'rda ta'kidlab ko'rsatilgan "Quloqcho'zma", "Urshapaloq" o'yinlari mohiyatini o'quvchilarga anglatmay turib, bajarib bo'lmaydi. Bu qadimgi bolalar o'yinlari bo'lib, aynan eski maktablardagi to'polonchi va past o'zlashtiruvchi bolalarni jazolash turlariga asoslangan o'yin ekani, hozirda bunday o'yinlar o'ynalmasligi ta'kidlanadi. "Mo'ri-mo'ri", "Bekinmachoq", "Oq terakmi, ko'k terak" o'yinlari esa kuzgi, bahorgi, kechki yoki to'y-marakalarda o'ynalishiga ko'ra tafovutlanishi haqida ma'lumot beriladi. Binobarin, 1-sinf o'quvchilariga birgina shu she'r orqali bolalar o'yin folklori, xalq qadriyatlariga haqida boy bilimga ega bo'lishlik maqsadi ko'zlangan.

Darslikdagi ma'rifiy she'rlarning aksariyati didaktik o'yinlar tarzida berilishi ham diqqatga loyiq. Masalan, "H"ning aytganlari" *Bormanmi, yo'qmanmi?*" she'ri e'tib shu jihatdan ahamiyatga ega.

Menga qara hoy o'quvchi,
 Topshiriqqa quloq sol-chi,
 Birin-ketin so'zlar kelar,
 Oxirida bo'sh joy bo'lar.
 So'zlarda bor bo'lsam, BOR de,
 Yo'q bo'lsam-chi albat YO'Q de
 Baho, bahor bahora _____
 Hatto, anhor, mahorat _____
 Axloq, xabar, xabardor _____
 Xorij xola, xabardor _____¹⁷

E'tibor berilsa she'rning o'zi nazariy topshiriqdan iborat. Chindan ham jajji 1-sinf o'quvchilari savod chiqarish darslarida asosan tovushlarni to'g'ri talaffuz qilish va yozish mashqini ko'p bajaradilar. Ayniqsa, "h" va "x" tovushining to'g'ri qo'llanishini nafaqat kichkintoylar, balki kattalar ham chalkashtiradi. Yuqoridagi o'yin mashqlarning she'riy ifodalanishi esa o'quvchilar yod olishi va esda saqlash imkonini yaratadi. Rost, bu she'rning badiiyligi, obrazlilik ma'lumot soyasida qolib ketgan. Ya'ni, nazariy ma'lumotning qofiyaga solingan ifodasi bo'lib qolgan. Muallifi ham aniq emas. Ammo she'riy ifodaning ohangi o'quvchilar diqqatini ko'proq tortishi bunga sabab deyish mumkin.

1-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsligining ikkinchi qismida ham talay ma'rifiy she'rlar berilgan. P.Mo'minning "Kitob", K.Turdiyevaning "Raqamlar bo'ylab sayohat" she'rini noan'anaviy usullarda o'rganish ma'rifiy she'rlar mohiyatini teranroq oydinlashtiradi. Bu she'rlar o'quvchilarga integratsiyalashgan bilim berishga mo'ljallangan. Unda birdan o'n sonigacha bo'lgan matematik raqamlarning poetik ifodasi obrazli va majoziy mazmunda aks ettirilgan. She'rni o'igan kichkintoylar har bir raqam bilan bog'liq tushunchalar orqali yanada sehrli

¹⁷ Azimova I., Mavlonova K., S.Quronov, Sh.Tursun. Ona tili va o'qish savodxonligi. 1-qism. 1-sinf uchun darslik. –Toshkent, Respublika ta'lim markazi, 2021. –B.89

tilsimlardek aks etganidan voqif bo`ladi. Masalan, “1” raqami hamma uchun sevimli: 1-o`rin, 1-sinf, 1-qadam, 1- do`st va boshqalar hammaga birdek qiziqarli. Shu sirning mohiyatini shoira K.Turdiyeva o`z she`rida go`yo ochib bergandek taassurot uyg`otadi:

Bir – mitti raqam,
U ikkidan kam.
Ko`kda bitta oy,
Ochadi chiroy.
Va bitta quyosh
Ufqqa qo`yar bosh.
Bittadir yana
Vatan va ona¹⁸.

Haqiqatan, dunyoda yagona, o`rnini hech qanday narsaga almashib bo`lmaydigan oy, quyosh, Vatan va Ona tushunchalari orqali bir raqamining estetik vazifasi g`oyat ta`sirchan ifodalangan. Xuddi shunday ikki, uch, to`rt raqamlari bilan bog`liq tushunchalar ham badiiy-ma`rifiy ahamiyat kasb etishi bilan e`tiborlidir:

Birdan so`ng ikki,
Bahosi – dakki.
U der: ilming bo`sh,
Unga bilim qo`sh.
Do`st bo`lsa biroq
Ikki ko`z, quloq,
Ikki oyoq, qo`l,
Ishi bo`lar zo`r.
Ikkidan so`ng uch
Senga kelar duch.
Eslagin, o`rtoq,
Shunday bor sanoq.
Bir, ikki, uch,
Uchdan keyin puch.
“Uch og`a-ini”¹⁹

Ko`rinadiki, shoira raqamlar misolida nafaqat hayotiy, ijtimoiy hodisalar, tushunchalar, balki adabiyot, folklor, inson tanasining a`zolari, ilmi bo`lish xosiyati, yoki aksincha bilimsizlarga beriladigan baho va dakki kabilar qiyosiy, ramziy mazmunda keltiriladi. She`rning xulosasida esa a`lochi, bilimli bolalar alohida tarannum etiladi:

A`lochiga esh
Bo`lgan raqam – besh.
Xursanddir kishi,
“Besh” bo`lsa ishi.

¹⁸ Azimova I. va boshq. Ona tili va o`qish savodxonligi. 2-qism. – Toshkent, Respublika ta`lim markazi, 2021. – B.50.

¹⁹ O`sha joy. –B.51

Har qo'lda, o'rtoq,
Bordir besh barmoq.
Barisi ahil,
Emaslar baxil.

Demak, a'lochilarga yo'ldosh bo'ladigan raqam o'quvchining ko'proq e'tiborini tortadi. Hatto, shunga qarab kichkintoylarning raqamlarga munosabati, muhabbati shakllanib borishi ko'zda tutilgan.

Darslikdagi adabiy topishmoqlarni ham ma'rifiy she'rlar qatoriga kiritish mumkin. Chunki xalq og'zaki ijodida topishmoq ma'naviy o'yinlar qatorida tadqiq etilgan. Bolalar shoirlari she'riy topishmoqlar orqali o'quvchilar tafakkurini oshirish, olgan bilimlari asosida uning javobini topishga undaydilar. Masalan, Orif Tolibning she'riy topishmoqlari ona Quyosh, tog' kabilarning ta'rifi keltiriladi.

2-sinf ona tili va o'qish savodxonligi darsligida ham badiiy ijod namunalari, ma'rifiy-didaktik matnlar ko'plab berilgan. Bevosita ma'rifiy she'rlar turkumiga esa Xudoyberdi Komilovning "Kim qanday uxlaydi?" she'rini kiritish mumkin. Avvalo bu she'r mavzusiga ko'ra noan'anaviydir. Ya'ni bolalar she'rlari orasida aynan hayvonlar, jonzotlar yoki qushlarning uyqusi, qanday uxlashi haqida deyarli yozilmagan. Ammo kichkintoylar o'z ruhiyatiga monand barcha jonli-jonsiz narsalarning uxlashiga qiziqadi. Shuni inobatga olib shoir bu mavzuni aynan qanday tarzda uxlashi bilan qiziqarli talqin etadi. Bunda bolalarning yumshoq to'shakda uxlagan vaqtda mushugi ham uning yotog'i burchagida xurрак otishi, iti esa kechasi bilan uy qo'riqlab, na uxlashi, na yotishi, kunduzi esa uychasiga kirib mudrashi, musichalar butoqda pinak qilsa, ayiqpolvon qish bo'yi ovloqda tush ko'rib uxlashi, shuningdek, kapalak gulbargida mizg'isa, ko'rshapalak xilvatda osilib uxlashi ta'kidlanadi. She'r mazmunidagi fikrlar albatta, oz asosiga ega. Shoir bu ilmiy dalillarni poetic ifodalashga harakat qiladi:

Qurtlar pilla so'rida
Orom olsa besh mahal.
Qushlar qo'noq, mo'rida
Dam oladi galma-gal²⁰.

Demak, ma'rifiy she'rlar mazmuni ham davr talabiga ko'ra takomillashib boradi. Ilgari shu jonivorlarning o'zi qanaqa bo'lishiga ham unchalik qiziqmagan avlod endilikda ularning turmush tarzi, qay tariqa hayot kechirishiga ham qiziqmoqda. Ya'ni yosh avlod intellectual salohiyati hamisha o'sishda, o'zgarishda bo'lishi tabiiy. Binobarin, bunday she'rlarni o'rgatishda sayyor darslar, olamga sayohat ko'rsatuvlaridan namuna ko'rsatish orqali mavzuni tushuntirish maqsadga muvofiq.

Po'lat Mo'minning "Geolog so'zi" she'ri Quddus Muhammadiyning "Qanotli do'stlar" she'rlari ham tabiiy boyliklar, tabiatdagi qushlar haqida tasavvur hosil qilishi, muhim ahamiyati haqida ma'lumot berishi bilan e'tiborli. Ayniqsa, tabiatshunos shoir Q.Muhammadiyning she'rida zarqaldoq, qarqunoq, laylak, mayna, chittak, bulbul, qaldirg'och, musicha, qizilishton, turna, g'oz, popishak singari qushlarning qanday sayrashi, ovozi va havodagi harakatlari lirik

²⁰ O'sha joy. –B.47

ifodalangan.²¹ Albatta, darslikda she'rdan keyin berilgan ijodiy topshiriqlar, ilmiy-ommabop matnlar bu kabi ma'rifiy she'rlar mazmunini yanada to'ldiradi. Shu bilan birga ularni o'rganish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu ma'noda Q.Muhammadiyning "Qushlar qishda qayda qo'noqlar?" she'ri ham shu yo'nalishga mansub ijod namunasidir.

Shunisi diqqatga sazovorki, boshlang'ich sinf darsliklarida o'zga tillardagi ma'rifiy she'rlarning tarjimasini ham berilgan. Ogden Neshning "Mikrob" she'rini shunday namuna tarzida qayd etish mumkin. Po'lat Mo'minning "Ibn Sino ulashar davo" she'rida esa aynan foydali masalliq ko'katlarning poetik ifodasi ko'zga tashlanadi.

Bu kabi she'rlarni o'rganishda albatta zamonaviy texnologik vositalar, videolavha, matnlarga ehtiyoj katta bo'ladi. Shu bilan birga maktab hovlisi, yoki maktab binosiga yaqin bo'lgan issiqxonalar, bog'larga sayohat uyushtirib, har bir foydali ekin mahsulotlari, ko'katlarni ko'rish, yoki uyda tanovul qilish uchun sotib olishni tashkil qilish amaliy jihatdan foydali mashg'ulot hisoblanadi. Shuningdek, o'z uyida ko'katlarni ekan, qushlarni parvarish qilayotgan o'quvchilar misolida she'r tahlilini jonli ko'rgazmalar asosida o'tish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotshunos R.Barakayev "Boshlang'ich sinflarda Anvar Obidjon ijodining o'rganilishi" maqolasida: "Yosh bola tabiatan xayollar ummonida suzishga, orzular qanotida parvoz qilishga moyil bo'ladi. Ulg'ayib qaysidir kasb egasi bo'lish, o'zi sevgan kasbni puxta egallab el-yurtga nafi tegishini xohlamaydigan, biror ishni qoyillatib bajarib, boshqalarni hayron qoldirishni istamagan bola bo'lmasa kerak" deydi va shoirning "Yaxshi niyat" she'rini tahlilga tortadi. Xayol surayotgan kichkina Avazga otasi (yoxud bobosi) "Qaylarga uchdi zikring?" deb savol berganida:

U der: "Qaniydi bo'lsam
Men quruvchi-kosmonavt.
Qurar edim oyda ham
Bog'cha, maktab, internat"
deya javob beradi .

Orzular olamida yashash bolalikning o'ziga xos jihati. Jahon bolalar adabiyotining eng go'zal namunalari ham romantik o'y-xayollar, bolaning fantastik tasavvurlari mahsuli bo'lgan asarlardir (Pushkinning "Tilla baliq va baliqchi chol haqida ertak"ini eslash kifoya).

Shu o'rinda bolalar adabiyoti tadqiqotchisi N.To'xtaeva Turkiyaning boshlang'ich sinf maktab darsligidan o'rin olgan Aysal K.Ykiz qalamiga mansub "Kuchuk mujitter" ("Kichik kashfiyotchi") she'rini qiyosiy o'rgangani e'tiborga molikdir:

"Dunyanin en guchlu

²¹ O'sha manba. –B.66

Silgisini yapajag'im" dedi Ali.
 Silip temizleyejek onunla
 Butun ko'tulukleri...
 Go'kyuzundeki tozu kiri
 Temizlemek ichin Cho'kche
 Supurgi yapajak buyukche.
 "Kalemler" diyo'r Yig'it
 Sadeje barishi yazajak
 Barish rengi kalemler ...
 Kuchuk bir to'humla
 Achlig'i yo'k edejek O'zlem
 O'nude insanlarin kalbine ekejek
 Daha neler, neler
 "Hich vaz gechmeyin" dedi o'g'retmen
 "Yashami yeniden bulun kuchuk mujitter"

Tarjimasi:

Dunyodagi eng kuchli
 Vositani yasayman", der Ali.
 U bilan tozalagum
 Yomonliklarni butun...
 Ko`kdagi chang va g`uborni
 Tozalash uchun CHO`kchý
 Supurgi yasar katta.
 "Qalamlar- chi", der Yigit
 Faqat yarashni bitar
 Yarashuv rangli qalamlar...
 Kichik bir urug` bilan
 Ochlikni yo`q etar O`zlem.
 Uni ham insonlarning
 Qalblariga ekadi.
 Yana nima, nimalar...
 "Hech to`xtamang", der ustoz
 "Olamni yangidan kashf et, kashfiyotchi

Suriyalik qochoqlarning Turkiyaga tinimsiz kelishi, ba`zan turk yigitlarining chegaralarda halok bo`lishi, urush dahshati va qochoqlar nochorligi, ochlik va qashshoqlik turk bolalari qalbiga begona emas: ular barini eshitishadi, bilishadi, yangiliklarda o`qishadi. She`r bolaning ijtimoiy hayotga, dunyoga munosabatè tarzida ifodalanadi. Bolalik qalbi bilan butun noxushliklarni, ochlikda nochor qolgan insonlarni, sababini hatto o`zlari ham bilmaydigan kattalar

urushining, butun yomonliklarning echimini izlaydi. Qisqasi, ijtimoiy voqelikning bola tasavvurdagi manzaralari ko`chishi, bolalar adabiyotida in`ikos etadi. Ayni paytda, har ikki millat bolasining orzulari mushtarak. Turk shoiri bitiklarining so`nggi misralari bilan Anvar Obidjonning "Maktab" she`ridagi

Shahar tiklang, oching dunyo sari yo`llar,

Nomi besh qit`ada doston bo`ling doim

degan ezgu tilaklari fikrimizni dalillanadi. SHu bois bolaning yashab turgan makoni va zamonidan qat`i nazar, ustoz-murabbiylar ularga birdek ezgulik tilashi, yaxshilik sog`inishi, ishonch bildirishi, kattà orzularga undashi badiiy talqinida uyg`unlik namoyon bo`lgan.

Xullas, boshlang`ich sinflarda ma`rifiy she`rlarni o`rganishning metodologik asosida albatta, amaliyot, tajriba hamda tahlil yotadi. Shundagina, nazariy ma`lumotlarning lirik ifodasi o`quvchi xotirasidan mustahkam joy oladi.

Tursunboy Adashboyevning turli davrlarni, ya`ni o`zining bolalik yillarini eslatuvchi she`rlarini, farzandlarining bolaligini tasvirlovchi she`rlarini – barchasini ichki bir yaxlit tuyg`u – mehr, mehribonlik birlashtirib turadi. Shoir yaratgan obrazlarning hayotiyliigi bola tabiatiga yaqinligidadir. Uning “Do`ppi”, “Kesib turdim”, “Mayiz” she`rlari quvnoq yumor bilan sug`orilgan. Kichkintoylarning goh sodda, goh beg`ubor, goh esa ozgina quv, ayyor xarakteri ochib beriladi. Aytaylik, “Mayiz” she`rining qahramoni Lola ismli jajji qizcha. U mehmon tog`aning savollariga juda aqlli javob qaytaradi:

- Oting nima, qizaloq?
  - Men-mi, tog`a, Lolaman.
  - Ol mayizdan bir hovuch,
  - Yo`q, odobli bolaman.
- Hovuchingiz kattaroq,

Siz bersangiz olaman...

She`rda bolalarning o`ziga xos topqirligi ham aks etib turibdi. Chunki, qizcha mayizdan o`zi olib yesa odobsizlik ekanini biladi, mehmon tog`a olib bersa, uning qo`lini qaytarib bo`lmaydi-ku, axir...Mehmon tog`aning hovuchi ancha kattaligi esa ayni muddao.

“Alam, alam” she`rida Lolaning teskarisi bo`lgan Saida ismli qizaloq xarakteri yaratiladi.

- Betoqat qiz Saida
- Sensan nafsing payida,
- Turmaysan dasturxondan
- Uyalmaysan mehmondan.
- Uyat-uyat!
- O`zing anor yeyolmay,
- Ozgina ber deyolmay,

Ko'zing to'rt-ku bechora,
Ololmasang ne chora,
Alam-alam!

Ko'rindiki, T.Adashboyevning juda ko'p she'rlarida maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalar va qizaloqlarning turli fe'l-atvorlari quvnoq va samimiy talqin etiladi. Kichkintoy lirik qahramonlar goh o'zlarining soddaliklari tufayli kulgili holatga qoladilar, gohida o'zlarini dono hisoblab, kattalarga gap uqtiradilar: tuflilari eski bo'lmasligi uchun sandiqqa solib qo'yadilar, kiyishga qizg'anib, asrab yurgan tor kelgan shimni katta bo'lsam kiyaman deyдилar, do'ppisini o'rtoqlari koptok qilib tepganda darvozabon bo'lgani uchun choki so'tilganida ham o'zini aybsiz hisoblaydi, yoki qo'g'irchoqlari-o'quvchilarining barchasiga qattiqqo'llik bilan ikki qo'ygan "o'qituvchi" barcha beshni o'ziga qo'yadi va h.k.

T.Adashboyev ertak va she'rlarida zamondosh o'quvchiga ma'naviy-ma'rifiy oziq bera oladigan qahramonlar, obrazlar hamda detallar ko'p. Bolalar adabiyoti garchi umumadabiyotning ajralmas qirrasini bo'lsa-da, uning adresatligi (kimga mo'ljallangani)dan kelib chiqadigan qator o'ziga xosliklar ham mavjud. Bolalar adabiyotini kattalar adabiyotidan ajratib turadigan ana shunday farqli jihatlardan biri ma'rifiylikda aks etadi. Zero, bolalar adabiyotida badiiylik bilan bir qatorda ma'rifiylik-tarbiyaviylik ham o'ziga xos o'rin tutadi. Chunki bolalar adabiyoti yosh kitobxonning badiiy-estetik didini charxlash, go'zallikka oshno etish barobarida ularga ta'lim-tarbiya berish manfaatlariga, barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qiladi. Shu sababli ham bolalar adabiyotining eng sara namunalarida odatda, badiiyat ma'rifiylik-tarbiyaviylik bilan chambarchas bog'langan bo'ladi.

Jumladan, bolalar shoiri T.Adashboyev ijodida ma'rifiylik-tarbiyaviylik turli holatlarda namoyon bo'ladi. Aytaylik, "Mening savolim" she'rida barcha narsaga qiziquvchan, hamma narsaning mohiyatini bilishga intiluvchi obrazi yaratilgan:

O`ylab qoldim ko`rpadan,
Turib-turmay uyg`onib.
Tun ne uchun qorong`u?
Kunduz nega yop-yorug`?
Onam, buvim, qayoqdan
Yaralganin so`rasam,
Qotib-qotib kulishar ,
O`ylab hayron bo`lasan.
Parvoz etar nega qush?
Bu savol ham qiynaydi.
Nechun uchmas qalpog`im,
Meni ko`zi qiymaydi?
Turib-turmay ko`rpadan
Shuncha savol qoshimda.
To`lib-toshgan jumboqlar
Yurar menig boshimda.

Shoir she'rida kichkintoy bola qalbining psixologiyasi ochilishi bilan birga, uning boshida ming turli savollar g'ujg'on o'ynashini tasvirlashi bejiz emas.

Demak, tafakkuri yetilayotga bolakay o`zi va atrofidagi yaqin insonlar, insoniyatning yaralishi, olam va odam munosabati haqida o`ylashi haqiqatga yaqin. Uning tafakkuri uyg`oqligi shundan. Umuman, tabiat va jonzotlar, olamning yaralishi bilan bog`liq yechimi mavhumsavollarga qiziqishi shu ma`noda diqqatga sazovor.

T.Adashboyevning ayrim she`rlarida bolalarga murojaat orqali kichkintoylar ko`z o`ngida bepoyon olamda mavjud o`ziga xos jumboqlar haqida fikr yuritadi:

Qumursqaning tovoni yo`q,
Ninachining qulog`i.
Soqol bilan tug`ilar
Echkilarning ulog`i

Beumurtqa mayqo`ng`iz
Ilon qo`lsiz, oyoqsiz
Nima kechar daraxtlar
Bo`lsa rangsiz, bo`yoqsiz?
Asalari ne uchun
Chaqib, o`zi o`ladi
Qiziq nega chuvalchang
Ikki boshli bo`ladi?
Jumboqlarning so`nggi yo`q,
Hayron bo`lmang halitdan
Puxta o`qib, ularga
Topajaksiz kalit ham...

Har ikkala she`rning muvaffaqiyati bolaning o`ziga yoki shoirning bolalarga murojaati tarzida hayotning bitmas-tuganmas jumboqlariga javob bilimlarni puxta egallash orqali erishiladi degan ma`rifiy g`oyaning yalang`och tarzda emas, balki hayotning o`zidan kelib chiqadigan tabiiy, ishonarli shaklda aks etadi.

T.Adashboyevning ma`rifiylik va tarbiyaviylikning go`zal badiiyatga hamohang tasvirlanishi alohida ajralib turadi. “Bobo qancha yoshdasiz?” she`riy topishmog`I (1983) shu jihatdan diqqatga sazovor.

- Bobo, kenja nabirangiz
- Necha yoshga chiqdi hozir?

Umumta`lim maktablarining boshlang`ich sinf “O`qish kitobi” sahifalaridan uning she`rlari muntazam joy olib kelayotgani ham buni asoslay oladi. Anchayin zukko va tafakkuri teran zamondosh kichkintoylarni shoirning “Beshta arra”, “Farqi bitta harfdadir”, “Topishmoqli alifbe” kabi she`rlari yanada topqirlikka o`rgatadi. Masalan, “K” harfiga bag`ishlangan topishmoq:

“K” uchraydi
“karnay”, “kalish”,

“Chelak”da
 “Kakku”dagi
 “k”ni ajrat
 Elakda
 “Nashvat”, “novvot”,
 “nisholda”da
 “Nay”da bo`lar.
 “Nargis”, “namat”...
 toping, yana
 Qayda bo`lar?

Vatan, ona, qadrdon shahar yoki qishloq, saxovatli tabiat, ko`ngli daryo odamlarga mehru muhabbatimiz rishtalarini bog`lagan o`tgan kunlarimizni sog`inamiz. Shu sog`inchning ildizlari qalbimizda qanchalar chuqur bo`lsa, demak, taqdir bizni siylabdi. Tursunboy Adashboyev she`rlarida hammadan oldin Vatanning muqaddas ostonasi bo`lgan ona qishloqqa juda yoshligidan o`ychan termulgan, undagi har bir mavjudlikni ixlos bilan ardoqlagan; sodda-yu to`pori, qismati mehnat va yana mehnat bo`lgan, odamlarni yoshiga nisbatan ulug`roq nigoh bilan kuzatgan qalb manzaralari ko`zga tashlanadi. Va muhimi ana shu bobomeros tuyg`ularni bugungi yosh avlod qalbiga singdirishda shoir xizmati beqiyos. Uning “Tuproq” she`rida shunday misralar bor:

Ajdodlardan meros bo`lib,
 Qolgan tuproq.
 Bobolarning qon va teri
 Tomgan tuproq.
 To`kin-sochin dasturxonni
 Solgan tuproq.
 Dori-darmon, sinovlardan
 Tolgan tuproq.
 Qotilni ham, botirni ham
 Sukut saqlab,
 Ehtiyotlab, o`z bag`riga
 Olgan tuproq.

Hech shubhasiz, bu satrlar istiqloq shabadalari yelkasini silab turgan har bir o`g`il-qizga o`tmish va o`zligimizni, tarixiy qadriyatlar hamda haqiqatlarni yaxlit tasavvur etish, u haqda mushohada yuritishga yordam beradi.

Tursunboy Adashboyev jahon va qardosh xalqlar bolalar she`riyati namunalarini o`zbek tiliga tarjima qilish orqali ham milliy bolalar adabiyoti xazinasining boyishiga hissa qo`shdi

Anvar Obidjon sheriyyati obrazlar olamining kengligi va rang-barangligi bilan ajralib turadi. Aytaylik, “Siz eshitmagan qo`shiq” turkumida ellik besh qo`shiq bor. Bu o`rinda “qo`shiq” atama sifatida qo`llanmaydi. Balki, turli jonivorlar, qushlarning sayrashi, yoxud predmetlarning kechinmasi tarzida berilib, ramziy mohiyat kasb etadi. Masalan, “Kaklik qo`shig`i”, “Koptoklar qo`shig`i”,

“Chirmanda qo‘shig‘i”, “Miltiqcha qo‘shig‘i”, “G‘ulg‘ultovuq qo‘shig‘i”, “Qirchang‘i qo‘shig‘i”, “Shippak qo‘shig‘i”, “Ruchka qo‘shig‘i” kabilar. Jumladan, “Bedana qo‘shig‘i” shunday yangraydi:

Mayli quring to‘r qafas
 Pit-piliq,
 Hech yo‘q, sayrab tursam bas,
 Pit-piliq,
 Azal erkindir zog‘lar,
 Pit-piliq,
 Qafasdadir sayroqlar
 Pit-piliq

Shoir xulosasi shuki, zo‘r sayroqi qushlarni qafasga soladilar, zog‘lar ozod yuribdi. Anvar Obidjon she‘riyatining yana bir ahamiyati, shoir she‘rining rang-barang shaklidan foydalangan. Bir misrali she‘r, ikki, uch, to‘rt, besh misrali she‘rlar: bu bandga ko‘ra rang-baranglik. Ayni damda, to‘rt hijodan boshlab, to‘qqiz hijo, ba‘zan o‘n bir hijoli she‘rlar yaratgan. “Chumoli” she‘ri ancha sodda:

Qayga borar
 Chumoli
 Boshda parang
 Ro‘moli
 Yelkasida chamadon
 Chamadonda
 Arpa non

Shoir she‘rlarining kaliti sarlavhasidadir. Aks holda bunday she‘rlar oddiy bir qofiyabozlikdan iborat bo‘lib qoladi. Masalan, “Quyoning tug‘ilgan kunida” she‘rining sarlavhsi bo‘lmasa uning mohiyati ochilmaydi, she‘r ma‘noga ega bo‘lmaydi. Chunki tug‘ilgan kunda:

Ari keldi.
 Asal olib,
 Echki qopga
 Karam solib
 Ayiq keldi
 Qoshiq bilan
 Bo‘ri – pichoq
 Sochiq bilan.

Shundagina har bir hayvonning o‘zi nimani xush ko‘rsa o‘shani ko‘tarib kelgani ayon bo‘ladi.

O‘zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotida o‘z o‘rni, hissasi bo‘lgan shoir she‘riyati o‘ziga xos shaklga, obrazlar tizimiga qofiyalanish tartibiga egaligini alohida qayd etgan Z. Ibrohimova yozadi: “... u bola dunyoqarashidagi o‘ziga xosliklarning tub-tubini ko‘ra oladi. Ichki olamni, o‘y xayollarini, kichik qalbida kechayotgan jarayonlarni, nozik did bilan kuzatadi. Bir qaraganda, juda oddiy ko‘rinadigan

kichik-kichik she'rlarda inson tabiati shakllanishining dastlabki bosqich jarayonlari keng ko'lamda tahlil etib berilgan".²²

Darhaqiqat, Anvar Obidjon bolalarga shunchaki yozmaydi. Uning she'rlari o'quvchiga ta'lim va tarbiya beradi.

Shoirda she'riy topishmoq deyishga loyiq she'rlar bor. Faqat shoir dastlabki satrlarda yoki nomida o'sha jismning nomini berib qo'yadi. "Baqlajon", "Mosh", "Handalak", "O'rik", "Pista", "Sarimsoqqiyoz", "Qalampir" kabi she'rlarida shunday holatni ko'rish mumkin. Ammo "Ho'kizning tarjimai holi", "Maymunning tarjimai holi", "Qizilishtonning tarjimai holi" kabi she'rlaridan sarlavhani olib tashlanishi kifoya: bola uchun topshiriq tayyor bo'ladi. Bu turli yoshdagi har xil saviyadagi bolalarni fikrlashga o'rgatadi.

Istiqlol davri bolalar adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari. Mustaqillik davri o'zbek adabiyoti hayotni o'rganish-bilishning badiiy vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. U zamondoshlar, jumladan, yosh avlodning ruhiy holatini teran tadqiq etishga, fikr doirasini kengaytirishga, his va tushunchalarining shakllanib, voqelikka to'g'ri munosabatda bo'lishga da'vat etayotir. Bugungi adabiyot tom ma'noda hayot darsligiga aylanayotgani shu jihatdan e'tirofga sazovor.

O'tgan asrning 80-yillaridan o'zbek bolalar she'riyati namunalarida ma'rifiylik ortgani kuzatiladi. Bunday she'rlarning ko'pchiligi dialog shaklida, savol-javobdan iborat bo'lsa, aksariyati javobsiz savollar shaklida edi. Masalan, M.A'zamning "Qirq bolaga qirq savol" she'ri bu turkumning yorqin namunasi bo'la oladi. Shoirning savollari baayni "aqli chaqqonroq, "mitti janoblar"larga mo'ljallab berilib, teran mushohada yuritishga da'vat etuvchi jumboqlardan iborat ekani bilan ahamiyatli. Shoirning she'riy satrlari orasidan savol qilib berilgan jummalarni aniqlashtirib olganda ham, ularga javob berish uchun kamida xalq va yurt tarixidan xabardor, turkiycha, o'zbekcha so'zlar va ularning serqirra ma'nolarini tushungan, o'tmish ajdodlarimiz, ulug' mutafakkirlarimizni tanish, ulardan iftixor qilish tuyg'usiga xalq dostonlari, qahramonlari, sarkardalari haqidagi ma'lumotlarga ega bo'lish iymon va e'tiqod nimaligini anglagan, sobiq tuzum falokatlari va asoratlari haqida eshitgan, umuman, o'z yurti, xalqi, Vataniga doir qomusiy bilimlarni egallashga shay, idroki-yu tafakkuri uyg'oq qalblar bo'lmog'i joizligi anglashiladi. Masalan, 4-savol shunday jaranglaydi:

"Turkiston" qanday nom?

"Turon" qanday nom?

Bu ulug' so'zlarni eshitganmisiz?

Yshitgan bo'lsangiz ma'nosini ham,

Maydalab, sinchiklab tekshirganmisiz?

Tekshirgan bo'lsangiz, ayting, bularning

Sizga aloqasi bor ekanmi sal?

Yo siz boshqamisiz, Turon boshqami?

Menga javob ayting, javobki tugal²³.

²²Ibrohimova Z. Quvnoqlikka yashiringan iztiroblar. Toshkent, 2005. –B.17

²³ Miraziz A'zam. Qirq bolaga qirq savol. – T.: Yangi asr, 2017. – B.6.

Yoki 8-savol:

Nega bizning yurtimizda
Ozod degan bola ko`p?
Ozod, Erkin, Hurriyat deb
Ot qo`yganda otalar
Ne xayolga borishdiykin?
Qaysi bola aytolar²⁴?

Bugun bu savollarga javob berish oson tuyular. Ammo endigina mustaqillikka erishgan mamlakatning istiqboli qanday bo`lishi, o`z erkinligini mustahkamlay oladimi yoki bu juda qimmatga tushadimi, porloq istiqbolni orzu qilgan bilan o`zi paydo bo`ladimi, degan jumboqlar qalashib ketgan edi. Shu ma`noda ijodkorlar, jumladan, bolalar shoirlari katta jur`at va jasorat bilan uning kelajagini aniq tasavvur va bashorat qila oldilar, deyish mumkin.

Yana bir bolalar shoiri Dilshod Rajab o`z she`rlarida narsa va predmetlarning nomlanishiga bolalar tili, tasavvuri bilan qaraydi. Shoirning “Jumboq bola” she`ri aynan kichkintoylarning ma`naviy olamini yuksaltirishga qaratilgani bilan ma`rifiy ahamiyat kasb etadi:

Qor desang, bobo deydi (qorbobo) ,
Muz bilan qaymoq eydi (muzqaymoq) ,
Teshikdan kulcha ko`rar (teshikkulcha) ,
Atirni gulday terar (atirgul).
Toshlik baqa bo`lar, der (toshbaqa),
Soat qumga to`lar der (qumsoat),
Chechakni boy deb aytar (boychechak),
Boltani oy deb aytar (oybolta).
O`zi qandoq bola bu,
Ajib, jumboq bola bu²⁵!

Chindan ham, qavs ichidagi so`zlarning jumboqligi bolani fikrlashga undaydi va bola o`zicha ularning izohini shu tarzda talqin qilishi tabiiy. Shoir esa bolalar fikrini, nutqini shunchaki she`rga tushirgandaé go`yo.

D.Rajabning “Tanbeh” she`ri ham mazmunan mehnatsevarlikni obrazli ifodalasa, shakily jihatdan o`quvchilarni qiziqtiradigan belkurakning musavvirona chizilgan tasvirini ko`rish mumkin²⁶:

To`plaganing bor-yo`g`i
Ikki uyum xas-xashak.
Darrov cho`zilib olib
Yotganing ne, Xashxashak?
Shuncha yerni ag`darib,

²⁴ O`sha joy.

²⁵ Dilshod Rajab. Tanish tovushlar. – Toshkent, “Zarqalam”, 2006. – B.11.

²⁶ O`sha manba

O` tirmasdan yana, ko`r;

Ishlayman, deb,

B

E

L

K

U

R

A

K

T i k k a

u n

r a

a k

r o`

Rasmda ham, mazmunda ham belkurakning tikka turgani shu tariqa chizilishi bola uchun ikki ma`noda muhim. Avvalo, u belkurakni hali ko`rmagan bo`lsa, rasmidan bilib oladi. Ikkinchidan, shu shakl - rasimga joylashtirilgan so`zni to`g`ri topib o`qish uchun ham qunt kerak. Buni uddalay olsagina, badiiy-estetik zavq olishdan tashqari, ijodiy tafakkuray bilish qobiliyati rivojlanib boradi. Natijada keyingi she`rdagi rasimga yashiringan so`zlarni topishga oshiqadi.

S. Matchonov bolalar adabiyotining tarbiyaviy xususiyatlariga to`xtalib, bu turli davrlarda turlicha izohlanib, davrdagi yetakchi g`oyalarga xizmat qilib kelganligini ta`kidlaydi. Olim fikriga ko`ra, XX asr boshlarida Hamza, Avloniy kabi mutafakkirlar asarlari mohiyatida marifatparvarlik g`oyalari namoyon bo`lgan bo`lsa, sho`ro davrida ko`proq sho`ro mafkurasi tashviq qilingan. Istiqloq davrigagina kelib yaratilayotgan qahramonlar "...faqat a`lo xulqi va o`qishi bilangina emas, balki olamni anglash yo`lidagi intilishlari, hayot va tabiatga faol munosabati bilan ham ajralib turadi"²⁷.

Q. Qahramonov esa bugungi globallashuv davrida bolalar adabiyotiga faqat tarbiya vositasi sifatida yondashib bo`lmasligini, balki undan bolalarning o`ziga xos ruhiy olamini izlash zarurligini ta`kidlab, shunday yozadi: "Bolalar adabiyoti ham, avvalo, san`at hodisasi sifatida insonni badiiy kashf etishi zarur. Uning tasvir obyekti insondir. Demak, bolalik olamini kashf etolmagan asar har qanday tarbiyaviy maqsadni ko`zlamasin, o`z maqsadiga erisha olmaydi"²⁸.

Barcha davrlarda shoirlarning eng sevimli mavzusi, bolajonlarning esa ko`p bora murojaat etib yod oladigan, savodxonligini oshirishga qaratilgan she`rlari ma`rifiy she`rlar sirasiga kiradi. Adabiyotshunos R.Barakayev "Alifbo-she`r va o`zbek bolalar she`riyatining ma`rifiylik xususiyatlari" nomli maqolasida

²⁷ Матжон С. Шоирнинг бадий олами // Ёшлик, 2012. 1-сон. – Б. 37-39.

²⁸ Қахрамонов Қ. Мустақиллик даври ўзбек болалар адабиёти: таҳлил ва талқинлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 2005, 19 август.

Shermuhammad Munisning XIX asr boshlari (1804 yil)da yaratilgan "Savodi ta'lim" risolasi bolalarga mo'ljallab asar yaratish yo'lidagi ilk izlanishlardan biridir. Zero, xat bitishni o'rganish ishtiyoqidagi shogirdlariga chiroyli yozuvni o'rgatish umididagi muallif qo'lga tushib qolgan chiroyli yozuv qoidasi xususidagi risolani nazmga solish asnosida "Savodi ta'lim" maydonga kelganini asar boshidayoq ta'kidlaydi²⁹.

"Savodi ta'lim" o'zbek bolalar she'riyatida yosh kitobxonlarga mo'ljallangan ta'limiy asarlar, xususan, alifbo-she'rlar ibtidosini tashkil qiladi, desak, xato bo'lmaydi. Darhaqiqat, alifbo-she'rlarning Sulton Jo'ra ("Harflar paradi"), Shukur Sa'dulla ("Alifbe"), Quddus Muhammadiy ("Harflar o'yini"), Adham Rahmat ("Alifbe") kabi ijodkorlar tomonidan XX asr o'zbek bolalar she'riyatidagi sara namunalari yaratilganini olimlar e'tirof etib, "XX asrning 80-yillariga kelib o'zbek bolalar she'riyatida alifbo-she'r yaratish an'anasini T.Adashboyev Jovanni Rabonining "Qaysar raqamlar" she'riga javoban yozilgan "Harflarning sarguzashti" ertak-she'ri bilan yangi pog'onaga ko'tardi"³⁰, - deb yozadi. Demak, ilk maktab darsliklaridan boshlangan an'ana keyinchalik izchil davom ettirilgan.

Maktab - bolalarni ilm-ma'rifatga, komillikka yo'llovchi muqaddas maskan. O'quvchi-yoshlar hayotida bu makon - xronotopi muhim o'ringa ega. Ayni maskan, dars jarayoni, o'quvchilarga qo'yiladigan baho va uning bola ruhiyatiga katta ta'sirini anglagan Zikrilla Ne'mat ushbu mavzularni ham nazardan chetda qoldirmagan. "Zoologiya darsida", "5 baho olgan kunim", "Kim a'lochi", "Baqoning bahosi" she'rlari maktab hayotidan olingan yumoristik lavhalar va muhim axloqiy xulosalar chiqarishga undashi bilan xarakterlidir.

"Zoologiya darsida" she'r qahramoni Yusuf kaltakesaklar qaysi sinfga mansubligini bilmasa-da (bunga dangasaligi va o'z vaqtida dars qilmagani sabab) mantiqiy fikrlab bergan bolalarcha javobi kitobxonda engil kulgu uyg'otadi:

Bu joylar dasht-cho'l emas,
Axir, shahar-ku, demak:
Shu bois hech sinfga
Kirolmas kaltakesak!³¹

Bolaning bunday holdagi javobiga uning aqlsizligi emas, balki mavzuni o'zlashtirmagani, vazifalarni vaqtida bajarmagani, dangasaligi sabab bo'lganini yosh kitobxon she'r misralari qatidan uqadi.

SHoirning "5 baho olgan kunim" she'rida bolaning yaxshi o'qishi oiladagi ma'naviy sog'lom muhitning mahsuli sifatida shu oilaga xursandchilik olib kelishi, yomon baho olish esa ota-onaning etarlicha talabchan va ibrat bo'la olmaganini oqibati o'laroq dilxiralikka olib kelishi kabi real-hayotiy holatlar bola tilidan o'ziga xos ohangda badiiy tasvirlanadi.

²⁹ Баракаев Р. Алифбо-шеър ва ўзбек болалар шеърятининг маърифийлик хусусиятлари // XX аср ўзбек адабиёти масалалари. – Тошкент: Фан, 2012. –В.123.

³⁰ O'sha manba..

³¹Ne'mat Z. 5 baho olgan kunim. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2013. – B. 7

"Kim a`lochi?"da she`ri bolalarga xos soddalik, rostgo`ylik bilan berilgan javob o`quvchida kulgu uyg`otib, qahramonning ko`chirmachilik qilganini o`z tilidan fosh etib, uning bolalarcha beg`ubor olami ishonarli tasvir etilishi bilan diqqatga sazovor. Otaning "Kim a`lochi, senmi, sinfdoshingmi, yo qo`shie O`roq?" deya bergan savoliga o`g`il quyidagicha javob beradi:

- Yo`q, dadajon, u bola,
A`lochimas mutlaqo.
Darsni undan ko`chirib,
Olganman "ikki" baho³².

Zikrilla Ne`matning bolalarga bag`ishlab bitilgan she`rlarida shoir qalbining samimiy, mehrlil ohanglari yosh kitobxonning ma`naviy-estetik kamolotiga xizmat qiladi. Bolalar uchun chop etiladigan kitoblarda, albatta, ularning yoshi inobatga olinadi, kichik yoshdagi bolalarni kitobga qiziqtirish uchun turli-tuman rasmlar, shakllar, bezaklar qo`llaniladi. Bu yo`sindagi ijodiy izlanishlar bolada nafaqat qiziqish uyg`otish uchun, balki uning tafakkurini kengaytirish, ranglar va shakllarni farqlashi, sanoq va hisob amallariga uquvini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar adabiyotining eng yosh muxlislari - 3-7 yoshdagi bolalar uchun nashr etilayotgan kitoblarga qo`yiladigan talablar ijodkorlar guruhi: kitob muallifi, rassom, dizaynerdan yuksak badiiy-estetik didni, bolalar psixologiyasini chuqur bilishni, ularning qiziqishi va aqliy qobiliyatini nazarda tutishni taqozo etadi. Bu esa, o`z navbatida, ijodkorlardan ijodiy izlanishni, eng aniq va ravon usulni topishni, matn va rasmlar bilan ranglar uyg`unligiga erishishni talab qiladi. Istiqloq davri bolalar she`riyatidagi uslubiy izlanishlardan yana biri turli-tuman shakl va mazmundagi she`riy turkumlar - janriy izlanishlarning yuzaga kelayotganida ham namoyon bo`ladi. Xususan, savol she`rlar shu tipdagi izlanishlar sirasiga kiradi.

Dilshod Rajabning "Uchqunbekning savollari" va Abdurahmon Akbarning "Bir daftar savol" kabi she`riy turkumlari shu tipdagi ijodiy izlanishlarning xarakterli namunalaridir.

Abdurahmon Akbarning savol beruvchi qahramonining ismi SHuhratjon bo`lib, uning savollar daftarida etti bo`limdan iborat she`riy savollar jamlangan. Bayonchining e`tiroficha, bu daftarchadagi savollar faqat uning o`ziga tegishli emas. Zotan, ularning bir qismi SHuhratjonning akasiga daxldor savollardir. Birinchi bo`lim "Bekatta tug`ilgan savollar" deb nomlanadi. Bunda SHuhratjon tagdor ma`noli savollari bilan o`zining fikrlovchi bola ekanligini ko`rsatadi. Darhaqiqat, uning savollari chuqur o`ylangan va ma`lum maqsadga yo`naltirilgani bilan e`tiborni tortadi:

"Bu ko`chadan kim o`tdi ekan
Y`rta tongda birinchi bo`lib?",
"Kim kimdan o`rgangan salomlashishni
CHumoli bizdanmi, biz chumolidan?",
"Gulzor" deb atalgan bu keng bekatning
Atrofida nega gul o`smas?"³³

³² O`sha manba. – B.21

kabi savollar yosh kitobxonni o`ylashga, fikrlashga, kuzatish va munosabat bildirishga undabgina qolmay, tongning musaffoligi, odobning hikmati, so`zning yuki haqidagi qarashlarini ham yangilab, didini yuksaltiradi.

Zotan, savollardan anglashilib turibdiki, bekatdagi bolakay kuzatuvchan va fikrchan. Albatta, u turgan bekat majoziy ma`nodagi makondir. SHu ma`noda uni kengroq planda kuzatish - hayot yo`liga qadam tashlayotgan bolalar bekati sifatida talqin qilish ham mumkin.

Turkumning ikkinchi bo`limi "Yo`lda tug`ilgan savollar"dan tashkil topgan. Bunda ham Shuhratjonning savollari o`zining ma`no salmog`i, favqulodda va kutilmaganligi bilan diqqatni tortadi:

"Qanday qilib "bor" va "yo`q" qilar
Halqoblarni asfal't ko`chalar?",
"Gunglar qanday suhbatlashishar
Qorong`ida bir-biri bilan?",
"Bilarmikan mana bu kishi
Onasining tug`ilgan kunin?"³⁴

Ko`rinib turibdiki, Shuhratjonning bir qarashda "biri tog`dan, biri bog`dan" kelayotgandek tuyuladigan savollari zamirida bolalik olamining o`ziga xos qiziquvchanligi, bu qiziquvchanlikning tez o`zgaruvchanligi, o`rin almashuvi, o`spirin fantaziyasining tutqich bermasligi yaqqol namoyon bo`ladi hamda "yo`l" xronotipiga mosligi bilan muhim poetik ahamiyat kasb etadi.

Ushbu turkumdagi "Maktabda tug`ilgan savollar", "Uyda tug`ilgan savollar" she`rlari ham bolalarda fikrchanlik va mushohada malakasini tarbiyalashi bilan ahamiyatlidir. Shuhratjonning aqliy qobiliyati kuchli, zehni o`tkir. Uni "tamaki - zahar", deb o`zlari buruqsitib chekayotgan muallimlar ham, faqat puldan gapiradigan qassob qo`shnining baqaloq o`g`li ham, dars paytida hadeb qarayvergisi keladigan Gulnora ham, uning yuzidagi xoli ham birdek qiziqtiradi. Uning savollari zamirida bola qalbining beg`uborligi, qiziquvchanligi va o`smirlik olamiga qadam qo`yayotgan paytdagi his-tuyg`ulari, fikr-o`ylari aniq-tiniq ko`rinib turadi. "Hammani lol qoldirsammikan, // Do`ppi kiyib borib maktabga?" qabilidagi savollarida esa qiziquvchanligidan ko`ra teranroq, zamonasiga bir qadar kinoyali munosabati seziladi. Ushbu she`r, nazarimizda yosh qahramonning "Do`ppi kiymay qo`ydi odamlar" she`rini o`qib, ko`nglida tug`ilgan savol tarzida, qolaversa, qalbida uyg`ona boshlagan milliy g`urur tarzida ham namoyon bo`ladi.

Demak, Abdurahmon Akbarning savollar turkumidagi she`rlariga xos etakchi xususiyat uning biri bolalarni jonli mushohadaga, fikrlashga undashida ko`rinadi. Buni biz shoirning "Uyda tug`ilgan savollar" va boshqa turkum she`rlarida ham kuzatishimiz mumkin. Bolakayning dadasidan "O`zbek" degani "o`ziga bek" deganimi?" deb so`rashi, "Kattalarga joy berish farz deya, butun paxtazorni kattalarga bo`shatib bersak qanday bo`larkin" degan savol qo`yishi yoki "Qaldirg`ochlar nega daraxtga in qurmas ekan", tarzida o`ylashi - bularning barchasida yosh kitobxonni emas, balki katta yoshdagilarni ham birdek o`yga

³³ Akbar A. Uyquchining tushlari. – Toshkent: Sharq, 2006.– B.66.

³⁴ O`sha joy. – B.67

toldiradigan, fikrlashga majbur qiladigan, hayot haqida, odamlar haqida, millat va o`zlikni anglash haqida o`ylashga undaydigan da`vatkor yashirin ta`sirchan kuch-qudrat hissi balqib turadi.

Mazkur holat savollarning tagma`no qatlamlarida ulkan ijtimoiy-ma`rifiy mazmun mavjudligidan dalolat beradi. Umuman, iste`dodli bolalar shoiri Abdurahmon Akbarning uslubiy izlanishlari o`zbek bolalar she`riyatiga yangi yo`nalish olib kirdi. SHoirning "Uyquchining tushlari" to`plamiga kirgan yuqoridagi tipdagi "Teskari sarlavhali she`rlar", "Rasmdan she`riy saboqlar", "Raqamli she`rlar" "Adabiy topishmoqlar" kabi turkum she`rlari misolida ham ko`rishimiz mumkin.

Savol-she`rlar turkumidagi she`rlar nafaqat Abdurahmon Akbar, balki boshqa zamondosh shoirlar ijodida ham uchraydi. Muhimi, ularning har birida o`ziga xos uslub va poetik ifodalarni ko`ramiz. Xususan, Dilshod Rajab she`rlarida yumorga moyillik xususiyati etakchilik qiladi. Uning kichik qahramonlari ko`proq o`z tasavvurlaridagi olamda yashaydilar. Dilshod Rajabning shu turkumga mansub izlanishlari qahramonlari Abdurahmon Akbarning savol-she`rlaridagi xarakterlardan farqli tarzda, o`zlarining favqulodda xayolot olamini reallik bilan kelishtira olmay kulgili vaziyatlarga tushib qoladilar. Dilshod Rajab qahramonlari Jirafaning bo`yni uzunligi haqida o`ylar ekan, o`z tabiatlaridan kelib chiqib, asosiy e`tiborni bu jonivorning egani qorniga qachon etib borar ekan yoki boyqush haqida o`ylaganda, bu parranda nomining lug`aviy mazmunidan kelib chiqib, boy bo`lsa kerak, uyasida nimalar bor ekan, bir ko`rsam edi, deb qiziquvchanlik qilishadi. Ko`rinadiki, shoir qahramonlarining fikr-o`ylari o`z yoshi va tabiatiga monand tarzda kamol topadi.

Umuman, Dilshod Rajabning turkum savol-she`rlari qahramonlari o`z topqirligi, hayotiyliги bilan esda qoladiva kitobxonning qalbidan joy oladi. Uning qahramonlari odamlar haqidagina emas, balki hayvonlar, jonzotlar va ularning fe`l-atvorlari haqida ham o`ylaydi. Ularni yomg`irning shovullab emas, g`alvirda yoki elakda elangandek yog`ishi ham, baliqlarning suv ichishi-ichmasligi ham, kurkaning doim jahli chiqqandek hurpayib yurishiyu, toshbaqa toshini tashlasa baqaga aylanib qolarmikan qabilidagi favqulodda kutilmagan va hatto kattalar xayol qilishi ham mushkul bo`lgan, ammo bolalar tabiatiga xos va mos bo`lgan barcha savollar birdek qiziqtiradi. Muhimi shundaki, shoir bunday fikr-o`ylarni kitobxonga ham yuqtira oladi.

Bunday savollar o`zining soddaligi, quvnoqligi, yumorga boyligi bilan ham ajralib turadi. Shu bois, aksariyat savol-she`rlar yozilish uslubiga ko`ra sodda, samimiy, ixcham satrlardan tarkib topgan.

Jumladan, shoirning "Xato she`rlar" turkumiga jamlangan she`rlarning ma`no-mazmuni yosh kitobxonni o`ylashga, fikrlashga, she`rda atayin xato berilgan mazmunni individual tarzda tuzatib o`qish uchun shoir bilan birga bosh qotirishga majbur qiladi. Aynan shu nuqtada adabiy kommunakatsiya yuzaga kelgan. Masalan, "Men ko`rgan tush" she`ri quyidagi mazmunni ifodalaydi:

Ajoyib men ko`rgan tush:

Atrof go`zal TOG`emish.

Uyg`onsin deb BULBULLAR,

Yonib kuylarmish GULLAR³⁵.

Mazkur she`rda "bog`" so`zining "tog`" tarzida yozilgani, bulbullar bilan gullarning misralarda o`rni almashib kelgani she`r mazmunining mantiqan noto`g`ri ifodalanishini ta`minlagan. Shartlilik siriga urg`u berish maqsadida bolaning yoshini inobatga olgan holda katta harflar bilan yozilgan "xato" so`zlar bolaning diqqat-e`tibori jalb qiladi, o`ylashga majbur etadi, tuzatib o`qishga undaydi. Shoir bu turkumdagi barcha she`rlarida bolalarni xatolarni, jummalarni mantiqan tuzatib o`qishga da`vat etadi. Ayni paytda, beozor ma`rifiy xulosalar ham beradiki, bu ham savodsizlikka qarshi kurashish barobarida, kitobxonga estetik zavq-shavq ulashadi, unda quvnoq kayfiyat hosil qiladi.

"Rasmi she`rlar"ni o`qish jarayonida ham o`quvchi o`ziga xos dars-saboq oladi. Masalan, birinchi she`riy saboqda to`rtta amaldan keyin xatjildning rasmi yasalsa, ikkinchi she`riy saboqda archaning rasmini chizish, to`rtinchi saboqda esa uzumning tasviri va hokazo rasmlarni chizish texnikasi she`riy yo`l bilan ko`rgazmali tarzda ifodalanadi. "Isimli she`rlar"da turli ismlar orqali shoir va ijodkorlar, mashhur kishilar haqida ma`lumotlar beriladi.

Xulosa qilib aytganda, bolalar shoirlari ma`rifiy she`rlar bilan yosh avlod fikrat dunyosini, bilimni yanada boyitishga, zehni charxlashga, badiiy didini sayqallashga katta yordam beradilar. Adabiyotshunos Q.Qahramonov ta`kidlaganidek, "badiiy ijodda hissiy bilish yetakchilik qiladi. Obrazlilik uning asosiy xususiyatidir. Ifoda usulida esa badiiy til imkoniyatlari, turli badiiy tasvir vositalari, poetik ko`chimlar obrazlilikni ta`minlovchi asosiy unsurlardir"³⁶.

Bolalar adabiyoti sohasida yaratilgan aksariyat badiiy asarlar yosh avlod tarbiyasida yuksak ma`rifiy, estetik ta`sir kuchiga egadir. Bunday asarlarni aniqlab, ularning bola tarbiyasidagi roli va ahamiyatini maxsus o`rganishga, bu haqda yaxlit ilmiy tasavvur uyg`otuvchi tadqiqotlar yaratishga to`g`ri keladi. Chunki bolalar adabiyoti durdonalari bola tarbiyasida nafaqat badiiy-estetik, balki ijtimoiy mohiyat ham kasb etadi.

Bilim, ko`nikma va malakani rivojlantirishga yo`naltiruvchi savollar:

1. Istiqlol davri bolalar adabiyotining o`ziga xosligi nimalarda namoyon bo`ladi?
2. Istiqlol davri o`zbek bolalar she`riyatida qanday mavzular yetakchi?
3. Istiqlol davri bolalar nasri haqida mulohaza yurita olasizmi?
4. Mustaqillik davrida bolalar uchun ko`plab she`rlar yozgan qaysi ijodkorlarni bilasiz?
5. Hamza Imonberdiyevning qaysi asarlarida istiqlo ruhi yetakchi?
6. Kavsar Turdiyeva qanday ijodi bilan bolalar adabiyotiga hissa qo`sha oldi?
7. Dilshod Rajab ijodi haqida qanday ma`lumotga egasiz?
8. A.Ko`chimov she`rlari to`g`risida mulohaza yuriting?
9. Istiqlol davri o`zbek bolalar adabiyotining an`naviyligi va o`ziga xosligi deganda nimani tushunasiz?
10. Davr bolalar adabiyotining muhim xususiyatlari aks etgan mazmun va shakllar haqida munosabatingiz?
11. M.A`zam, A.Obidjon, S.Barnoyev, T.Adashboyev kabi katta avlod bolalar adiblarning istiqlol yillaridagi ijodida qanday tamoyillar ko`zga tashlanadi?

³⁵ O`sha joy. – B.35

³⁶ Қаҳрамонов Қ. Адабий жараён ва эстетик талқин. – Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2014. – Б. 160.

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Barakayev R. Jonajonim, she'riyat. - Toshkent: Cho'lpon, 1997.
3. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. - T.: O'qituvchi, 2002.
4. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. - T.: O'qituvchi, 2011.
6. Masharipova Z. O'zbek xalq og'zaki ijodi. - T., 2008
4. Safarov O., Barakayev R., Jamilova B. – Bolalar adabiyoti. Darslik / T.: “Sharofat-fayz”, 2022. - 320 b.
5. Jamilova B. O'zbek bolalar adabiyoti. O'quv qo'llanma. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2021. - 222 b.
6. Jamilova B. Bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanishi. T., 2022.

10-MAVZU. JAHON VA RUS BOLALAR ADABIYOTI

Reja:

1. Sh. Perro fransuz adabiy ertakchilik an'analari.
2. Aka-uka Grimmlar va nemis adabiy ertaknavisligi .
3. A. Pushkin ertak-dostonlarining o'ziga xosligi
4. K. Chukovskiy va S. Marshak bolalar shoiri va tilshunosi saifatida

Tayanch tushunchalar: seminariya, qirollik, kosmikvilizatsiya, novella, sarchashma, arxaik, antik, slavyan, vizantiya, grek, monolog, dialog, alifbo-kitob, alifbo-yozuv, sentimentalizm, lubochnaya, lubka, gravyura, taxtakach, masal, grammatika, miniatura, ertakonasujet, mozaika, badiiysayqal, ertakshunos, germanistika, naturmort, illyustratsiya, mifologiya.

Chet el bolalar adabiyotining an'analari. Chet el bolalar adabiyoti jahon adabiyoti sifatida ularning xalq og'zaki ijodi, eng qadimgi adabiy yodgorliklari, mif va afsonalar, qo'shiqlar bilan chambarchas bog'liqligi, bunday ijod namunalarning axloqiy-tarbiyaviy mohiyati, didaktik tamoyillari hamda jahon xalqlari bolalariga bag'ishlangan asarlarning tasniflanishi, ularning taraqqiyot tamoyillari, janrlar rang- barangligi yuzasidan tushuncha berishni ko'zda tutadi.

Jahon bolalar adabiyoti, dastlab, didaktik adabiyot namunasi sifatida XVII - XVIII asrlarda paydo bo'lgan. So'ngra, bu adabiyot o'zining betakror ko'rinishlari orqali dunyoga tanildi. Barcha xalqlar bolalar ijodkorlari, eng avvalo, o'z mamlakatlarining xalq og'zaki ijodiga murojaat qilgani umumiy hodisadir. Masalan, Charl Perro kichik kitobxonlarga dastavval, folklordan oziqlangan va badiiy sayqal berilgan eng yaxshi adabiy ertaklarni taqdim etdi.

XIX asr romantiklarining faoliyati keng kitobxonlar ommasiga xalq og'zaki ijodi va har bir xalqning milliy-adabiy manbaalarini ochib berdi. Jumladan, bu bolalar adabiyotining rivojlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, aka-uka Grimmlar, H. K. Andersen va boshqa ko'pgina ijodkorlarning adabiy hamda xalq ertaklari to'plamlari paydo bo'lishiga turtki bo'ldi. Natijada, kichik kitobxonlar endilikda ham kitob, ham o'z tengqurlari hayoti aks ettirilgan badiiy tasvirlarni qo'lga ola boshlagan. Binobarin, bolalar adabiyoti “katta” adabiyotning mustaqil tarmog'iga aylanishida bu jarayon muhim omil hisoblanadi.

Romantizm insonning ruhiy rivojlanishdagi o'z-o'zini anglash davri – bolalikda kashf etilishini ochib berdi. Romantiklar asarlarida bolalik insonning o'zidagi bebaho ichki olam sifatida, shuningdek, teran mohiyati va ajoyibotlari

bilan kattalarni ham o'ziga rom etuvchi davr tarzida talqin qilinadi. Kattalik esa xuddi eng samimiy va bolalarcha beg'uborlik tark etilgan davr sifatida yoritiladi. Shuni tan olish kerakki, romantizm nafaqat *bolalik*ni kashf etdi, balki uni eng sof mukammallik namunasi hamda mehr-shafqat timsoli sifatida insonga meros qilib qoldirdi.

Realistik tamoyillarning rivojlanishi, ruhiyatshunoslikning chuqurlashishi bilan bolalar adabiyotida keng qamrovli, ko'p qirrali bolalik obrazi mustahkamlandi. Bunda yozuvchilar insoniyat rivojlanishining ibtidosini, yosh inson xarakterining tub-tubiga yetib, bola ichki dunyosining murakkabliklariga asta-sekinlik bilan kirib borib, uning mutanosiblikda va ziddiyatlarda, hayotning yorqin hamda qorong'u g'am - qayg'uli onlarining kurashlarida shaxs sifatida shakllanishini ochib berishdi. Eng yaxshi yozuvchilar ijodini aniqlovchi asosiy vosita – bu bolalikka ishonch, ulg'ayib kelayotgan insonga hurmat, unda rivojlanishning bor imkoniyatlarini, sarchashmalarini hamda asosiy omillarini ko'ra olish qobiliyatining borligidir.

XX asr o'zining keskin ijtimoiy muammolari, o'tkir ziddiyatlari, siyosiy qarashlari bilan bolalar adabiyotini ham o'zgartirib yubordi. Dunyoning dahshatlari kichik kitobxon asari sahifalariga kirib bordi. Ularning qahramonlari – ijtimoiy jonzotlar, ular o'z hollaricha insonga nisbatan qilingan vahshiylikka qarshi borishadi, o'zlarining do'stlikka, muhabbatga bo'lgan huquqlarini talab qilishadi hamdakattalarni ularning tushunishlariga chaqirishadi. Zamon muammolari nafaqat realistik asarlarga, balki ertaklarga ham singiy boshladi. Ular janriy xususiyatlaridan ozgina chekingan bo'lsalar-da, hamon yaxshilik yovuzlik ustidan g'alaba qozonishiga umid bog'lashadi va shu yo'lda tinimsiz ma'naviy kurashlar olib borishadi.

Ilmiy - texnika taraqqiyoti asri butun yer yuzidagi inson jamiyatiga yashash uchun kata hayotiy zarurat – Yerda hayotni saqlab qolish kabi muammoni tug'dirdi. Shuning uchun zamonaviy bolalar adabiyotida ekologik muammolar, atrofimizni o'rab turgan olam, hayvonot va o'simliklar dunyosi haqidagi kitoblar salmoqli o'rin egallaydi. Barcha mamlakatlarning naturalist (tabiat haqida yozadigan) yozuvchilari – bolalarda tabiatga hamda barcha jonzotlarga nisbatan ehtiyotkorona munosabat va ularga nisbatan muhabbat ruhini tarbiyalash vazifasini o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishgan.

Chet el bolalar adabiyoti bugungi kunda o'zining janriy va tematik xususiyatlari jihatidan turli-tuman, o'ziga xos tarzda shakllanib ulgurdi. Unga dunyoning eng taniqli yozuvchilari o'z iste'dodlarini va faoliyatlarini bag'ishlashgan. Chunki ular insoniyat kelajagi o'sib borayotgan avlod qo'lida ekanligini yaxshi anglashadi...

Eng asosiysi, yosh inson adabiyot yordamida, fransuz shoiri Polya Elyuara ta'biri bilan aytganda, o'zining dunyoqarashida “bir kishi ufqidan barcha kishilar ufqiga” ko'tarila oldi.

Binobarin, hozirgi zamon chet el bolalar adabiyoti quyidagi omillar ta'sirida maydonga keldi, deyish mumkin:

- Folklor asarlari hamda klassik yozuvchilarning avval kattalarga mo'ljallangan, ammo vaqt o'tishi bilan bolalar kitobxonligi doirasiga kirib, kichik kitobxonga so'zlab berish uchun hikoya tarzida qayta ishlangan asarlari (qadimgi yunon afsonalari, D. Defo, D. Swift, M. Servantesning romanlari).
- Bolalar kitobxonligi doirasiga qisqartmalarsiz va qayta ishlanmasdan kirgan folklor hamda mumtoz asarlar (folklordagi erkalamalar, topishmoqlar, allalar, shuningdek, V. Skott, Ch. Dikens va boshqalarning asarlari).
- Bevosita bolalarga mo'ljallangan asarlar.

Binobarin, ayrim ijodkorlar va ularning asarlari endilikda bolalar kitobxonligi mulkiga aylanib ulgurdi.

Aka-uka Yakob (1785-1863), Vilgelm (1786-1859) Grimmlar ikki yuz yildan ko'proq vaqt ilgari Xanau shaharchasida, hurmatli byurgaerlar oilasida (bu nasldan ko'pgina taniqli huquqshunoslar va ruhoniylar yetishib chiqqan) Filipp Vilgelm Grimm va uning ayoli Doroteyalar nikohidan dunyoga keldi. Tez orada butun oila-o'rmonli tog'lar bilan o'ralgan, tinch osuda shaharcha –Shtaynauga ko'chib o'tishdi.

Oila kattagina edi: besh bola va Lotti ismli kichik qizaloq. Bu oilada barcha g'ayritabiiy ravishda mehnatsevar edi. Va barcha bir-birini sevar, hurmat qilardi. Lekin ular orasida bir yosh farq bilan Yakob va Vilgelm o'zgacha mehr bilan bir-biriga bog'langan edilar. Yoshlik chog'laridanoq – aka-uka Grimmlar juftligi tug'ilgan edi. Taqdir ularga uzoq hayotni o'lchab bergan edi. Va ular o'zlarining keksalik chog'larigacha bu mustahkam bog'liqlik hamda mehr-oqibatni tark etishmadi.

Yakob 11 yoshga to'lganda ular otalaridan ajrab qolishdi. Bola oila boshlig'i bo'lib qoldi. U otasi tobuti oldida bolalarcha to'xtamay yig'lar, ammo umuman kattalarcha hamda qat'iylik va iroda bilan endi kichik ukalarining, mitti qizaloq Lottining, g'amdan gavdasi bukilgan bechora onasining eng katta g'amxo'ri, tayanchi o'zi ekanligini anglagan edi.

Keyin Kasselda gimnaziyada o'qidi. Belgilangan sakkiz yil o'rniga – tig'izlashtirilgan to'rt yil ichida aka-ukalar o'qishni bitirib, Marburg universitetiga o'qishga kirishadi. Universitetda ular qadimgi olmon she'riyati, runalari bilan qiziqib, shu qiziqishlarini umrlarining oxirigacha olib borishdi.

Universitetni tugatgach, Grimmlar Kasselga qaytishadi. Va shu yerda katta bo'ron boshlandi: Napoleon armiyasi Olmoniyaga bostirib kirdi. Fransuz hukmronligi – begona odamlar, begona urf-odatlar, shaharning har bir burchagidan eshilib turgan begona so'zlashuv Olmoniyaga, uning tiliga, urf-odatlariga, tabiatiga, adabiyotiga mehr qo'ygan o'spirinlarni qattiq iztirobga solardi. O'z xalqining tushgan ruhiyatini ko'tarish, yurakni ezadigan sukunatga chek qo'yish ilinji yosh olimlarni nemis xalqi tarixi va adabiyotiga bo'lgan qiziqishlarini yanada orttirdi. Aka-uka Grimmlar vaqtlarini kutubxonalarda noyob qadimgi olmon manuskriptlarini (qo'lyozmalarni), masalan, nemis adabiyotining birinchi yodgorligi “Xildebran haqida qo'shiq” asarini o'rganib, qadimgi nemis she'riyati to'plamlarini chop etishdi. Bu bilan ular xalq yuragining tubida mudrab yotgan qadimgi hikmatlarni qayta tiklash maqsadlarini amalga oshirishdi. Ammo bular faqat yozma manbalar bilan bog'liq edi. Ularni esa yana yiroqroq manzillar – xalq

qalbining tubi, zamonlarning eng qadimi qiziqtirayotgan edi. Va ular shu niyat bilan folklorga murojaat qilishdi. Aka-uka Grimmlar o'zlarining harakatdagi faoliyatlari – ertaklar to'plash bilan mashg'ul bo'ldilar.

Birinchi mustaqil topilmalar 1807-yilga taalluqli bo'lib, ular Kasseldagi ikki oila: Vildlar va Xassenpfluglar bilan bog'liq. "Boshmaldoq – bola", "Aqli Gretel", "Navqiron Pahlavon", "Oq kabutar", "Mushuk va sichqonning do'stligi", "It va chumchuq" kabi ertaklar Vildlar va Xassenpfluglar oilasi a'zolaridan yozib olingan to'plamlar sirasiga kiradi. To'plamlarning jamlanishida o'zining katta hissasini qo'shgan dorifurush Vildning beshinchi qizi Ganriett Doroteya Vild, keyinchalik Vilgelmning turmush o'rtog'i (Yakob umrining oxirigacha ham uylanmagan) haqida albatta aytib o'tish joiz. Doroteya aka-uka Grimmlarga "Ganzel va Gritel", "Yerto'la bekasi", "Kuylaydigan danakcha" kabi ertaklarni taqdim etdi. Askarlarning achinarli, nochor-kambag'allikdagi hayotlari, kamsitilgan shaxsiyatlari haqida so'zlab beruvchi Grimmlarning qayg'uli ertaklari qariya Krauze bayonidan yozib olingan.

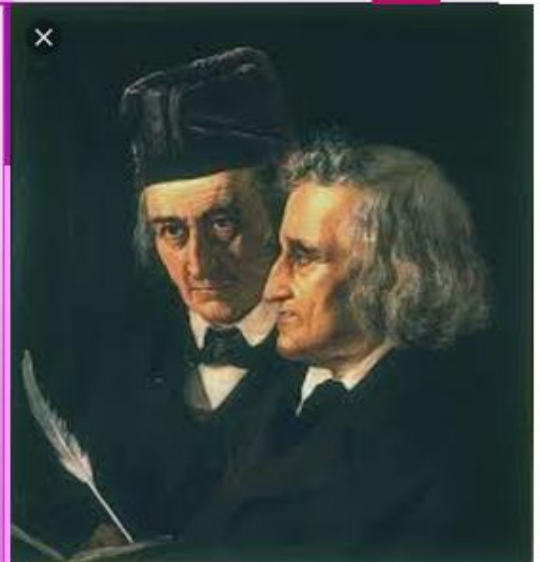
"Bolalar va oilaviy ertaklar" kitobiga Grimmlar ukasi Lyudovik tomonidan illyustratsiyalar chizilgan. U 20-dekabrda – Rojdestvo bayrami arafasida kitobxonlar qo'liga tegdi va eng katta sovg'a bo'ldi. To'plamning shon-shuhrati aka-uka Grimmlargauning ikkinchi qismini ham to'plab, chop ettirishga ruhlantirdi. Ikkinchi kitob nashrdan chiqqach, Grimmlar qo'lida yana anchagina ertaklar yig'ilib qoldi va ular uchinchi kitobni bosmadan chiqarishni taxmin qilishdi, ammo keyinchalik o'zlarining fikrlaridan qaytib, ikkinchi qismning keyingi nashrida yig'ilib qolgan ertaklarni qo'shib chop etishni ma'qul topadilar. Nihoyat, 1812- yilda Grimmlar tomonidan yaratilgan ertaklarning birinchi jildi, 1815-yilda ikkinchi jildi, 1822-yilda esa har ikkala jildni umumlashtiruvchi uchinchi jildi e'lon qilingan. Grimmlar bisotida jami 200 dan ortiq ertak mavjud edi. Shu o'rinda savol tug'ilishi tabiiy: xo'sh, aka-uka Grimmlarning ertaklari – bu haqiqiy ijodiy asarlarmi yoki xalq og'zaki ijodining shunchaki bayoni – yozma ko'chirmasimi? Darhaqiqat, aka-ukalar, ayniqsa, Yakob ertaklarni o'z aslicha, xalqchil bo'lib qolishining tarafdori bo'lgan; shunga ko'ra, ularni qayta bayon etilishida tuzatish kiritmaslik, zamonaviy ko'rinishda tabdil etmaslik, yoki ijodkor didi bilan yo'g'rilmagan bo'lsin, degan fikrida qat'iy turgan. Vilgelm esa olimdan ko'ra, ko'proq shoir tabiatligi uchun ertaklarga badiiy sayqal berish tarafdori bo'lgan. Shubhasiz, bunday ikki xilda fikr yuritish foydadan xoli bo'lmagan. Natijada, Grimmlar ertaklari o'zlarining xalqchilligini yo'qotmagan holda muallif she'riy uslubining birligini saqlab qolgan. Shu tariqa, aka-uka Grimmlar ertaklari hali-hanuz dunyo kezmoqda va jahon bolalarining maroq bilan o'qiydigan asarlari turkumiga kiradi. Jumladan, Grimmlarni dunyoga mashhur bo'lgan "Zolushka", "Qor qiz" ertaklarining qahramonlari hammadan turtki yeydigan, so'kish eshitadigan va eng past holda qiyin yumushlarni bajaradigan qizlar bo'lib, ertak davomida o'zlarining halol mehnatlari, oqko'ngilliklari tufayli baxtli bo'ladilar. Xususan, "Yalqov Geys", "Gansning baxti", "Botir tikuvchi", "Yosh pahlavon", "Bremen musiqachilari" kabi ertaklari o'zbek bolalar kitobxonlarining mulkiga ham aylana oldi. Grimmlar ertagining umumahamiyati shundaki, ularning

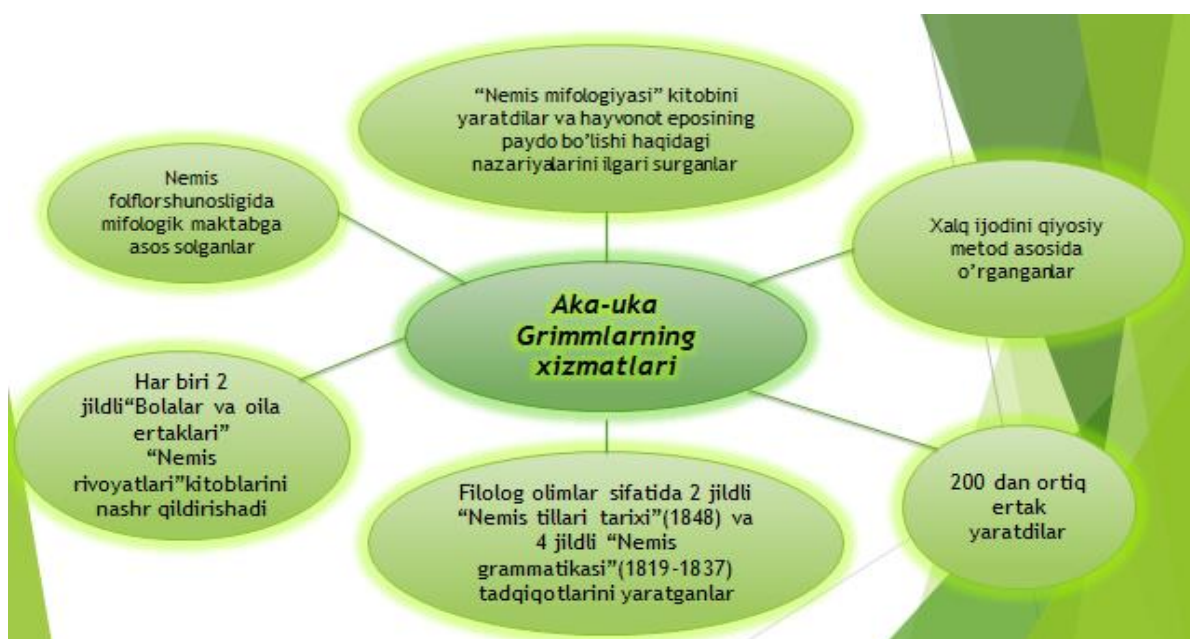
qahramonlari har qanday og‘ir, qaltis vaziyatlarda ham o‘zlariga chora topa oladi, tadbir izlaydi. “Tulki bilan g‘ozlar” ertagi shu jihatdan ahamiyatli. Unda hiyla va makr ishlatishga usta tulki obraziga tadbirkor g‘ozlar timsoli qarshi qo‘yiladi.

Tulki o‘tloqda yurgan g‘ozlarni yemoqchi bo‘ladi. Ular o‘limlari oldidan bitta qo‘shiq aytib, so‘ngra tulkiga yem bo‘lishlarini so‘raydi. Ammo uzundan uzoq “g‘a-g‘a”lari tulkini zeriktiradi, uning tinka-madorini quritadi, axiyri g‘oz-o‘ljudan voz kechishga majbur bo‘ladi.

Bundan tashqari, aka-ukalar “Nemis grammatikasi”ni, keyinchalik nemis mifologiyasi maktabiga asos bo‘lgan – “Nemis mifologiyasi”ni chop etishadi. Umlarining so‘nggida aka-uka Grimmlar Berlin universitetida ma‘ruzalar o‘qiydilar hamda nemis tili lug‘atini tuzish ustida ishlaydilar. Ikki buyuk olim, tilshunos, adabiyotshunos, buyuk ertakchilar yashab o‘tgan Kassel shahrida muzey tashkil qilinib, ularning shaxsiy buyumlari, dunyoda yuzdan ortiq tillarga tarjima qilingan kitoblarning nusxalari, ukalari Lyudvigning san‘at asarlari ehtiyotkorona saqlanib kelinmoqda.

- ▶ Aka-uka Yakob(1785-1863) va Vilgelm (1786-1859) Grimmlar XIX asrning yirik Yevropa adabiyotshunoslari va folklorshunoslari edilar. Grimmlar Germaniyaning Xanau shaharchasida hurmatli byurgaerlar oilasida tavallud topganlar va umrlarining oxirini Berlin shaxrida o‘tkazishgan. Ular Malburg universitetida yuridik ma‘lumot olishgan. Grimmlarning ilmiy-pedagogik faoliyati Gyottingen universitetida boshlangan. 1837-yilda konstitutsiya qonunlariga rioya qilmagani uchun Gannover qiroliga qasamyod qilishdan bosh tortishgan va universitet professorlari lavozimidan chetlatilganlar.
- ▶ 1841-yildan Berlin universitet professorlari va Prussiya FA a‘zolari sifatida faoliyat olib borishgan. Aka-uka Grimmlar nemis romantiklarining Geydelberg guruhiga mansub bo‘lib, o‘rta asrlar nemis yozma madaniyati namunalari e‘lon qilishgan va shu davrda yashagan minnezinglar va meysterzingerlar ijodini o‘rganishgan.

Aka-uka Grimmlar ertaklaridan namunalari:

Botir tikuvchi

Bu ertakda bosh qahramon har qanday o‘g‘ir, qaltis vaziyatda ham o‘zini qutqarish uchun chora topa oladi. Ertakdagi bosh maqsad insonning kuchi uning bilagida emas, balki aql-zakovatida ekanligini ochib berishdir. Insonning o‘ziga bo‘lgan ishonchi va olg‘a qadam tashlashi uni har qanday vaziyatdan olib chiqa oladi degan fikr ertakning g‘oyasi hisoblanadi.

Oppog‘oy va yetti gnom

Bu ertakda insonlarning bir-biriga bo‘lgan mehr oqibati har qanday sehr joduni yengishi, yaxshilik har doim g‘alaba qozonishi, qalb go‘zalligi har qanday go‘zallikdan ustun turishi g‘oya qilib olingan.

BO'RON KAMPIR

Bu ertakda har kim o'z qilmishiga yarasha jazo oladi. Insonlar o'zlarining mehnatlari bilan obro'-e'tibor qozonadilar, yalqovliklari bilan esa har doim o'zgalari oldida izza bo'ladilar.

Zolushka

Gansel va Gretel

Oltin G'oz

Tipratikan va quyon

Bremen musiqachilari

Rapunzel

Oradan necha yillar o'tgan bo'lsa ham aka-uka Grimmlarning bolalar adabiyotiga qo'shgan hissi o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. ular yaratgan ertaklar kitobxonlarning sevimli ertagiga aylangan. Hozirda dunyoning ko'pgina davlatlarida Grimmlarga atab haykallar o'rnatilgan, muzeylar tashkil qilingan. Xususan Kassel shahrida ularning uylarida muzey tashkil qilinib, ularning shaxsiy buyumlari, kitoblarning asl nusxalari saqlanib kelinmoqda.

Город Ханану

Дом, где родились братья Гримм

Sh.Perro va X.Andersen adabiy ertaknavis adib. 1697-yilda Fransiyada “Mening onajonim Gusinaning ertaklari” deb nomlangan kitob nashrdan chiqdi. Aslida ertakni o’sha davrdagi mashhur shoir, fransuz akademiyasining a’zosi **Sharl Perro** (1625 – 1703) yozgan bo’lsa-da, uning muallifi P.Dermenkur deb hisoblanardi. Ko’p kitoblar muallifi Sharl Perro ismi sharifini “jiddiy bo’lmagan” ertaklar ostiga qo’yishni o’ziga lozim ko’rmay, uni o’g’lining ismi sharifi bilan imzolagan edi. Lekin aynan shu sehrli ertaklar jahon adabiyotining oltin fondiga kirib, yozuvchiga shon-shuhrat keltirdi. Perroning ertaklari ko’p marotaba boshqa tillarga tarjima qilingan va nashrdan chiqqan. Ertakningrus tilidagi tarjimasi I.S.Turgenevga mansub.

Perro o’z ertaklarining so’zboshisida ertak janrining asosida yotgan jiddiy hamda kulgili va g’alati narsalarni uyg’unlashib ketishiga ishora qilib: “...bu umuman, bekorchilik emas, balki o’zida foydali pand-nasihatni mujassamlashtirgan... hikoyaning sho’x, o’ynoqi tuzilishini esa faqatgina o’quvchi aqliga ko’proq yoqimli tarzda ta’sir qilish, shu bilan birga unga ham o’rgatib, ham xushnud qilishi uchundir...”degan edi. Bolalikning ilk davridan boshlab bizga “Qizil shapkacha”, “Jimjimaloq bola”, “Zolushka”, “Etikli Mushukcha”, “Uyqudagi malika”, “Ko’k Soqol” kabi ertaklar ma’lum. Bir xil ertaklarning qahramonlari odamxo’r maxluqdan yoki, zolim bo’ridan o’zlarinio’zlari qutqargan bolalardir.Bu odatga ko’ra, Bibliyadagi yomonlikka yaxshilik bilan javob qaytarganIosifni esga soladi. Jimjimaloq bola shu kabidir; muallif ertakning oxirida yozishicha, o’zining yaqinlariga yaxshilik qiladi va o’zining butun oilasini – ham otasini, ham og’alarini ta’minlaydi. Zolushka ham xuddi shundaylardan, u qanchalar go’zal bo’lsa, shunchalar oqko’ngil hamdir; u o’gay opalarinio’zi bilan saroyga olib ketadi. Perro ertaklarida yaxshilik va haqiqat g’alaba qozonadi hamda qahramonlarga sehrGAR personajlar, Zolushka yoki Etikli mushukchada etikdo’zning kichik o’g’lini cho’qintirgan onasi - oqko’ngil Feya yordam beradi. Bo’ri, mushuk inson tilida so’zlashadi, bu folklorning bir ko’rinishi bo’lib, muallif xalq ijodining boy an’analariga tayanadi hamda o’ziga xos mualliflik janrini yaratadi. “Qizil shapkacha” ertagida tipik folklor asos namoyon bo’ladi: bu qizil Shapkachaning buvisiga etayotgan narsasi (“pirojok nesu da gorshohek masla”), savollaridagi hamda buvisining kiyimiga kiyinib olgan bo’rining javoblaridagi takrorlash va parallelliklarda ko’zga tashlanadi. Perroning boshqa ertaklarida birinchi o’rinniromantik sevgi tarixi egallagan. Qahramon qator sinovlardan o’tib, o’zining mukofotini oladi: yaxshilikyomonlikni ustidan g’alaba qozonadi, ya’ni xuddi “Uyqudagi malika” yoki “Ko’k Soqol” ertaklaridagi kabi. Sharl Perro ertaklari qahramonlarining nomlari allaqachon turdosh otlarga aylanib ulgurGAN. Zolushka yoki Ko’k Soqol tarixlari har xil ko’rinishlarda ko’p marta jahon adabiyotida qayta-qayta ishlangan va sahnalashtirilgan.

XVII asr oxiri Sharl Perro ertaklarining yaratilishi bilan belgilanadi va uning ertaklari fransuz adabiy ertaklarining eng zo’r hamda yorqin namunalari sifatida e’tirof etiladi. Fransiyada XVIII asr esa ertaklarning oltin asri hisoblanadi. Uyg’onish davrida talaygina shoir va yozuvchilar bu universal janrga ko’p murojaat qilgan va uning estetik imkoniyatlaridan foydalanib, dolzarb mavzular

bilan boyitib borishgan. Masalan, Valter falsafiy ertaklar yozgan. Sharqning “Ming bir kecha” ertaklari fransuz tiliga tarjima qilingach, sharqona ertaklarga o‘xshatishlar paydo bo‘ldi. Ammo, shu XVIII asrning o‘zidayoq ertaklarning urf bo‘lishi ancha pasaydi. Ilgari bolalarga mo‘ljallangan maxsus adabiyot yo‘qligi uchun kichkintoylar kattalarning asarlarini o‘qishar edi. Keyingi asrlarda esa Sharl Perroning qisqartirilgan ertaklaridan aynan bolalar uchun namunalar tayyorlangan. Ulardan shafqatsizlik, erkinlik, badiiy o‘yinlar olib tashlanib, anchayin soddalashtirilgan.

Hans Kristian Andersen(1805-1875) o‘zining ajoyib va g‘aroyib ertaklari bilan jahonga tanilgan. U Daniyaning Odens shahrida tug‘ilgan. Bolaning yashash sharoiti va o‘qishi bu yerda ancha-muncha yaxshi bo‘ladi. Bo‘lajak yozuvchi 1823-yilda Slagels maktabiga o‘qishga kiradi, undan keyin Xelsingyorda ta‘lim oladi. Bolaning otasi kavushdo‘z, onasi esa kir yuvuvchi bo‘lib ishlar edi. Shuning uchun Hans kambag‘allar maktabiga o‘qishga kiradi. Oradan uncha ko‘p vaqt o‘tmay, ularning oilasi Kopengagenga ko‘chadi. 1828-yilda esa Kopengagen universitetiga o‘qishga kiradi. Andersen juda ko‘p mamlakatlarni kezib chiqadi. Fransiya, Shveysariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya singari joylarga sayohat qiladi. Andersenning ijodi 20- yillarning boshlaridan boshlanadi. U dastlab lirik she‘rlar, roman, drama, yo‘l ocherklari, biografik etyudlar yaratadi.

1828-yilda Kopengagen universitetini tamomlab, 30-yillarda Fransiya, Shveysariya, Italiya, Gretsiya va Ispaniya bo‘ylab sayohat qiladi. Bo‘lajak adib xalq og‘zaki ijodi bilan chuqur tanishib, u yozgan tarix-ertak asarlari yosh kitobxonlar uchun tanildi. Yozuvchining “Bolalar uchun aytilgan ertaklar”(1835-1842), “Yangi ertaklar”(1843-1848), “Tarix” (1852-1855), “Yangi ertaklar va tarix”(1858-1872) kabi ertaklari uning nomini jahonga tanitdi.

Andersen ertaklarining qahramonlari o‘zlarining samarali mehnatlari, aql-idroklari, axloq-odoblari bilan kitobxon qiziqishiga sazovor bo‘ladi. „Daniyalik Xolger“, „Qor malikasi“, vatanparvarlik ruhi bilan yo‘g‘rilgan „Daniya – mening vatanim“, ozodlik g‘oyasi mujassamlangan „Soqchi“, „Shiron asiri“ va boshqa she‘rlari poeziya janrida yaratgan eng sara asarlari jumlasiga kiradi. Andersen o‘z romanlarida („Improvizator“) zamonasi uchun juda muhim bo‘lgan voqealarni qamrab olishga harakat qiladi. Uning ijodi ko‘p qirrali va rang-barangdir.

Andersen bu kitoblarni yaratishda xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalandi, ularning orzu-umidlarini qog‘ozga tushirishga harakatqildi. Ertaklardagi xarakter va jonli nutqni yanada mukammallashtirishga erishdi. Shuning uchun Andersen yaratgan ertaklar sodda, kitobxon uchun tushunarli bo‘lish bilan birga, o‘quvchilar xotirasida uzoq vaqt saqlanish xususiyatiga ham ega.

Andersen ertaklarida ko‘pincha bosh qahramon shahzoda ham emas, malika ham emas, balki oddiy mehnatkash xalqdir. Ular o‘zlarining samarali mehnati, aql-idroki, axloq-odoblari bilan kitobxon tahsiniga muvaffaq bo‘ladilar. Uning „Qo‘ng‘iroqli girdob“, „Kumush tanga“, „Kolbasa sixidan sho‘rva“, „Go‘ng qo‘ng‘iz“ va boshqa ertaklari fikrimizga yorqin misol bo‘la oladi. Ertakchining “Qo‘ng‘iroqli girdob” asarini olib ko‘raylik. Unda asrlar mobaynida ezilgan, og‘ir

mehnat va zulmdan tinka-madori qurigan mehnatkash xalq vakili Blakenning o‘z xo‘jasiga qarshi turishi kitobxonni quvontiradi.

„Bolalar gurungi” asarida hech kirm taqdirini, kichkintoy o‘sib-ulg‘aygach kim bo‘lib yetishishini bilishi mumkin emasligini, bu ko‘proq o‘sha bolaning o‘ziga, intilishiga, kattalarning ibratomuz pand-nasihatlariga quloq solishiga bog‘liq ekanligini o‘qiymiz.

Shohona qasrga to‘plangan bir to‘da bashang kiyingan aslzoda bolakaylar qasrni to‘ldirib maqtanishar, ota-onalarining hisobsiz boyliklari bilan quvonishar, kelajakda ota-onalaridan ham badavlatroq bo‘lish uchun harakat qilishlarini kibor bilan ta’kidlar edilar. Bu boy-badavlat bolalarning bir-birlariga gap bermay maqtanishlarini yirtiq-yamoq kiyim kiyib olgan bir kambag‘al bola tinglab, xo‘rsinar, „Bularga yetish bizga yo‘l bo‘lsin”, deb qo‘yar edi o‘zicha. Yillar o‘tib o‘sha juldur kiyimli bola yaxshi o‘qib, rassom bo‘lib yetishdi, mamlakatda eng boy odamlardan biriga aylandi, o‘ziga munosib bir qasr qurdirdi. Qasr hamda uning ichidagi xazinani ko‘rishni hamma istardi.

Ertakchining „No‘xat ustidagi malika” asari ham yosh kitobxonning kulgisini qistatadi ham tannoz malikaga qahr-g‘azabini qo‘zg‘atadi. Bir shahzoda haqiqiy malikaga uylanish uchun butun yer yuzini, shahar-u qishloqlarni qidirib hech qayerdan haqiqiy malikani topa olmaydi. Hafsalasi pir bo‘lgan, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushgan shahzoda qasrga qaytadi. Kunlardan bir kuni ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan mo‘jiza yuz beradi:

Bir oqshom havo aynigandan aynibdi: shundoq chaqmoq chaqib, momaqaldiroq gulduros solibdi, yomg‘ir chunonam chelaklab quyib beribdiki, dahshatning o‘zginasi. To‘satdan shahar darvozasi taqillab qolibdi. Keksa qirol borib darvozani ochibdi. Darvozada malika turardi. Yo qudratingdan, uni nimaga o‘xshatish mumkin! Suv malikaning sochlari, ko‘ylaklaridan sharillab oqib, to‘ppa-to‘g‘ri boshmoqlarining uchlariga, tovonlariga tushardi, u bo‘lsa pinagini buzmay: “– Men haqiqiy malikaning xuddi o‘ziman”, – derdi.

Malikani sinab ko‘rish ishlari ham g‘alati bo‘ladi. Tunda qirq qavat ko‘rpa ostiga bitta no‘xatni yashirib, joy solib beradilar. Tannoz oqbilak qiz ertalab o‘rnidan turar ekan, „Qanday uxlab turdingiz?” – deyilgan savolga nolish, ichki dard bilan javob beradi: „– Ey, juda yomon! – deydi u. – Ko‘zimni yummadim, desam ham bo‘ladi. Men qandaydir qattiq narsaning ustida yotdim, butun a’zoyi-badanim ko‘karib ketibdi. Naqadar dahshat!”

Shahzoda qizning haqiqiy malika ekanligini bilib, unga uylanadi.

Bolalar, odatda, hayvonlar, parrandalar, hasharotlar haqidagi ertaklarni sevib o‘qiydilar. Andersen yaratgan ertaklarning juda ko‘pchiligi ana shu mavzuni qamrab olishi bilan ham xarakterlidir.

„Dyumchaxon”, „Irkrit o‘rdakcha”, „Botqoqlik shohining qizi”, „Baqa”, „Burga bilan professor” singari ertaklari o‘zbek kitobxonlarining ham sevimli asarlariga aylanib ketgan.

Xullas, Daniya ertakchisi Hans Kristian Andersenning ijodi uzoq yillardan beri yosh kitobxonlarga zavq-shavq bag‘ishlab kelmoqda.

Jonatan Svift 1667-yilda Angliyaning yaqin yaqin qo‘shnisi va oroldagi mustamlakasi bo‘lgan Irlandiyaning poytaxti Dublinda ingliz muhojiri oilasida tug‘ilgan. Otasi u tug‘ilmasdan sal avvalroq vafot etgan edi. Ziyrak Jo huquqshunos, advokat tog‘asi qo‘lida tarbiya topadi. Bola boshlang‘ich maktabda tahsil ko‘rgach, o‘n to‘rt yoshida tog‘asi Dublin universitetining dindorlik fakultetiga o‘qishga beradi. Jonatan universitetni tugatgan vaqtda Dublinda irland katoliklarining inglizlarga qarshi qo‘zg‘oloni yuz beradi. Shu paytda Irlandiyadan quvilgan ingliz oilalari qatori yosh dinshunos olim Svift ham Dublinni tark etadi va “katta yer” –Angliyaga yo‘l oladi. Svift bu yerda otasining do‘sti Vilyam Templga kotib bo‘lish bilan birga uning asrandi qiziga murabbiylik qiladi. Shuningdek uning boy kutubxonasidan bilimni oshirib, gazetalarga maqola, pamflet, feletonlar, she‘rlar yozib turadi. Uning dastlabki asarlaridayoq ijtimoiy hayot masalalarini, siyosiy voqealarni hajv ostiga oladi. Chunonchi, XVII asrning oxirlarida Fransiyada, keyinroq Angliyada qadimgi adabiyot tarafdorlari bilan yangi adabiyot tarafdorlari o‘rtasida qizg‘in bahslar bo‘lib o‘tadi. Bu adabiy bahsga janob Templ va uning shogirdi Svift ham qatnashadi. O‘shanda buyuk faylasuf olim Bualo qadimgi adabiyotni, folklorshunos, xalq ijodi muxlisi Sharl Perro yangi davr adabiyotini himoya qilib chiqadi. Svift 1697-yili shu bahsga bag‘ishlab (ustozni Templning topshirig‘i bilan) “Kitoblar jangi” nomli mashhur hajviy pamfletni yozdi. Sviftning bu ilk asarida qadimiy va yangi kitoblar ramziy ma‘noda bir-biriga qarshi qo‘shin tortishar, qadimgi yunon shoiri Pindar yangi ingliz shoiri Kauliga qarshi ulug‘ “Iliada” ijodchisi Homer yangi qasidachi Draydenga qarshi jang qilishardi. Bu jangda Zevs, Afina, Apollon, Afroditalar qadimgi adabiyot qo‘shinlarini himoya qilar, yangi davr adabiyotiga esa “Adabiy tanqid” nomli mayib-majruh tangri homiylik ko‘rsatardi. Svift ijodiga xos kinoya, qochiriqlar shu dastlabki asardayoq ko‘rinib qoladi.

Qadimiy va yangi kitoblar o‘rtasidagi jangda Sviftning o‘zi ikkala tomonni himoya qildi. U hajviyasini o‘rgimchak va asalari haqidagi hikoyat bilan tugatadi. Sviftning fikricha, “Haqiqiy adib o‘rgimchak singari o‘z ichidan chiqqan to‘qima iplari bilan tanob tortaverishi yaxshi emas, asl ijodkor asalariday hamma yerda hayot materialini sharbatini yig‘ib, uni san‘at asaliga aylantirishi kerak”. Sviftning ana shundan keyingi hayoti siyosiy kurashlarda toblanadi, u bo‘sh vaqtlarida tibbiyot ilmi bilan shug‘ullanadi. Chunki u qachondir dengizchi bo‘lishi va bunda ana shu kasb qo‘l kelishini yaxshi bilardi. U bu orzusiga erishdi ham. Bir necha

yil dengiz, okean kemalarida xirurg bo‘lib ishlaydi. O‘z qahramoni boshidan kechirgan ko‘p voqealarning aynan guvohi bo‘ladi. Muhimi, siyosiy kurashlardan toliqqan adib, asarlarida bu jarayonni badiiy-kinoyaviy talqin etadi. Jonatan Svift asli ingliz bo‘lib, avvallari Irlandiyaga past nazar bilan qaragan bo‘lsa ham, haqiqatgo‘y ijodkor sifatida har qadamda bechora irlandlarning insoniy huquqlari toptalayotganini ko‘rib jim tura olmaydi. U Dublinda ekanligida, Angliyaning hukmparast, olchoq lordlari irland dehqonlarini xonavayron qilayotganligini, irland hukumatining barcha huquqlari tortib olinganligini, irland xalqining taqdiri Londonda hal etilayotganligini g‘azab bilan fosh etuvchi asarlar yozdi. Bu singari muammolar “Gulliverning sayohatlari”da ayniqsa yorqin aks ettirilgan. Aslida Jonatan Svift bu asarini boshqa bir buyuk ingliz adibi Daniel Defoning “Robinzon Kruzo” romaniga hajv sifatida boshlagan edi. “Robinzon Kruzo”ning bir necha qismdan iborat davomi bo‘lib, ularda qahramon mavjud qirollik tuzumida, adolatli qonunlar asosida oddiy mehnatkash odam o‘z baxtini topadi, degan g‘oyani ilgari surgan edi. Svift esa aksincha bir-biridan battar olchoq, ochko‘z, molparast, mansabparast, tekinox‘r, takabbur qirollar va ministrlar hukmronlik qilgan jamiyatda inson hech qachon baxtini topolmasligini Gulliver sayohat qilgan o‘lkalar timsolida ravshan ko‘rsatadi.

Lemyuel Gulliver mittivoylar o‘lkasida Tog‘ (Ulkan odam) odamga aylanadi. Oyog‘i ostida minglab liliputlar

uymalashadi. Gulliverningro‘molchasida chavandozlar ot o‘ynatadi, qahramon 600 ta to‘shakda uxlaydi. Darozlar o‘lkasida esa Gulliverning o‘zi mitti bo‘lib qoladi. Kichkina quticha-sandiqchada yashaydi. Buni burgut changalida osmonga olib chiqib ketadi. Gulliver otlar o‘lkasiga borib qolganda, u yerda otlar odamlarni minib yuradi... Yoxud, mittivoylar “Tog‘ odam”ni 91 ta arqon va 36 ta qulf yordamida bog‘lab-chirmab tashlaydilar. Bu raqamlar muallif hayotiga aloqador deb qaraladi. Aytishlaricha, 36 xil toifadagi guruhlar manfaatini ko‘zlab, 91 ta pamflet –hajviya yozgan.

Umuman, “Gulliverning sayohatlari”dagi juda ko‘p voqealar ramziy ma’noda hayot voqeligini aks ettirishga qaratilgan. Aytaylik, liliputlar orolida tuxumni uch tarafidan sindiruvchilar bilan poynagidan sindiruvchilar guruhi o‘rtasida ashaddiy bahs boradi. Tuxumni uchidan sindirishdan bosh tortganligi uchun 11 ming kishi o‘lim jazosiga hukm qilingan. Bu masalaga bag‘ishlab yuzlarcha tom kitoblar yozilgan. Adib bu bilan o‘z zamonasidagi katoliklar vaprotestant mazhabidagi dindorlarning ashaddiy ixtiloflari aslida arzimas poydevorga qurilganligi, ammo shu arzimas sabab tufayli juda katta qirg‘inbarotlar yuz berayotganligini alamli qahqaha bilan tasvirlaydi. Yoki, yana bir o‘rinda adib mittivoylar o‘lkasidagi Tremeksenlar va Slemeksenlar, ya’ni baland poshna tarafdorlari bilan past poshna tarafdorlari o‘rtasidagi janjalni tasvirlaydi. Shuningdek, romanda hukumat

rahbarlarining shaxsiga sig‘inish, ularni dabdabali unvonlar bilan ulug‘lash masxara qilinadi. Masalan, “Liliputiyaning qudratli imperatori, jahonning quvonchi va dahshati, podsholarning podshosi, insoniyatning eng ulug‘ farzandi, boshi quyoshga yetgan, bahorday so‘lim, yozday himmatli, kuz singari to‘kin, qish singari qahrli Golbasto Momaren Evlem Gerdaylo Shefin Molli Oliy Gu Oliy hazratlari...”

Romanda Liliputiyaadagi ahmoqona tartiblardan yana biri – yuqori mansablarga qanday odamlar tanlanishi o‘tkir hajviy bo‘yoqlarda tasvirlanadi: “Birorta amaldor vafot etsa yoki imperatorning g‘azabiga uchrasa, bo‘shagan lavozimga da‘vogar bo‘lganlardan besh-olti kishi oliy hazratlari va butun saroy ahlini xushnud etib, dor o‘ynab berish uchun imperatoridan izn so‘rashadi. Kimki arqondan qulamay, hammadan balandga sakrasa, bosho‘rin o‘shaniki bo‘ladi”. Mukofot olish tartiblari ham shunga o‘xshash. Imperator tayoq o‘ynatganida uning ostidan va ustidan chaqqonlik bilan likillab o‘ta oluvchilarga oliy mukofotlar beriladi.

Svift o‘z hayoti davomida Angliya hukumati rahbarlariga juda ko‘p yaxshiliklar qilgan bo‘lsa-da, ular adibga bergan va‘dalarini tez unutishdi. Bundan insoniy g‘ururi ozor topgan adib “Gulliverning sayohatlari” da shunday hazil qiladi: ...har birodam birinchi ministr qabuliga kirib, arzini qisqa qilib aytganidan so‘ng, esida qolishi uchun uni burnidan chimchilashi yoki qorniga bir tepishi kerak bo‘ladi... “Gulliverning sayohatlari” muallifi “Robinzon Kruzo” muallifi bilan bahslashar ekan, hayotning cheksiz rang-barangligini, murakkabligini, kulgili va fojiali voqealarga boyligini idrok etishda Daniel Defoga nisbatan mislsiz yuksaklikka ko‘tariladi. Shu bilan birga u inson ruhiy holatlarini, qahramonni o‘rab turgan tabiiy va ijtimoiy muhitni keng, batafsil tasvirlashni Defodan o‘rganadi ham.

Asar qahramoni Gulliver turli afsonaviy joylarga borib, ajoyib-g‘aroyib fantastik voqealarni boshdan kechirsa-da, uning xarakteri, fe‘l-atvori, ichki dunyosi nihoyatda haqqoniy, realistik bo‘yoqlarda chiziladi. U liliputlar o‘lkasidagi ahmoqona tartib-qoidalarga norozilik bildirmaydi, ularga barcha fuqaro qatori bo‘ysunadi. Liliputiyaning fani, qonunlari, urf-odatlari, bola tarbiyalash jarayoni, ya‘ni buni jamiyat va davlat zimmasiga yuklatilishi haqida ajoyib lavhalar keltiriladi.

Romanning 3-4-qismlarida, ayniqsa, Svift satirasi g‘oyat kuchayib, umuminsoniy, falsafiy umumlashmalar darajasiga ko‘tariladi. Adib Gulliverning Laputaga sayohati voqealarida o‘zga xalqlarni asoratda saqlashga uringan Angliyaning mustamlakachilik siyosatini, davlat rahbarlarining xalqdan uzilib qolganligini, ilm-fanda soxta, savodsiz, ahmoq odamlar ko‘payib ketganligini yorqin hajviy bo‘yoqlarda tasvirlaydi. Laputa hukumati lapakka o‘xshash uchar

orolda yashaydi. U faqat xalqdan soliq undiradigan vaqtda, yoki qo'zg'olonlarni bostirish uchun yerga yaqinlashadi. Boshqa vaqtlarda doimo osmonda yashaydi. Laputudagi "Lo'ttibozlar akademiyasi"da ahmoqona "ilmiy" loyihalar ishlab chiqiladi. Masalan, lo'ttiboz olimlar marmarni qumga aylantirish, yungsiz qo'ylarni urchitish, uylarni tomidan boshlab eng so'ngida poydevorini qurish haqida bosh qotirishadi. Yana bir o'rinda Gulliver akademiyaning tilshunoslik maktabiga qilgan tashrifi bayon qilingan. U yerda uch professor ona tilini takomillashtirishning turli loyihalarini muhokama qilishayotgan edi. Birinchi loyihada ko'p bo'g'inli so'zlarni bir bo'g'inlikka aylantirib, fe'l va sifatdoshlarni chiqarib tashlab, so'zlashuv tilini soddalashtirish taklif qilinardi. Muallif faqat otlargina mavjud predmetlarga mos keladi, deb ta'kidlaydi. Ikkinchi loyihada hamma so'zlarni to'liq yo'qotish taklif qilinardi. Ushbu loyiha muallifi buning salomatlik va vaqtni tejash uchun nafi kattaligini asosiy dalil qilib ko'rsatadi. Chunki so'zlarni talaffuz qilish bo'g'iz va o'pkani toliqtiradi, demak umrni ham qisqartiradi. Yoki muallifning matematika maktabiga tashrifi ham qiziqarli ma'lumotlarga boy. Bu yerda shunday metodda o'qitiladiki, buni Yevropada qo'llash amrimahol tuyuladi. Har bir teorema isboti bilan boshog'riq dori o'raladigan qog'ozchaga siyohda yoziladi. O'quvchi ana shu qog'ozchani nahorda yutib yuboradi va uch kungacha suv hamda nondan boshqa hech narsa yemaydi. Qog'oz hazm bo'lgandan keyin uning ichidagi dori o'zi bilan teoremani yetaklab, miyaga ko'tariladi. Ammo bolalar dorining achchigligi va qisman ular sho'xligidan bo'lsa kerak, ular sal chetroqqa borib tufiab tashlashadi...

Asarning falsafiy utopiya darajasiga ko'tarilgan oxirgi qismida otlar aqlli zotlarga, odamlar maymunsimon aqlsiz maxluqlarga – yexularga aylanadi. Yexularning eng xunugi va axmog'i podsho bo'ladi. Bosh vazirning vazifasi – qirolning boshdan oyog'igacha yalab chiqish va unga yangi-yangi urg'ochilar topib kelishdan iborat. Yexularning ishi – hammayoqni vayron etish, bir-birini qirib yo'qotish. Ular oltinga va boshqa yaltiroq toshlarga sajda qilishadi.

Romanda shu kabi g'aroyib sarguzashtlar bir talay. Ularning aksariyatida muallif "men"i sezilib turadi.

Janni Rodari(1920 - 1980)o'zining ijodiy faoliyatini jurnalistlikdan boshlab, butun dunyoga mashhur muallif – ertakchi nomini olgan,o'zining adabiy faoliyati uchun H.K. Andersen nomidagi Oltin medalga sazovor bo'lgan yozuvchi. U nonvoyning o'g'li. Mamalakatning shimolida Alp etaklarida joylashgan kichkinagina shaharda tug'ilgan Janni bolaligidan o'zining aqlga sig'mas fantaziyalari bilan ajralib turardi. Bolaning boy tasavvuriga uni o'rab turgan barcha narsalar: ko'lning toza, tiniq suvi, oroldagi qasr va uning o'rtasida otasining nonvoyxonasi hamda undapo'rsillab, bijirlab, pufakchalar chiqarib turgan oshgan xamir ozuqa berardi. O'sha vaqtlarda u bir burda non uchun mehnatning og'ir

mashaqqatlarini chekishiga to‘g‘ri keldi. U o‘zi o‘ylagandek musiqachi ham, rassom ham bo‘lmay, u uchun juda zerikarli va diqqinapas bo‘lgan seminariyada o‘qishga tushib qoladi. Ammo Rodari o‘zini hayoti ustidan hukm chiqara oladi; institutda ma‘ruzalar tinglaydi, o‘qituvchilik qiladi, ammo “quruq o‘qituvchi” bo‘lmaydi, bolalarga tushunarli, xushchaqchaq o‘qituvchi bo‘lib yetishadi. U bir narsaga amin edi: maktab yumorga muhtoj, chunki unda “kam kulishadi”, lekin “o‘rganilishi kerak bo‘lgan ko‘p narsani achchiq ko‘z yoshlar bilan foydasiz o‘rgatishadi, biroq shu narsani kulib o‘rgansa ham bo‘ladi”. Rodari o‘zining birinchi she‘rlarini bosmadan chiqarishni “Unita” gazetasida, unga “Bolalar sahifasi”ni topshirishganda boshlagan edi. Gazeta kommunistik gazeta bo‘lib, unda birinchi navbatda kambag‘al bolalar hayoti aks ettirilishi kerak edi. “Hunarlardan nima keladi?”, “Hunarlar qaysi rangda?”, “Ovchi”, “Baliqchi”, “Farrosh” kabi she‘rlarining nomiyoq, uning adabiy ijodi qaysi yo‘nalishdaligini yorqin ko‘rsatib turadi. Yozuvchi o‘z ijodining asosiy qismini ertaklarga bag‘ishladi. “Men o‘ylaymanki, - deb yozgan edi Rodari, - ertaklarning ham yangisi, ham eskisi aqlni tarbiyalashda yordam bera oladi. Ertak bu turli xil gipotezalarning xazinasini. Ertak bolalarga atrof-muhitni anglashga, o‘zining tasavvuri bilan unga tanqidiy yondoshishga, borliqqa yangi yo‘llar bilan kirishga kalit bera olishi mumkin”. Ammo Rodarini katta ertak yozishga undagan narsa Kollodining “Pinokkio” asaridir. Faqat uning “Chippolino”sida qo‘g‘irchoqlar emas, odamlarga juda o‘xshagan sabzavot va mevalar ishtirok etgan. Ular yaxshi va yomon his-tuyg‘ular hamda yumor bilan yo‘g‘rilgan. Hikoya insoniylikni hamda bechora kambag‘al odamlarning hayotiy muammolarini imkon qadar kengroq yoritishga qaratilgan. Muallifning bitmas-tuganmas fantaziyasi tufayli bechoralar obrazi Qovoqboy, usta Uzuncha, professor Nok kabilarda o‘z ifodasini topadi. Rodarining qahramonlari doimo ijtimoiy jihatdan aniq belgilangan, shuning uchun ertakning boshqa tomonida Limon shahzoda, ishyoqmas Apelsin, izquvar Sabzilar obrazi mavjud. Chippolino butun piyoz oilasi bilan Limon qirolligida yashaydi. Ularda sodir bo‘layotgan barcha yomonliklar qahrli shahzodaning xohish-istagi bilan bo‘ladi, ammo “ular o‘zlari yaxshi odamlar bo‘lsalar-da, hamma narsaning to‘g‘risini aytish kerak, ularning omadlari hayotda chopmagan. Nima ham qila olardik, qayerda piyoz bo‘lsa, o‘sha yerda ko‘z yosh ham bor”.

Ertakona qahramonlarning hayoti ko‘p hollarda hayotiy muammolar bilan bog‘liq. Masalan, mingoyoq otaga ikkita o‘g‘lining oyoq kiyimini almashtirish to‘g‘ri keladi. Ammo usta Uzunchani esa poyafzal tikishga shuncha charmi yo‘q. Uning ustiga ota shuncha poyafzal pulini to‘lashi uchun bir umr ishlashga to‘g‘ri kelar edi. Bechoralar vaziyatdan chiqish imkonini o‘ylab topishadi: faqatgina eng eskirib ketgan poyafzallarning bir nechtasini almashtirishadi xolos. Hikoya bayonining oxirigacha personajlar xarakterlaridagi o‘ziga xos tomonlarini sabzavotlarga, mevalarga, hasharot hamda hayvonlarga xos bo‘lgan xususiyatlarini

yo‘qotmaydilar. Shu bilan bir qatorda muallif kichik kitobxonlarni yaxshi va oq ko‘ngil odamlar yana ham yaxshiroq yashashga intilishlari, yomon va badxulq odamlar o‘zlarining bo‘lmag‘ur odatlarini tark etishlari hamda yaxshilarni ezmasliklari kerak, degan xulosaga kelishlariga chorlaydi. Ijobiy qahramonlarning barcha sarguzashtlari va his-tuyg‘ulari bir maqsadga – haqiqatni qaror toptirishga qaratilgan. Ertakning oxirida shu ro‘yobga chiqadi. Lekin keksa Chipollone o‘zining o‘g‘li Chipollinoga takrorlaganidek, “do‘stim, hech qachon esingdan chiqarmagilki, dunyoda yomonlar ko‘p, sen haydab chiqarganlarning esa bir kun kelib qaytishi mumkin”... Rus tilida bu asarni mashhur bo‘lib ketishiga sababchi bo‘lgan adib esa S.Y.Marshak edi. Rodari o‘zining butun ijodi davomida ijtimoiy qarashlariga, haqiqat g‘oyalariga sodiq qoladi. Hattoki, “Osmondagi tort” asarining sujeti aql bovar qilmas darajada o‘zgarib ketganda ham, ya‘ni atom bombasi bahaybat ulkan tortga aylanib qolib, ishchilar shaharchasi ustida muallaq turib qolishi, muallif ta‘kidlaganidek, bunda ham o‘git “shaffof”dir: agar inson tabiat resurslaridan qurollanishga emas, balki yaxshi ishlar uchun foydalanganlarida edi, unda nafaqat millionlab och, kambag‘allarni to‘ydirish, kiyintirish mumkin edi, balki shokoladli tortlar hamma uchun yetarli bo‘lgan bo‘lardi, degan fikr bolalarcha talqin etiladi.

“Yangi yil archalari sayyorasi” asari qahramoni Marko kosmik kemada sayr qilib yurib, o‘zga sayyoraliklar bilan uchrashib, ularning do‘stona munosabatlarini ko‘rib, kosmik svilizatsiyalarga tegmasdan, barcha sayyoralarning odamlarini birlashtirish imkoniyati borligi haqidagi fikrga keladi. “Jip televizorda” ertagida esa butun dunyoni qurollantirish haqida fikr yuritayotgan olimlarning tafakkurini Koinotni tinch yo‘l bilan zabt etish yo‘llarini izlashga qaratadi. Insonning umri, hayoti har narsadan ustun ekanligi Rodari asarida yana bir bor yorqin satrlarda ta‘kidlanib, insoniyat barhayotligining asosi barcha uchun foydali bo‘lgan mehnatda ekanligi takror uqtirib o‘tiladi. Ammo insoniyatga kerakli bo‘lish uchun tayyorgarlikni bolalikdan boshlash kerak. Shuning uchun yozuvchi o‘zining asarlarini bilishga oid ma‘lumotlar bilan boyitgan holda “Dunyodagi barcha narsalar haqida” deb nomlangan she‘rlar majmuasini hamda “Nima uchun? Nimaga? Nima sababdan?” deb nomlangan kichik, jozibador novellalar bilan qo‘shilgan she‘rlar to‘plamini yozadi.

Yozuvchining barkamol insonni tarbiyalash g‘oyasi haqidagi fikrlari “Jelsomino yolg‘onchilar mamlakatida” deb nomlangan ertagida mujassamlashgan. Uning asosiy g‘oyasi – yolg‘on bilan kurashish. Rodarining ta‘kidlashicha, “insoniyatning eng xavfli dushmanlari – bu yolg‘onchilar”. Asar sujetining yanada yorqinroq chiqishi uchun telba-teskari usuldan foydalanadi: barcha haqiqatlar teskari qurilgan bu shaharda hamma narsa “aniqlikdan teskari tomonga” tarzidagi bema‘ni ko‘rinishga ega: biror-bir narsani faqatgina soxta pullarga sotib olish mumkin, mushuklar vovillashadi, “qo‘rqinch” so‘zini o‘rniga “jasurlik” so‘zini ishlatish qabul qilingan va h.k. Rodarining bosh qahramoni har doimgidek, yomonlik bilan yolg‘iz kurashadi. U go‘zal ovoz sohibi, ovozinining sehrini juda o‘rinli hamda unumli ishlata olgan asar qahramoni: “Bu qirollikni vayron qilish

uchun, faqatgina qo‘shiqni maromiga yetkazib kuylashning o‘zi kifoya edi”, - deydi.

Rodarining “Fantaziya grammatikasi” (Sarguzashtlar o‘ylab topish san‘atiga kirish) asari uning fantaziya tabiati haqidagi fikrlari va tajribalari borasidagi mehnati samarasidir. Bu asarda adib o‘zining shu sohadagi kuzatishlari, ertaklar yozishda qanday usullardan foydalanishi, ertaklar yozuvchining xayolotida qanday vujudga kelishi haqidagi fikr-mulohazalarini umumlashtiradi.

Aleksandr Sergeevich Pushkin(1799-1837) ta‘lim-tarbiyasida Yevropa madaniyati, fransuz Uyg‘onish davri adabiyoti ta‘siri katta. U bolaligidan fransuz va rus tillarida erkin so‘zlasha olgan. Bo‘lajak shoir litseydagi talabalik davridayoq antik adabiyotning mumtoz hamda Yevropa yozuvchilarining asarlarini sevib o‘qish bilan birga, rus klassiklarining kitoblarini ham sevib mutolaa qilgan. Qadimgi rus adabiyoti unga kam tanish bo‘lsa-da, ammo uning estetik jihatdan shakllanishida xalq folklori eng katta ta‘sir ko‘rsatgan. Pushkin davrida, hatto dvoryanlar oilalarida ham, ertaklar aytish urf bo‘lgan. Shoir bolaligida ertaklarni o‘z enagasi Arina Rodionovna Matveevadan, buvisi Mariya Alekseevna Gannibaldan, uy xizmatchisi Nikita Kazlovdan hamda Moskva yaqinidagi Zaxarova qishlog‘ining dehqonlaridan eshitganligini ko‘p ta‘kidlaydi. U Ukrainada janubda, Nijegorod shahridagi Boldinoda, Janubiy Ural va Orenburg tomonlarda bo‘lib ertaklar, maqollar, matallar, qo‘shiqlar eshitgan va yozib olgan.

Pushkin ijodida bolalar mavzusi kam uchraydi. Faqatgina uncha katta bo‘lmagan “Go‘dakka” (1824), “Go‘dakka epitafiya” (1828) (epitafiya – qabr toshi ustidagi bitik) she‘rlari bevosita bag‘ishlovdur. Ammo uning ko‘pgina lirik she‘rlari, doston va adabiy ertaklari bolalar kitobxonligida mashhur. Shu sababli Tvardovskiy haqli ravishda, u bizning hayotimizga bolaligimizning ilk davrlaridan boshlab kirib keladi va umrimizning oxirigacha bizni hech qachon tark etmaydi, degan edi. Muhimi, Pushkin yangi rus adabiyotini realistik va xalqona tamoyillar bilan boyitdi. U “Ruslan va Ludmila” dostonini yozishni o‘n yetti yoshida boshlab, yigirma yoshida tugatadi. Shoirning ana shu ilk ijod namunasidayoq ertak ajoyibotlari olami mavjud. Bu bir necha yuz yillardan buyon o‘quvchilarni doimo o‘ziga rom etib kelayotir. “Ruslan va Ludmila” dostonining mashhur muqaddimasi kitobning ikkinchi nashri (1828-yilda) bilan paydo bo‘ldi va u mustaqil asar deb talqin qilinadi.

Muqaddimaning asosiy qahramoni qo‘shiqchi hamda ertakchi bo‘lgan “Bilimdon Mushuk” (“Kot uchyoniy”). Muallifning ertakona sujet mozaikasini oldindan berishi bejiz emas, bunda qo‘shiqlar hamda ertaklar qanday dunyoga kelishi, inson tomonidan o‘ylab, to‘qib bo‘lmaydigan g‘ayritabiiy xalq g‘oyalari sirli rishtalar bilan bog‘langani anglashiladi. Shu sababli shoir o‘sha sirli manzil (Yashil eman daraxti o‘sayotgan Dengiz bo‘yi)da ertaklar eshitganini, shu jumladan “Ruslan va Ludmila” ertagini ham tinglaganini muqaddimada ta‘kidlaydi. Ajoyibotlarning tasviri go‘zal suv parisi va suv alvastisi, yovuzkuchlar(demonologiyadan), ya‘ni xalq ishonadigan qahramonlar talqinidan boshlanadi. Keyin misli ko‘rilmagan olam tasvirlanadiki, buni to‘qima yo haqiqiyliги anglash qiyin. “Ko‘z ko‘rib, quloq eshitmagan yo‘lakchalarda misli ko‘rilmagan hayvonlarning oyoq izlari...” Va shu zahotiy oq, notanish manzarani

haqiqiy rus ertagi sujeti egallaydi: “U yerda, eshiksiz, derazasiz tovuq oyoqli kulbacha...” xalq ijodida o‘tloq va o‘rmon orasidagi chegara ma’nosini anglatuvchi, ya’ni ikki qirollik orasidagi chegara – qahramon oilasi yashaydigan odamlar qirolligi hamda yovuzlik hukmronlik qiladigan “boshqa” O‘lmas Kashshey istiqomat qiladigan personajlar tasviri. “U yerda o‘rmon va mo‘jizalar to‘la maydoncha...” - shoir sirli tabiat bilansehrli g‘oyalarning bog‘liqligini ko‘rsatmoqchi bo‘ladi, so‘ngra esa dengizdan ajoyibotlarni paydo bo‘lishini “ko‘rsatadi”: “U yoqda tongdan to‘lqinlar xabar berar, Va o‘ttiz uchta pahlavon o‘zlarining dengiz bobolari bilan birin-ketin suvdan chiqib, kimsasiz va qumloq sohilda saf tortib turar”...O‘quvchi endi haqiqatdan shahzodani ham, maftunkor shohni ham, pahlavon bilan uchib yurgan jodugarni ham, yovuz bo‘ri bilan malikani ham ko‘rishga tayyor. Va nihoyat, xalqning oddiy taxayyulidan paydo bo‘lgan eng buyuk qahramonlar – Yalmog‘iz kampir (Baba Yaga) hamda o‘lmas podshoh Kashshey (Tsar Kashey) paydo bo‘lishadi. “U yerda rus ruhiyati... U yerda Rus ufurib turibdi!” - shu tariqa, shoir tomonidan olib chiqilganrus xalq ertagiga oliy baho beriladi. “Men ham u yerda bo‘ldim, bol ham tatidim...”Shoir xalq folklori xotimasini so‘zma-so‘z bayon qilib,o‘zining ijodining sarchashmasi xalq she’riyatidan olinganligini barchaga ayon qiladi. Shu tariqa, Pushkin ertaklarni yuqori adabiy janrlar bilan bir qatarga qo‘yadi. Shoir nigohida ularning har biri butun birdoston. Binobarin, bolalar kitobxonligi doirasiga kiruvchi “Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak” (1831), “Shoh Saltan, uning shavkatli va pahlavon bahodir o‘g‘li knyaz Gvidon”, “Oqqush malika haqida ertak”, “Baliqchi va baliq haqida ertak” (1831) kabi o‘nlab ertaklar shoir ijodining eng gullab yashnagan, mashhur asarlari yaratilgan vaqtda yozilgan. Bularning barchasi Pushkinning xalq og‘zaki ijodiga yuksak munosabatini ko‘rsatadi. Shunisi e’tiborliki, Pushkinning ko‘pgina ertaklari jahon xalq ertaklari sujeti asosida yozilgan. Jumladan, uning “Baliqchi va baliq haqida ertak”i nemis ertakshunoslari aka-uka Grimmlarning “Baliqchi va uning xotini” ertagi sujetiga monand. Yakob va Vilgelm Grimmilar ertagi 1815-yilda nashr qilingan “Bolalar va oilaviy ertaklar” to‘plamida chop etilgan. Grimmlarning ertagi V.A.Jukovskiy tomonidan 1826-yilda rus tiliga tarjima qilingan va “Detskiy sobesednik” jurnalida chop etilgan. Aytish mumkinki, Pushkinijodida ularning alohida ta’siri bo‘lgan. Natijada, bir xil sujet asosida yozilgan ertaklarning o‘ziga xos mushtarak va farqli xususiyatlarini kuzatish mumkin. Aka-uka Grimmilar ertagining G.Petnikova tomonidan rus tiligaqilingan tarjimasini nasriy bayonga ega va unda baliqchichol kambala-baliqlaringshahzodasini tutadi; undan avval yangi uy, qasr so‘raydi. So‘ngra kampir malika, imperator, rim papasi bo‘lishni orzu qiladi. Barcha tilaklari amalga oshgan kampir endi quyoshva oyning chiqishi-yu botishini o‘zi belgilamoqchi, xudo darajasiga ko‘tarilishni istaganda, eski uyiga qaytib qoladi. Pushkin esa ertaknixalqona uslub, qofiyasiz she’r shaklida yozadi. Bu vazn ertak hikoyasiga musiqiylik baxsh etgan. Vaznga mos tarzda unda ma’naviy-falsafiy mazmun ham mavjud. Chol oltin baliqdan avval yangi tog‘ora, so‘ngra uy, keyin qasr so‘raydi. Malikaga aylangan kampiri dengiz hukmroni bo‘lishni xohlab, cholni haydaganda eski uycha va teshik tog‘ora qaytib oldida paydo bo‘ladi.

Demak, Grimmlar ertagida bitta istak ziyod bo‘lishdan tashqari, siyosiy hayot va davlat boshqaruviga daxldor shartlar qo‘yilgan. Chol ham o‘z kampirining har bir xohishiga qarshi borib, uni insofqa chaqirishga harakat qiladi, baliqni boshqa bezovta qilmaslikni so‘rab, yalinib-yolvoradi. Shunga o‘xshash, chol-kampir munosabatida muloyimlik, har bir orzu ro‘yobga chiqqach, kampirning cholga nisbatan mehri iyib, “Ko‘ryapsanmi, qanday yaxshi?”, “Ha, nima axir, bu ajoyib-ku?”, – degan iqrorlari ko‘zga tashlanadi. Ya‘ni, ertak qahr-g‘azabdan xoliroq va xalqning shunchaki xayolparastlik tuyg‘usiga monand. Kampir boy-badavlat, hatto, “imperator” va “Rim papasi” bo‘lganda ham o‘z choliga munosabati o‘zgarmagan. U bilan odatdagidek muomala qiladi, yashaydi...

Pushkin ertagi variantida esa real hayot manzaralari ustuvor. Kampir har safar cholni “Eh, sen ahmoq, sodda chol, qani, jo‘na dengizga!”, – deb so‘kadi. Va har gal orzusi ro‘yobga chiqqach, tag‘in-da darg‘azab bo‘lib, cholni haqoratlaydi hamda unga xizmatkoridek munosabat ko‘rsatib, haydab soladi. Chol ham “la‘nati kampir”ga qanday chora ko‘rishni bilmaydi. Aslidau oltin baliqchani hech ta‘masiz qo‘yib yuborgan edi (“Tangri yoring bo‘lsin, baliqcha”). Shu sababli baliq ham cholga har gal minnatdorlik yordamini ado etadi: “Qayg‘urmagil, tangri yor bo‘lsin!”. Kampir esa oltin baliqchagao‘zining ushalmas orzularini ro‘yobga chiqarish vositasi sifatida qaraydi. U dastlab o‘zini zarur narsalarnigina istayotgandek tutadi, keyin esa ko‘proq va yana mo‘lroq narsalar xohlaydi. Zero, kampirga hokimiyatning tashqi ko‘rinishi kifoya qiladi, u zodagonlik va qirollik xizmatining ichki mazmun-mohiyatini tushunmaydiva istamaydi ham. Bu oddiy xalq nazdidagi “hokimiyat ahlining boy, farovon hayot kechirishi”ga oid sodda fikrlashining ifodasidir. Ertakning asosiy g‘oyalaridan biri – “buyuk” vazifalarni bajarishni da‘vo qilishdan ko‘ra, har kim o‘z kuchi etadigan ishni (masalan, kampir ipini yigirishi, chol to‘rida baliq ovlashi) bajarishi yaxshiroq ekanligidir.

Dengiz Pushkin uchun doimo erkin odatlar, ya‘ni o‘ziga xos olam, har xil chegaralardan xoli o‘zgacha dunyo sifatida qarab kelingani e‘tiborga olinsa, ertakda insoniyatning boylik va mansabcho‘qqilari sari intilish kuchi yoki uni o‘ziga maftun qilib, domiga tortayotgan orzu-istaklar ko‘proq yerga xosligi anglashiladi. Insonning ochko‘zligi va ahmoqligi tufayli tabiatdagi mutanosiblik buzilishini shoir teran his qiladi. Shu sababli, ertak oxirida barcha narsalarning tartibi o‘z o‘rnini topadi: chol o‘z kampirini o‘sha yerto‘la va teshik tog‘ora oldida ko‘radi. Muammo yechimi – aqlsizlikning mag‘lub bo‘lishi. Bu jihatlar har ikkala ertak varianti uchun daxldor bo‘lsa-da, Pushkino‘z ertagida keskinlikni oshiradi. Bunda kampir shafqatsiz, qahrli va xudbin tasvirlangan. Cholning g‘azabi, kinoya va pichinglari ham shunga yarasha dag‘al. Demak, bir xil sujetga ega ertaklarning talqinida har bir xalqning qarashlari, ijtimoiy turmush tarzi, voqelikka munosabati turlicha aks etadi. Aytish mumkinki, A. S. Pushkin ertagida ijodiy g‘oya, badiiy sayqal va real davr voqeligi yorqinroq ko‘rinadi. Va bu shoir asarlarining sarchashmasi xalq ijodiyoti ekanidan dalolat berish bilan birga, unga ijodiy yondashganligini e‘tirof etadi. Zero, uning yosh yozuvchilarga ko‘proq ertaklar o‘qishni maslahat berishibejiz emas.

Tolstoy Lev Nikolayevich (1828-1910) rus yozuvchisi. Rossiyadagi qadimiy dvoryanlar sulolasidan, Qozon universitetining arab-turk va huquqshunoslik

fakultetlarida o'qigan. 1851-53-yillarda Kavkazda bo'lib, janglarda ishtirok etgan. 1855-yilda Peterburgga borib, N. A. Nekrasovning "Sovremennik" ("Zamondosh") jurnali va jurnal atrofidagi yozuvchilar (I. S. Turgenev, I. A. Goncharov, N. G. Chernishevskiy va b.) bilan hamkorlik qilgan. Bolalik kezarida rus va arab xalq ertaklari, A.S.Pushkin she'rlari, shuningdek, Yusuf haqidagi Injil rivoyati ta'sirida she'rlar yozgan. Birinchi yirik asari – "Inson kamolotining to'rt davri" avtobiografik asari ("Bolalik", 1852; "O'smirlik", 1852-54; "Yoshlik", 1855-57; "Yigitlik", yozilmay qolgan). Urush lavhalari va askarlarning maishiy turmushi Tolstoyning "Sevastopol hikoyalari" (1855) to'plamiga kirgan hikoya va ocherklarida o'z ifodasini topgan. **50-yillar** Tolstoy ruhiy hayot lavhalari va maishiy turmush tafsillarini tarixiy voqealarning keng manzarasi, hayotning axloqiy-falsafiy asoslari tasviri bilan uyg'unlashtirishga harakat qiladi. Rus va jahon adabiyoti xazinasidan mustahkam o'rinolgan "Urush va tinchlik" (1863-69) epopeyasi Tolstoyning 60-yillarda ijodiy kamolotga erishganidan shahodat beradi. Ayrim adabiyotshunoslar garchand bu asarni Tolstoyning o'z davri muammolaridan qochishi, deb baholagan bo'lsalarda, yozuvchi "Urush va tinchlik" romani bilan o'z davrida ro'y bergan va o'zi shaxsan guvoh bo'lgan voqealarga faol munosabat bildirgan. Eng muhimi, u Napoleonning 1805-07 va 1812-14 yillardagi harbiy yurishlari mavzuiga murojaat etib, ko'plab qahramonlar ishtirok etgan epik voqealar bilan birga qahramonlarning ruhiy tasvirlari ilk bor katta mahorat bilan uyg'unlashgan tarixiy roman janrini yaratdi. Holbuki, 19-asr o'rtalarida epik asarlar davri o'tdi, degan fikrlar keng tarqalgan, 60-yillarda rus jamiyatida kuch olib boshlagan sinfiy ziddiyat va kurashlar esa "Urush va tinchlik"dek epopeyaning maydonga kelishi uchun unumli zamin bo'la olmas edi. 1812- yildada Rossiyaning Napoleon qo'shinlari tomonidan bosib olinishi mumkinligi bir-biri bilan kelisha olmagan turli tabaqa va sinflarni dushmanga qarshi kurashshiori ostida birlashtirdiki, Tolstoyning rus xalqi ongidagi ana shu uyg'unlashga murojaat etishi "Urush va tinchlik" romanining yuzaga kelishi uchun hayotbaxsh zamin vazifasini o'tadi. Tolstoyning 70-yillar ijodida "Anna Karenina" romani alohida mavqega ega. "Urush va tinchlik"dan bu romanni yozguniga qadar bo'lgan davrda Tolstoyning rus jamiyatidagi ijtimoiy tenglik va adolat to'g'risidagi orzu umidlari ro'yobga chiqmadi. 60-yillardagi islohot yozuvchi kutgan natijani bermadi. Mazkur romanda Tolstoyning jamiyat hayotida kechayotgan noxush jarayonlar haqidagi iztirobli o'ylari aks etdi. Romanda Kareninlar, Oblonskiylar va Levinlardan iborat 3 oilaning bir-biri bilan chatishgan, ammo mustaqil sujet chizig'iga ega bo'lgan tarixi tasvir etilgan. Tolstoy aksar rus yozuvchilaridek, nasroniy diniga katta e'tiqod qo'ygan, hayotda ro'y berayotgan voqealarga va kishilarning xatti-harakatlariga ham shu din nuqtayi nazaridan yondashgan. Uning diniy qarashlari jamiyat va shu jamiyatda yashovchi kishilarga, binobarin, u yoki bu qahramoniga bo'lgan munosabatiga, shak-shubhasiz, ta'sir o'tkazgan. Tolstoyning oila masalasiga, chunonchi, Kareninlar oilasida sodir bo'layotgan voqealarga yondashuvida ham diniy qarashlari seziladi. U jamiyat a'zolarida qanday chirkin xislatlar mavjud bo'lmasin, kishilar diniy qonun-qoidalar doirasida

harakat qilishlari lozim, aks holda jamiyat halokat sari boradi, degan fikrdan kelib chiqib, qahramonlar obrazini yaratadi.

70-yillarda ruhiy iztirob iqlimida yashagan Tolstoy o‘z hayot yo‘lini qayta nazardan o‘tkazdi va shu jarayonda ijtimoiy kelib chiqishi, tarbiyasi va hayot yo‘li bilan bog‘liq jamiyat qatlamining ma‘naviy asoslari yolg‘onga asoslangan, degan xulosaga keldi. Uning bunday qarashlari “Iqromnoma” (1880) va “E’tiqodim nimada?” (1884) asarlarida o‘z ifodasini topdi.

Tolstoyning bolalar uchun yozgan qator hikoyalari Saidrasul Aziziy (“Ustodi avval”, 1902), Aliasqar Kalinin (“Muallimi soniy”, 1903), Abdulla Avloniy (“Birinchi muallim”, 1909; “Ikkinchi muallim”, 1912) singari jadid ma‘rifatparvarlarining o‘quv qo‘llanmalari va darsliklarida e‘lon qilingan hamda usuli savtiya maktablarida o‘qitilgan.

Korney Chukovskiy (1882-1969) XX asr bolalar adabiyotining asoschilaridan biri, 2 yoshdan 5 yoshgacha bo‘lgan bolalar psixologiyasining tadqiqotchisi. Bundan tashqari u ajoyib adabiy tanqidchi, tarjimon, adabiyotshunos olim ham bo‘lgan. “Men bolalarni o‘rganishga ahd qildim... Bir vaqtlar xalqqa qaytganlaridek men ham “bolalikka qaytishga” qaror qilib, kattalar jamiyati bilan munosabatimni deyarli uzdim va uch yoshli bolalar bilangina muloqotga kirishdim”, – deb yozgan edi Chukovskiy o‘zining kundaliklarida.

Rus bolalar adabiyotining ulkan daholaridan biri Korney Chukovskiy yirik yozuvchi, shoir, taniqli olim, mohir tarjimon sifatida tanilgan so‘z ustasi edi. U o‘z asarlarida bolalarga xos ajoyib xislatlarni – rahmdillik va insoniylik, do‘stlik va birodarlik, yovuzlikka nisbatan shafqatsizlik, vatanparvarlik kabi fazilatlarini targ‘ib etadi. K.Chukovskiy bolalar uchun asarlar yaratish, ijod qilishni o‘zi uchun katta baxt deb biladi.

Chukovskiyning dastlabki “San‘at nima?” maqolasi 1901-yilda “Odisseykie novosti” gazetasida bosilib chiqqan. 1903-yilda u gazeta muxbiri sifatida Angliyaga boradi. Londonda xizmat qila boshlaydi. Lekin bu yerdagi faoliyati uzoq davom etmaydi. Gazeta unga maosh to‘lamay qo‘yadi. U Britaniya muzeyiga ishga kirib, tirikchilik o‘tkazishga majbur bo‘ladi.

1905-yilda K.Chukovskiy Odessaga qaytib keladi va bu yerda “Signal” degan jurnal chiqara boshlaydi. Jurnal sahifalarida chor hukumati siyosatiga qarshi materiallar bosilganligi uchun uni sud qilishadi.

Keyingi yillarda u bolalar adabiyoti bilan mashg‘ul bo‘ladi, bolalar adabiyoti to‘grisidagi ko‘plab maqolalar yozadi, 1907-yilda “Bolalar tili” asari maydonga keladi. Adib tanqidchi sifatida o‘sha davrda mashhur bo‘lgan ba‘zi yozuvchilarning soxta iste’dodlarini tanqid ostiga ola turib: “qaysi bir bola shu narsani tushunishi mumkin, bu yerda zarracha ham qalb, ruhiyat ifodasi ko‘zga tashlanmaydi, faqatgina vintchalar, prujinkachalar, g‘ildirakchalar...” deb yozadi Charskaya haqida. Muallifning 1911-yilda “Onalarga bolalar jurnallari haqida” deb nomlangan kitobi nashrdan chiqadi. Unda “Zadushevnyaya slovo” jurnalini qattiq tanqid ostiga olib, uni bolalarning yosh xususiyatlarini bilmasdan turib, kichik kitobxonlarga muhrlangan dahshatlarni, o‘zini yo‘qotishlarni, behushliklarni,

vasvasa, yomonliklar bilan bog‘liq bo‘lgan “qahramonlik”larni targ‘ib qilishni fosh etadi. Tanqidchi “Zadushevnyaya slovo” jurnaliga “Yunaya (Navqiron) Rossiya”, “Rodnik” (“Chashma”), “Semya i shkola” (“Oila va maktab”), “Yuniy chitatel” (“Yosh kitobxon”) jurnallarini qarama-qarshi qo‘yib, “Bu yerda bola bilan ohista va tetikso‘zlasha turib, uni sevishadi va hurmat qilishadi, aldashmaydi va uning oldida tovlanishmaydi, deb yozadi, ammo ular ham bolani bilishmaydi hamda tushunishmaydi”.

Chukovskiyning ta’kidlashicha, bola o‘zining dunyosini, o‘zining mantiqini, o‘zining astronomiyasini yaratadi, agar kim u bilan muloqotga kirmoqchi bo‘lsa, uning olamiga kirishi hamda u yerda yashashi lozim. Bolalar – o‘ziga xos devonalar, chunki aniq va mustahkam voqea-hodisalar ular uchun sho‘x quvnoq va o‘tuvchan. Yo‘q, bolalar jurnalining vazifasi umuman bunda emas, ya’ni bolalarni bolalar aqlsizligidan davolashda emas, ular o‘z vaqtida bizning yordamimizsiz ham o‘zlarini davolab oladi, gap shundaki, bu aqlsizlikning ichiga kirib olishda. Bu antiqa, hayratlanarli, go‘zal, umuman boshqa dunyoga kirib yashashda hamda bolalar bilan ularning tilida, o‘sha boshqa olam tilida so‘zlashishda, ularning qiyofalarini o‘zida qabul qilishda hamda o‘ziga xos mantiqini tushunishda (chunki bu olamning mantiqi o‘zgacha)”.

Ko‘pincha bolalar poeziyasiga she’rni tushunmaydiganlar, yoki bolalarni tushunmaydiganlar, ba’zida esa unisini ham, bunisini ham-na she’rni, na bolalarni tushunmaydiganlar kirib kelishadi. Menga bu narsa jinoyatdek tuyuladi. Kattalar yozuvchisi iste’dodsiz bo‘lsa, bo‘lishi mumkin, ammo lekin bolalar yozuvchisi iste’dodli, mahoratli bo‘lishi shart. Chukovskiy bolani imkon qadar tezroq katta qilishga va uni tezroq jiddiylashtirishga harakat qilgan mualliflardan nafratlanardi. Shuning uchun ham jahon bolalar adabiyotida haliga qadar birorta quvnoq bolalar kitobi yo‘q. Bola bilan bolalarcha kulish naqadar muhimligini u qayta-qayta ta’kidlaydi. Chukovskiy bolalarni faqatgina bema’ni narsalar bilan tarbiyalash kerak degan fikrdan yiroq bo‘lib, “shu bema’ni narsalar olib tashlangan bolalar adabiyoti, 3 va 4 yoshli bolalarning sermahsul instinklari talablariga javob bera olmaydi va ular foydaliroq bo‘lgan aqliy ozuqadan mahrum qiladi”, – degan fikrni ilgari suradi. Bolalarga bolalar kitoblari orqali ularning yosh xususiyatlariga to‘g‘ri kelmaydigan yoki ularga tushunarsiz bo‘lgan narsalarni singdirish – bu ularning kitobxonlikka bo‘lgan xoxish-istaklarini umuman yo‘q qilib yuboradi. Bu tanqidchining fikricha, emizikli bolani ona suti o‘rnida majburlab bifshteks bilan boqishga o‘xshaydi. Chukovskiy har qanday bola ulkan ijodiy imkoniyatlarga, hatto daholikka ega bo‘lishi mumkin.

Bola ona tili daryosida buyuk zahmatkash kabidir. Chunki u grammatik shakllar tartibotida hech narsa bo‘lmagandek mo‘ljal oladi, lug‘atni zehn bilan o‘zlashtiradi, mustaqil o‘qishni o‘rganadi, degan fikrni isbotlab beradi. Kattalarga esa ayniqsa bolalar yozuvchilari va pedagoglariga bolaga ergashish emas, balki bola bo‘lish kerakligini uqtiradi.

Adibning “Ikkidan beshgacha” kitobining “Bolalar nashrlariga nasihatlar” bobi ana shunday mulohazalarga boy. Aslida bu kitobni Chukovskiy oltmish yildan ortiq vaqt mobaynida yozgan. Uning yaratilishi bolalar nutqi haqidagi suhbatdan

boshlanib, vaqt o'tgan sayin kitob bolaning o'zi haqidagi, uning ruhiyati, atrof olamni o'zlashtirishi bilan bog'liq bo'lgan jarayonlar, uning ijodiy qobiliyatlari haqidagi fundamental asarga aylandi.

Kitobning "Bolalar shoirlariga o'gitlar" bobi shunisi bilan diqqatga sazovorki, unda Chukovskiyning bolalar adabiyoti borasidagi shaxsiy tajribasi, uning hamkasblari Marshak, Mixalkov, Barto, Xarms, Vedenskiy kabi boshqa ko'plab shoirlarning umumlashma qarashlarini o'zida mujassamlantirgan. Bundan K.Chukovskiy shunday xulosaga keladi: xalq poeziyasi va bolalarning so'z ijodkorligi bitta qonuniyat asosida yaratiladi. Bolalar yozuvchisi xalqdan o'rganishi kerak, chunki xalq ko'p asrlar mobaynida ideal badiiy uslublarni hamda bolaga to'g'ri pedagogik yondashish mahoratini o'z qo'shiq va ertaklarida mukammal ishlab chiqqan. Bolalar shoirlarining ikkinchi o'qituvchisi – bolaning o'zi. Ular o'z she'rlari bilan bolaga murojaat qilishdan avval ularning didini va ehtiyojlarini o'rganib chiqish, unga to'g'ri psixologik ta'sir ko'rsatish malakasini egallashi zarur.

Chukovskiy shoir asari matnining har bir bandida rassom uchun material bo'lishga katta ahamiyat bergan. Tasviriy obraz hamda ohang birikib bir butunni tashkil qilishi, har ikki misradan bitta rasm paydo bo'lishi kerak. Bunday sifatga ega bo'lgan she'rlarni Chukovskiy "grafikali" she'r deb ta'rif bergan bolalar shoirlariga birinchi o'git sifatida uqtirgan.

Ikkinchi o'git esa obrazlarning zudlik bilan almashinishi. Bolalarning ko'rish qobiliyati narsalarning sifatini emas, balki ularning harakatiniqabul qiladi, shuning uchun she'r serharakat hamda turli-tuman personajlarga boy bo'lishi kerak.

Uchinchi o'git: bu so'z tasvirining lirikligiga daxldor. Qo'shiq va raqs ham she'r uchun zarurdir. Bolalar o'zlarini shirin ohanglar bilan ovutishadi, she'rlar bilan xuddi musiqadek sarmast bo'lishadi.

Beshinchi o'git: poetik nutqning yuqori darajada musiqiyligi.

Oltinchi o'gitga ko'ra bolalar uchun yozilgan she'rlarning qofiyasi bir-biri bilan juda yaqin masofada qo'yilishi kerak.

Yettinchi o'gitta qofiyadosh so'zlar she'rning asosiy ma'nosini anglatuvchi bo'lishi shart. Chunki aynan shu so'zlar bolaning diqqat e'tiborini o'ziga jiddiy jalb etadi. "Bolalar she'rlarining har bir satri o'zining shaxsiy hayoti bilan yashashi kerak", – deb ta'kidlanadi sakkizinchi o'gitta. Chukovskiyning o'gitlari qotib qolgan dogmalar emas, bu haqda muallifning o'zi ham eslatib o'tadi. Tabiiyki, bolalar yozuvchilari uchun eng asosiy o'git-baxtiyorlik, shodlik holati.

Chukovskiyning ertaklari va she'rlari butun bir komik eposni tashkil etib, ko'pincha "krokodiliada" (muallifning sevimli qahramonlarining nomi bilan) deb ataladi. Bu asarlar doimiy qahramonlari, bir-birini to'ldiruvchi sujetlari, umumiy geografiyasi bilan bir-biriga hamohangdir.

Chukovskiy ertaklar olamining yaratilishi 1915-yildan "Krokodil" poemasiining ilk bandlari yozilishi bilan boshlanadi. U 1917-yilda juda ko'p rasmlar bilan birga "Niva" bolalar jurnalida "Vanya va Timsoh" nomi bilan chop etilgan. Bu yangi nashr bolalar poeziyasida katta shov-shuvga sabab bo'lgan edi. Y. Tinyanov bu haqda keyinroq shunday deb yozgan edi: "Shiddatli she'rlar, o'lchamlarning tez almashinishi, jo'shqin qo'shiq, qofiya, yangi ohanglar-

quyidagilarni o'z ichiga olgan, xuddi adabiyotda yangilik yaratilganda sodir bo'ladigan shov-shuv ko'tarishib, qiziqish uyg'otib, hayratda qoldirib Korney Chukovskiyning "Krokodil"i paydo bo'lgan edi. Nimjon oyoqlarida zo'rg'a qaltirab turgan gullarning harakatsiz fantastikasi birdan shovqin-suronli ajoyib hayvonlar bilan almashinishi hamda qahramonlar va muallifning hayratini qo'zg'atuvchi jonli, real sarguzashtlarning paydo bo'lishi barchaga birdek taassurot qoldirgan edi. Yo'llarni, ulardagi harakatlarni, har xil xarakterlarni, sarguzashtlarni tasvirlash uchun kitoblar ochildi. Bolalar adabiyoti poeziyasi kino san'atiga, kinokomediya yaqin bo'lib qoldi" ("Korney Chukovskiy" ocherkidan).

"Krokodil"dagi boshqa ertaklarda odatiy holga aylangan yaxshilik va yomonlik keskin ajratilmaydi. Shuningdek, yoqimtoy qahramonlarning xususiyatlariga haqqoniy baho berishni muallif kichik qahramonlarning o'ziga havola qiladi.

Chukovskiy dastlab A.M.Gorkiy hikoya qilib bergan sujet asosida bugungi kunda o'z axamiyatini yo'qotmagan badiiy baquvvat "Timsoh" ertagini yozdi. 1918-yilda esa "Archa" nomli to'plami bosilib chiqdi. O'sha yili "Jahon adabiyoti" nashriyotiga ishga kirdi. 1919-yilda N.A.Nekrasov asarlarining to'la to'plamini nashr ettirdi. Shu yillarda uning mashhur "Moydodir", "Suvarakxon" ertaklari, "Kichik bolalar" kitobi bosilib chiqdi.

"Pashsha-xarxasha", "Barmaley", "Telefon", "Fyodor o'tkazgan alam", "O'g'irlangan quyosh", "Doktor Voyjonim" asarlari Korney Chukovskiyning nomini olamga yoydi, kitobxonlar hurmatini qozondi.

Korney Chukovskiyning ertak-poemalarida ezgulikning yovuzlik ustidan g'alabasi, baxt, yorqin hayot sari keskin kurash bo'rtib turadi. Masalan, shoirning "Мойдодыр" asarida bolalarning odobli, ozoda, har doim to'g'ri so'z bo'lishi va tozalikka rioya qilish mavzusi ilgari surilgan.

Asar qahramoni qator fazilatlarga loyiq. Lekin bir aybi bor. Faqat kir-chir yuradi. Shuning uchun bir kuni unga xizmat qiluvchi barcha narsalar ish tashlaydi, undan yuz o'girib qochib ketishadi. Bola voqeaga tushunmay, xafa bo'lib turganida joniga yuz-qo'l yuvgich oro kiradi.

Shoirning "Pashsha-xarxasha", "Telefon", "O'g'irlangan quyosh", "Filisa kitob o'qir", "Kirpilar kuladi" singari asarlari ham bolalar uchun maroqlidir. "Doktor Voyjonim" asari bir umr bolalarga shodlik-quvonch bag'ishlab kelmoqda. Voyjonimning oqko'ngilligi, mehribonligi, jonkuyarligi, hayvonlar bilan inoq, do'stligi ibratomuz chizib berilgan.

Chukovskiyning she'rlari ertaklariga nisbatan kamroq. Uning har bir she'ri go'yoki bir zumda mustaqil sujetga aylanib, butun bir ertak tusini oladiganga o'xshab ketaveradi. Masalan, "Ajoyib daraxt"ni Chukovskiy ertak deb hisoblagan, unga o'xshash "Quvonch"ni esa she'r deb. Muallif o'z she'rlarida xalq bolalar poeziyasiga hamohang bo'lgan qo'shiq, raqs, o'yinlarni ishlatgan. Uning poeziyasining asosiy mavzusibeg'ubor sho'xlik, bolalarga baxt-saodatdir.

Chukovskiy she'rlarining lirik qahramoni qoidaga ko'ra, shoirning o'zi, u katta odam, ammo u bir vaqtning o'zida bola bilan birga bo'la oladi, uning xursandchiligiga sherik bo'lib, u bilan birga ko'ra oladi, eshita oladi, orzu qila

oladi, hatto bolalarcha soddalik bilan chalkashib, adashib ketadi. Kattalarning “men” iva bolalarcha “sen” orasida hech qanday chegara yo‘q, bola o‘zini shoir ruhiy dunyosida shunchalar erkin his etadiki, xuddi otasi bag‘rida o‘tirgandek.

Chukovskiyy o‘zining she‘rlarida rus va ingliz xalq bolalar poeziyasining an‘analarini mujassamlashtirishga harakat qiladi. Masalan, “Buterbrod”, “Tipratikan”, “Objara” (“Yeb to‘ymas”), “Ona fil o‘qimoqda”, “Cho‘chqalar” v.b.

Tarjimalar va ishlanmalar Chukovskiyning ijodida alohida yo‘nalishni tashkil etadi. Uning tomonidan vallyiy xalq ertagi “Ulkan odamlarni zabt etuvchi Djek” (1918), E.Raspening “Baron Myunxauzenning sarguzashtlari” (1935), D.Defoning “Robinzon Kruzo” asarini (1935) rus tiliga o‘girib, qayta ishlagan. Uning tarjima asarlarida yosh kitobxonlar qadimgi yunon mifologiyasi bilan tanishishadi. “Jasur Persey” (1940) eng mashhur qayta ishlangan asar, o‘zining so‘z ifodalari, voqea-hodisalarning aniq bayoni, esda qolarli tasvirlari bilan mashhur hamda hikoyadagi barcha narsalar bolaning qabul qilish qobiliyatiga bo‘ysundirilgan. Yozuvchi nasrda ijod qilar ekan, bola talaffuzi uchun har bir so‘z oson, yengil bo‘lishiga ahamiyat bergan, katta, qiyin so‘zlarni bo‘g‘inlarga ajratib bergan. Masalan, “ка-раб-ле-кру-ше-ние” (ke-ma-ning ha-lo-ka-ti), yoki, il-lyu-mi-nat-siya kabi. Shu tariqa u kichik kitobxonlarni hayvonlar tiliga “o‘rgatadi”.

Chukovskiyning bolalar nasridagi ijodi deyarli to‘la-to‘kis sarguzasht adabiyotga mansub. Yozuvchixatarli sarguzasht sujetlarini uzoq ekzotik mamlakatlarga o‘tkazib yuboradi. Afrikaga, Janubiy Amerikaga, “yovvoyi” orollarga uning uchun har qanday sarguzashtning ma‘nosi yuksak maqsadga qaratilgan, mard-jasur qahramonlar yaxshilik uchun hech narsadan tap tortmay, o‘zlarini xavf-xatarga qo‘yib kurashga otlanadilar. Chukovskiyy “Bobil minorasi” kitobining ruscha nashriga muharrirlik qilgan. “Bobil minorasi” – Injildagi afsonaning qayta ishlangan ko‘rinishi. Bu afsonalar ertaklarga yaqinlashtirilgan hamda hikoyada qadimgi umuminsoniy donishmandlik qayd etilib, unda diniy-mistik ruh olib tashlangan.

K.Chukovskiyy o‘zining hamda boshqalarning ish tajribalari asosida badiiy tarjimaning nazariyasini yaratadi. Adibning “Yuqori san‘at” kitobi 1919-1964-yillar mobaynida yaratilgan.

Samuil Yakovlevich Marshak (1887-1964) o‘zidan keyin juda katta hamda serqirra ijodiy meros qoldirgan. Uning bolalar va kattalar uchun she‘rlar, o‘qish hamda namoyish qilish uchun ertaklar, satirik epigrammalar, tarjimalar, tanqidiy va memuar nasriy asarlari shu ma‘noda e‘tirofli. Zero, uning hayotidagi asosiy ishi bolalar adabiyoti bo‘lganligini ta‘kidlab o‘tish joiz. U avvalo, rus bolalar adabiyotida kichkintoylar uchun katta she‘riyat yaratib bergan mohir san‘atkor, taniqli tarjimon, yetuk dramaturg, mohir pedagog va bilimdon muharrirdir.

1927-1937-yillarda bolalar yozuvchilarini o‘ziga jalb etadigan markazlar – bu bolalar folklorining tadqiqotchisi O.I.Kapitsa tomonidan tashkil etilgan to‘garak, Detizdatning (“Bolalar nashriyoti”) Leningraddagi nashriyoti “Yangi Robinzon”, “ЧиЖь” va “ЁЖь”(Tipratikan) bolalar jurnallarining nashriyoti edi. Bunda asta-sekin hamfikrlar doirasi paydo bo‘la boshladi. Bolalar uchun yozilgan asarlar mualliflari, chunonchi, B.A.Lebedev, E.L.Shvars, T.G.Gobbe, A.I.Lyubarskaya,

L.K.Chukovskaya kabilarni adabiyotshunos I.A.Raxtanov “Marshak akademiyasi” deb atagan edi. “Akademiya”da muharrirlik san’ati sayqal topayotgan, yosh mualliflar bilan ishlash usullari ishlab chiqilayotgan edi. Binobarin, kelajakda bolalar adabiyotining mumtoz vakillariga aylangan yozuvchi, shoirlar shular davrasidan chiqqan edi. Masalan, L.Panteleev, D.Xarms, A.I.Vvedenskiy, N.A.Zabolotskiy va boshqalar .

Samuil Yakovlevich Marshak 20-yillarda o‘zining she’r, ertak va poemalari bilan yosh kitobxonlarning sevimli shoiri sifatida tanildi. “Qayerda ovqatlanding, ey chumchuq”, “Ahmoq sichqoncha haqida ertak”, “Kecha va bugun”, “Sirk” va boshqa shu kabi mashhur asarlari o‘sha yillarda maydonga kelgan edi.

S.Y.Marshak rus bolalar adabiyotini rivojlantirish uchun A.M.Gorkiy hamda V.V.Mayakovskiylar bilan yelkama-yelka turib mehnat qildi. 1939-yilda Marshakning “Petya nimadan qo‘rqar edi?”, “Korablcha” singari mashhur she’rlari bosilib chiqdi. Vatan urushi davrida shoir ijodining asosiy temasini urush, bosqinchilarga qarshi kurash mavzui tashkil etdi. Ayniqsa, 1943-yilda yaratilgan “O‘n ikki oy” nomli ertak-dramasi tez orada millionlab yosh kitobxonlar orasida mashhur bo‘lib ketdi.

S.Y.Marshakning nomini olamga yoygan, bolalar shoiri sifatida tanitgan she’rlaridan biri “Ahmoq sichqoncha haqida ertak”dir. Bu ertakda shoir bolalar xayoti va xarakteriga mos bo‘lgan qiziqarli sujet topa olgan. Kimki o‘ziga ortiqcha oro bersa, oqibatini o‘ylamay ko‘r-ko‘rona ish tutsa, o‘zidan kattalarning pand-nasihatiga amal qilmasa, hayotda ko‘p narsa yutqazadi, o‘z baxtini qo‘ldan boy beradi, degan fikr ertakning asosiy g‘oyaviy mazmunini tashkil etadi.

S.Y.Marshak “Ahmoq sichqoncha haqida ertak” asarida majoziy obrazlar orqali bolalar hayotiga oid muhim masalalarni ilgari suradi. Shoir noshukur, farosatsiz, mehnatsiz kun kechiruvchilarni ahmoq sichqoncha obrazi misolida fosh qiladi. S.Y.Marshak “Yong‘in”, “Pochta”, “Musobaqalar doskasi” asarlari bilan ham rus bolalar adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi.

Shoir o‘zining “Stol kelgan qayerdan?” degan she’rida maktab mebellari o‘z-o‘zidan paydo bo‘lib qolmaganligini, buning uchun kattalarning qanchadan-qancha vaqtlari, mehnatlari sarf etilganligini tushuntirib bersa, “Bir yil nima” asarida esa juda qimmatli vaqtini behuda o‘tkazib, maktabda yaxshi o‘qimay, o‘qituvchi-ustozlarning pand-nasihatlariga amal qilmay, o‘z vaqtida darslarini tayyorlamay, natijada sinfdan-sinfga o‘ta olmay xijolat bo‘lib yuradigan qoloqlarga qarata:

Dalalarda saranjom ish,
Zavodda ham plan qoyil,
Maktabda yo‘q,
Qoloqlar hech.
Bil,bir sinfda o‘qish–
Bir yil!

Marshak uchun bolalar adabiyotida mayda-chuyda yo‘q edi. O‘quvchining yoshi qancha kichik bo‘lsa, u bus-butunligicha qabul qilayotgan kitobga bo‘lgan talabi ham shuncha jiddiy, ya’ni uning mazmuniga, tiliga, bezaklariga, shirifti va formatiga, nomerning sifatiga... Marshak ishlanmagan yoki qolip so‘z va fikrlarni,

shuningdek o‘chirilgan so‘zlarni umuman hazm qila olmasdi. Uning shiori: “Kichiklar uchun katta adabiyot” deb jaranglardi.

Dramaturgiya Marshak uchun bolalar adabiyotiga kirib kelishida ilk pog‘onani o‘tagan. 1920-yillarning boshlarida u Krasnodarsk bolalar teatri uchun bir qator ertak-pyesalar yozdi. Ular orasida “Mushuk uyi”, “Echki haqida ertak”, “Petrushka”, “Qayg‘u-yomon baxt” kabilar keng tarqalgan. Keyinchalik Marshak bu ertaklarni qayta ishlab chiqqan. Birinchi pyesalari folklordan unib chiqqan bo‘lib, sho‘x, harakatli o‘yinlarni eslatadi. Ularning voqeligi atayin sodda, ammo nozik did va yumor bilan yo‘g‘rilgan. Obrazlari ham oddiy, ayni paytda juda moslashuvchan, muloyim. Personajlarning monologlari hamda replikalarida juda ko‘p so‘z ishlatilmaydi, ammo ular juda ifodali. Pyesalarning o‘ziga xosligi – epizodlarning takrorlashishida, harakat ketma-ketligining uzluksizligida va voqea-hodisalarning ajoyib tarzda rivojlanishidadir.

Marshak o‘z ijodini bir aktli kichik pyesalardan boshlab, asta-sekin ko‘p aktli dramatik asarlarga, shu bilan bir qatorda o‘zining tomirlari bilan xalq folkloridan kelib chiqqan yetuk asarlar sari boradi. “O‘n ikki oy”, “G‘am-qayg‘udan qo‘rqqan baxtga erisha olmaydi”, “Aqlli narsalar” kabi asarlari shular jumlasidandir. Uning pyesalari musiqa va ohangga, raqslarga, so‘z o‘yinlari bilan to‘la bo‘lgan xalq teatriga monand. “Mushuk uyi” – ertak-pyesasini kattalar dramaturgiyasidan olingan kundalik turmush dramasi desa bo‘ladi.

Bilim, ko‘nikma va malakani rivojlantirishga yo‘naltiruvchi savollar:

1. “Chippolino” va uning muallifi haqida nimalarni bilasiz?
“Yangi yil archalari”, “Osmondagi tort”, “Jip televizorda”, “Jelsomino yolg‘onchilar mamlakatida” nomli novellalarda qanday mavzu-g‘oya ilgari surilgan?
2. “Fantaziya grammatikasi” qanday asar?
3. “Doktor Voyjonim” qissasidagi timsollarni izohlang?
4. “Ahmoq sichqoncha” asarining muallifi va g‘oyasi haqida ma‘lumot bering..
5. V.Y.Grimmlarning adabiy-ilmiy ijodi va tadqiqotchilik faoliyati haqida nimalarni bilasiz?
6. Grimmlarning ertaklar to‘plami va folklorshunoslikka oid asarlarini sanang.
7. “Gulliverning sayohati” asarining yozilish tarixi va muallifi haqida ma‘lumot bering.
8. Lemuel Gulliverning mittivoylar o‘lkasiga sayohati va uning badiiy talqinida qanday g‘oyalar ilgari surilgan?

Tavsiya etilgan adabiyotlar:

1. Арзамасцева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. М.: Академия, 2000.
2. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. T.: Fan, 1964.
3. Будур Н.В., Иванова Э.И., Николаева С.А., Чеснокова Т.А.
Зарубежная детская литература. – Москва, “Академия”, 1998.
3. Белинский В.Г., Чернишевский Н.Г., Добролюбов Н.А. О детской литературе. – М., Дет. лит. 1983
4. Janni Rodari. Rim ertaklari. – T.: Raduga, 1989.
5. Чуковский К. От двух до пяти. Т.1,2. М.: Правда, 1990
6. Баришня – герцогиня. Сказки зарубежных писателей. – Т.: Yosh gvardiya, 1988.
7. Swift J. Gulliverning sayohatlari. T., : Sharq, 2006.
8. Зарубежная литературе для детей и юношества. – М., 1989.

9. Брандис Е. От Эзопа до Джанни Родари. – М., 1980

10. Детская литература Австрии, Германии, Швейцарии. Учебная хрестоматия. – М., 1997

GLOSSARIY

ABETSEDARIY 1. Ispancha ABSDario, yoki AlfaBetto soʻzlaridan olingan boʻlib, qaysi yozuv, til boʻlmasin, oʻshandagi harflarning umumlashmasini bildiradi. 2. Oʻzbek adabiyotida oʻrta asrlarda paydo boʻlgan, misralarning birinchi harfi alifbo tartibida keladigan sheʼr.

ABJAD arab alifbosidagi 28 harf ishtirokida tuzilgan sakkizta shartli soʻzning birinchisi. Alifbening dastlabki toʻrt harfi-[ʼ](alif), [ب] (be), [ج] (jim), [د] (dol)larni qoʻshib "abjad" soʻz hosil qilingan. Sharq, shu jumladan oʻzbek mumtoz adabiyotida biror muhim hodisaning sanasini esda tutishni osonlashtirish uchun sonlar harflar bilan ifodalangan. Oʻzbek adabiyotida abjaddan maxfiy yozuvlar yozishda ham foydalanilgan. Oʻzbek mumtoz adabiyotida abjad hisobi 20-asr boshlarigacha qoʻllangan.

ADRESLILIK Bolalar adabiyotida kitobxonlar yoshiga moʻljallab yozilgan asarlarga nisbatan qoʻllanadi. Shunga koʻra maktabgacha tarbiya yoshidagi kichkintoylar, kichik maktab yoshidagi bolalar hamda oʻsmirlar kitobxonligi oʻzaro tafovutlanadi.

ADABIYOT NAZARIYASI barcha zamonlarda yaratilgan hamma asarlar uchun umumiy boʻlgan ilmiy-nazariy va estetik asoslarni, badiiy asarlarning tarkibiy qismlarini, badiiyat qonun-qoidalarini oʻrganadi.

AVTOBIOGRAFIK ASAR– (yun. Autos-oʻzim, bios–hayot, grafo–yozaman)– muallifning oʻz hayoti haqida izchil hikoya qilishiga asoslangan adabiy janr. Avtobiografik asar muallifi oʻz hayotini qaytadan yashab koʻradi, uni bir butun sifatida idrok etishga intiladi. A.a.aksar hollarda mualliflarning ijodiy yetuklik pallalarida, umrlari nihoyasida yoziladi. (mas. Oybekning “Bolalik” qissasi.) U memuar, kundalik va sayohatnomalarga oʻxshab ketsa-da, ulardan tubdan farq qiladi. Shuningdek, A. a. avtobiografik xarakterdagi asarlar hamda turli munosabatlar bilan yoziladigan tarjimaiy hollardan tafovutlanadi.

ADABIYOT – (ar. adab–goʻzal xulq) – keng maʼnoda, inson tafakkurining mahsuli oʻlaroq dunyoga kelgan, oʻqish uchun moʻljallab yozilgan asarlar jami. Tor maʼnoda – soʻz sanʼati, badiiy adabiyot.

ADABIYOTSHUNOSLIK–(ar. –adab, fors. tanish, oʻrganish)– badiiy adabiyotning kelib chiqishi, mohiyati, rivojlanish qonuniyatlari, ijtimoiy aloqalarni oʻrganuvchi fan. A.ning obyekti boʻlmish badiiy adabiyotga taalluqli ilmiy muammolar koʻlami-predmeti juda keng. Zamonaviy A. fani uchta asosiy sohadan tashkil topadi: *adabiyot tarixi*, *adabiyot nazariyasi* va *adabiy tanqid*. Uning matnshunoslik, manbashunoslik, bibliografiya singari yordamchi sohalari ham mavjud.

ALLEGORIYA–(yun. allos-oʻzgacha, agoreuo-gapiraman)– 1) mavhum tushuncha yoki hodisani konkret narsa orqali ifodalashga asoslangan koʻchim turi. Mas. tulki–ayyorlikni ifodalaydi.

ALLITERATSIYA– (lot.al- yonida, litera–harf) – sheʼriy nutqda (nasrda nisbatan kam) bir xil undosh tovushlarning takrorlanishiga asoslangan ifodaviylikni kuchaytiruvchi vosita, takrorning fonetik sathdagi xususiy koʻrinishi. Mas. sochilgan sochingdek sochilsa siring (Choʻlpon).

ANNOTATSIYA– (lot. annotatio- izoh, sharh) – asar mazmunining qisqacha bayoni. Noshirlik amaliyotida kitoblarning ichki muqovasida, ilmiy maqolalarning sarlavhasidan keyin beriladi. A. asarning oʻziga xos pasporti boʻlib, u bilan umumiy tarzda tanishtiradi.

ANTOLOGIYA– (yun. guldasta)– biror milliy adabiyot, davr, adabiy yoʻnalishga mansubligi jihatidan tanlangan ijodkorlar asarlaridan namunalarni jamlovchi toʻplam.

AFORIZM –(yun. taʼrif, ixcham ifoda) – muallifi maʼlum boʻlgan, ixcham shaklda va taʼsirli ifoda etilgan umumlashma fikr.

BADIY TAHLIL – (ar. tekshirish, hal qilish) – adabiy asarning mazmun mohiyatini idrok etish, uning yaxlit estetik hodisa sifatidagi mavjudliginiturli aspektlarda oʻrganib, oʻziga xosligini ochib berish va qimmatini belgilashga qaratilgan hissiy-intelektual faoliyat.

BADIIY TO‘QIMA – (ruscha kalka-xud.vim.)– yozuvchining ijodiy tasavvur va taxayyuli mahsuli, voqelikda real asosi yoki to‘liq o‘xshashi mavjud bo‘lmagan badiiy obrazlar, hayotiy holatlar, voqealar yaratishda namoyon bo‘luvchi bad. Ijodning muhim komponenti.

BAND She‘rning ritmik-intonatsion va mazmuniy jihatdan nisbiy mustaqillika ega bo‘lagi. She‘r ritmik qurilishidagi bandning roli va ahamiyati gapning matndagi roli va ahamiyatiga o‘xshash. Shuning uchun ham aksar hollarda band gapga teng (ko‘p holda bandni bitta gap shakliga solish mumkin) keladi. Bandning nihoyasida turoq (rukn) yoki misradan keyingi pauzaga qaraganda yaqqol seziladigan ritmik pauzaning mavjudligi, odatda uning boshlanishida yuksaluvchi, oxirida esa pasayuvchi intonatsiya bo‘lishi; she‘rdagi har bir bandni ajratib turadigan takrorlanib turuvchi qofiyalanish tartibi, ba‘zan esa tarje‘ yoki radif singari qo‘shimcha vositalarning – bularning bari bandni ritmik-intonatsion jihatdan alohida butunlikka aylantiradi. Jahon she‘riyatida hajm e‘tibori bilan 2 tadan 16 tagacha misrani birlashtirgan band turlari mavjud bo‘lsa-da, hajmi kichikroq (ayniqsa 2, 4, 5 misrali) bandlar keng istifoda etilgan.

Quyidagi she‘r to‘rt misrali ikki banddan iborat bo‘lib, bandlar a-b-v-b tarzida qofiyalangan:

Shudgor uzra uvullar
Ayoz bobo bo‘roni.
Mehmon bo‘ldi qish fasli
Oq choyshabga o‘ranib.

Bundan buyon ko‘cha-ko‘yda
Piyma, etik g‘archillar.
Tinim bermas chanalarga
Shokir, Ra‘no, Barchinlar.

(Tursunboy Adashboyev, “Qish”)

BARMOQ Turkiy xalqlar she‘riyatida keng tarqalgan she‘riy vazn tizimi bo‘lib, unga ko‘ra she‘r misralaridagi hijolar miqdoran teng bo‘lishi kerak. Barmoq misralardagi hijolarning bir miqdorda, turoqlarning bir tekisda takrorlanib kelishiga va shu tarzda ritm hosil qilishga asoslangan vazn. Ilmiy muomala amaliyotida barmoq vazni, barmoq sistemasi, barmoq tizimi kabi terminlar ham ishlatiladi. Barmoq turkiy tillarning tabiati, fonetik xususiyatiga to‘la mos keladi. Shu sababli ham barmoq turkiy she‘riyatda qadimdan qo‘llangan: xalq og‘zaki ijodidagi she‘rlarning asosan barmoqda yaratilgani buning yorqin dalilidir. Hozirgi o‘zbek she‘riyatida ham asosiy vazn barmoq vaznidir.

BAYOZ (ar. oq, oqqa ko‘chirilgan nusxa) XX asrdan boshlab keng tarqalgan she‘riy to‘plam bo‘lib, an‘anaviy devonlardan farqli qator jihatlariga ega. Jumladan, devon bir shoir qalamiga mansub she‘rlardan tuzilsa, bayoz bir muallif she‘rlaridan ham, bir necha shoir she‘rlaridan ham tarkiblanishi mumkin. Yana bir farqi bayozda devondagi kabi she‘rlarni joylashtirishning qat‘iy tartibi belgilanmaydi.

BAYT (ar. uy) Sharq she‘riyatidagi ikki misrali band turi.

*Ayt, bu soching tolasimu, jon ipin bir bandimu,
Yoki soching tolasiga jon ipim bog‘landimu?* (E. Vohidov)

GIMN –(yun. madhiya) –qadimgi yunon adabiyotida ilohlarni ulug‘lash, maqtash uchun kuylangan qo‘shiq. Mas. yunonlar Appolenni madh etgan. Keyinchalik tarixiy voqealar, qahramonlar madhetiluvchi tantanovar qo‘shiqlar ham gimn deb yuritilgan.

Mazmunan dasturiy xarakterdagi she‘r asosidagi tantanovar qo‘shiq, muayyan ijtimoiy harakat, uyushma, davlat va shu kabilarning atributlaridan biri, madhiyasi.

DETEKTIV ADABIYOT– (yun. izquvar) –sarguzasht adabiyotining bir tarmog‘i, sujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog‘liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi.

DIDAKTIK ADABIYOT –(yun. o‘rgatuvchi, ta‘limiy) – muayyan ta‘limiy, tarbiyaviy maqsadlarda yaratilgan adabiy asarlarning umumiy nomi. Mas. sa‘diyning “Guliston” va “Bo‘ston”, Kaykovusning “Qobusnoma” asari.

DEKLOMATSIIYA (lot. declamatio – notiqlikni mashq qilish) Badiiy asar yoki undan olingan parchani chiroyli, ta‘sirchan qilib yodaki o‘qish mahorati va shunday o‘qishning o‘zi.

DETAL (fr. detail – tafsilot, mayda-chuyda) Badiiy detal; badiiy asarda muayyan mazmun ifodalovchi, g‘oyaviy-badiiy yuk tashuvchi tafsilot. Detal asarda tasvirlangan obrazning kichik bir qismi, detallarning birikuv natijasida o‘sha obraz ko‘z oldimizda butun holda namoyon bo‘ladi. Badiiy detal ortida ma‘lum bir realiya mavjud: maishiy turmush yoki joy tafsilotlari, portret chizgilari va sh. k. Shuningdek, personajning imo-ishoralari, tana holati, xatti-harakati, gap-so‘zlari ham detal sanaladi, ular bari birlikda konkret inson obrazini shakllantiradi.

DETEKTIV ADABIYOT (yun.izquvar) 1.Sarguzasht adabiyotining bir tarmog‘i, sujeti asosida sirli jinoyatlarni ochish bilan bog‘liq voqealar yotuvchi asarlarning umumiy nomi. 2. Josuslar, yashirin ayg‘oqchilar, izquvarlar hayoti, sarguzashtlari, murakkab jinoyatlarning ochilishi haqida hikoya qiluvchi (badiiy asar yoki film).

DEVON (ar. yozish, ro‘yxatga olish, to‘plam) Sharq mumtoz adabiyotidagi she‘riy to‘plamlarning asosiy turi. Sharq adabiyotida devon tartib berish an‘anasi shakllangan bo‘lib, bu an‘anaga qat‘iy amal qilingan. Devonga kiritilgan she‘rlar bir tomondan janriga ko‘ra, ikkinchi tomondan esa alifbo (bu talab asosan g‘azallarni joylashtirishga qo‘yiladi) tartibiga ko‘ra joylashtiriladi. Devon asosan g‘zal janri bilan, ba‘zan esa qasida bilan boshlanadi.

IMPROVIZATSIYA –(lot. kutilmagan, birdan)–badiiy ijodning alohida bir ko‘rinishi bo‘lib, bunda asar bevosita ijro jarayonida yaratiladi.

INTERPRETATSIYA– (lot. tushuntirmoq) – talqin;adabiy asar mazmunini idrok qilish, uning mazmuni, badiiy konsepsiyasini anglash, tushunish.

INSENIROVKA– (lot. sahna) – aslida sahnaga mo‘ljallab yozilmagan asarlarni (ko‘proq, epic asarlarni) sahnalashtirish uchun qayta ishlash. I. sahnalashtirilishi mo‘ljallangan asarning g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini qayta yaratishni taqozo etadi.

INTONATSIYA – (lot.-kuchli talaffuz etaman) – jonli nutqning ifodaviyligini ta‘minlovchi asosiy omil, tipning fonetik vositalari (tovush toni, talaffuz tempi, tembr, pauzalar, melodika, mantiqiy va so‘z urg‘ulari) majmui. U estetik emotsional ta‘sir o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega.

EPIGRAF (yun. epigraphe – bitik, sarlavha) Asarning boshlanishida sarlavhadan keyinoq yoki uning bo‘lim (bob, fasl)lari boshida keltiriluvchi qisqa, odatda e‘tiborli manbalardan (xalq ijodi, mashhur kishilarning purhikmat so‘zlari va shu kabilar) olingan ko‘chirma, sitataning bir ko‘rinishi. Ko‘p holda epigraf o‘zining aforistik mazmuni bilan asar mohiyatini ochib beradi. Masalan, A. Qahhor “O‘g‘ri” hikoyasiga epigraf qilib olgan “O‘tning o‘limi – itning bayrami” maqoli hikoya mohiyatini, undagi voqeaga g‘oyaviy-emotsional munosabatni ifoda etadi.

EPILOG (yun. epilogos – so‘ngsoz) Asarda tasvirlangan asosiy voqealardan alohida ajralib turuvchi yakun, xotima.

EPISTOLYAR ADABIYOT (yun. epistole – maktub, noma) Birovga maktub shaklida yozilgan adabiy yoki publitsistik asarlar. Epistoliar adabiyotning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi namunasi sifatida A. Navoiyning “Munshaot” asarini keltirish mumkin. Bolalar adabiyotida E.Malikning “Onaizor” qissasi epistoliar xarakterga ega.

ESSE (frans. – urinish, sinash, ocherk) Erkin kompozitsiyali, uncha katta bo‘lmagan nasriy asar. Esse orqali narsa va hodisalarga yoki shaxsga oid subyektiv fikr bayon qilinadi. Esselar falsafiy, tarixiy-biografik, publitsistik, adabiy-tanqidiy, ilmiy-ommabop yoki sof

belletristik xarakterda bo‘ladi. Esse uslubi obrazlilik, aforistikligi, jonli tilga yaqinligi bilan ajralib turadi. Mazmuni muayyan sabab yoki masalaga oid tugal tafsilotni yoki aniqlikni talab qilmaydigan individual taassurot va mulohazalardan iborat bo‘ladi. Hozirgi o‘zbek adabiyotida Sh. Xolmirzayev, O. Muxtor, X. Davron, X. Sultonov kabi ijodkorlar, shuningdek, M. Qo‘shjonov, O. Sharafiddinov, U. Normatov, N. Karimov kabi adabiyotshunoslarning esse janridagi asarlari kitobxonlar orasida mashhur.

FANTASTIK Fantaziyaga (q. fanta-ziya) asoslangan; fantastikaga oid; borliqdagi voqea va hodisalar notabiiy ravishda, mubolag‘a bilan tasvirlanadigan. *Fantastik roman*.

FANTASTIKA ot (yun. phantastike – xayolan tasvirlash san‘ati) Haqiqatda mavjud bo‘lmagan, taxayyul kuchi bilan tasavvurdagina yaratilgan narsa-hodisalar tasviri, shunga asoslanuvchi adabiy asarlar jami. Ayrim o‘rinda fantastika realizm bilan ham qo‘shilib ketadi. Fantastikaning shakli [mifologik](#) tushunchalarni, ertaklarni tasvirlashda ko‘rinadi. Inson tasavvurida hayron qoldirarli xayoliy obrazlar va hodisalar, to‘qima holatlar, ajoyibotlar olami badiiy asarda voqelikka, hayot haqiqatiga qarama-qarshi qo‘yib tasvirlanadi. Fantastikaning adabiyot, san‘atning boshqa tur va janrlaridan farqi shuki, uning tasvir sohasi amalda mavjud bo‘lgan hayot emas, balki turmush haqidagi umumiy tasavvurdan kelib chiqadigan hayotdir. Shuning uchun hamma narsa va hodisalar jiddiy o‘zgargan, bo‘rttirilgan, taajjublantiradigan darajada bo‘ladi. Fantastikaning maqsad va vazifalari faqat inson orzusini emas, balki kelajakda kutiladigan xatardan ogoh qilish, estetik zavq berish hamdir. X. To‘xtaboyevning “[Sariq devni minib](#)”, “Sariq devning o‘limi”, [Hojiakbar Shayxovning “Rene jumbog‘i”](#) asarlari fantastika janrida yaratilgan. Fantastika badiiy adabiyotdan tashqari folklorda, falsafiy utopiyada, kino va teatrdagi tasviriy san‘atda ham mubolag‘ali bo‘rttirish bilan aks ettiriladi. Fantastika sujet qurilmalari va ramziy ma‘nolarda ifodalangan ekan, muallifning yoki bir davrning dunyoqarashi, turmush tarzi va undagi muammolar mo‘jizali, g‘ayritabiiy shaklda tasvirlanadi.

FARD – (ar. “yakka”, “yolg‘iz”). Tugal mazmun-mohiyat anglatadigan, o‘zaro qofiyalangan ikki misradan iborat she‘r:

Muruvvat – barcha bermakdur, yemak yo‘q,

Futuvvat – barcha qilmakdur, demak yo‘q.

(Alisher Navoiy)

HAJV (ar. ustidan kulmoq) Biror shaxsni tanqid qilish, ayovsiz qoralash, kamchiliklarini sanash, ayblash maqsadida yaratiluvchi asar, adabiy janr. Arab she‘riyatidagi hajvlarda bo‘lgani kabi o‘zbek hajvlarida ham aniq bir shaxs obyekt qilib olingan. Masalan, Muqimiyning “Hajvi Viktorboy”, “Hajvi Viktor”, “Voqeayi Viktor”, Muhyining “Dar mazammati Vektor” hajvlarida bir qator o‘zbek savdogarlarini chuv tushirgan Qo‘qondagi aka-uka Kamenskiylar savdo idorasining ish boshqaruvchisi Viktor Axmatov obyekt qilib olingan.

HARAKATLI o‘yinlar- harakat zamirida voqe bo‘lgan o‘yinlar. Bu xildagi o‘yinlarni yuzaga keltiruvchi vositalar mavjudligiga ko‘ra ular: *sof harakatdan* iborat (“Duk-duk”, “Shax-shax”, “Quvlashmachoq”), *harakatni narsa boshqaradigan* o‘yinlar (“Besh tosh”, “To‘p tosh», «Ishti», «Hango‘z», “Kalpo‘sh to‘ppi”, «Chillak», «Ko‘z bog‘logich», «Podsho-vazir»), hamda *harakatni so‘z boshqaradigan* o‘yinlarga (Oq terakmi, ko‘k terak,

Bizdan sizga kim kerak?

Yoki:

Qamar-qamar, qamchini,

Qovurg‘aning yanchini.

Oq terakmi, ko‘k terak,

Bizdan sizga kim kerak?)

ga bo‘linadi. Ular kompozitsion tuzilishiga ko‘ra ham uch qismdan iboratdir: *muqaddima* (chorlama aytib o‘yinga chaqirish), *o‘yinning o‘zi, intiho* (tarqalmachiq aytib tarqalish).

HIJO (ar. bo‘g‘in) She‘riy nutqning ritmik birligi, ya‘ni so‘zning bir nafas zarbi bilan aytiladigan qismi. Hijo ko‘pincha tilshunoslikdagi bo‘g‘in tushunchasiga to‘g‘ri keladi, ba‘zan bo‘g‘indan farqli o‘laroq undosh tovushning o‘zidan ham tuzilishi mumkin. Masalan, *Vasl bog‘i / ichra sendek / shohi zolim/ ko‘rmadim, Ishq ko‘yi/da o‘zimdek/ notavone topmadim*. (Alisher Navoiy) baytidagi vasl, ishq so‘zlaridagi l va q undoshlari mustaqil hijoni tashkil etadi. Hijo talaffuziga ketgan vaqt va tuzilishiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi; cho‘ziq (–) va qisqa (V) hijo. Cho‘ziq hijo unli bilan tugasa, qisqasiga nisbatan cho‘ziqroq talaffuz qilinadi yoki undosh bilan tugaydi (chunonchi, yuqoridagi: **Vas**-l bo-g‘i kabi).

HIKOYA Badiiy adabiyotda kichik epik janr, hayot hodisalari ixcham ifoda etiladigan nasriy asar. Hikoya inson hayotida yuz bergan ixcham voqeani lo‘nda ifodalashga mo‘ljallangan. Unda shu voqeaga qadar personaj hayotida nima bo‘lgan, qanday ro‘y bergan, kim bilan – bular to‘g‘risida ma‘lumot berish shart emas. Juda zarur bo‘lsa, ayrim detallar orqali ishora qilinishi mumkin. Mas, A. Qahhorning “O‘g‘ri” hikoyasida Qobil boboning kechagi kuni haqida lom-mim deyilmaydi. Egamberdi paxta-furushdan kichkina shart evaziga ikkita ho‘kiz olgan Qobil boboning ertasi to‘g‘risida “Bu shart kuzda ma‘lum bo‘ladi”, deb xabar beradi xolos. G‘.G‘ulom esa “Mening o‘g‘rigina bolam” hikoyasidagi o‘g‘rining kechagi kunini lo‘nda detallar orqali to‘ldiradi. Uydan biron narsa olmay chiqib ketgan yigitning ertangi kuni haqida hech qanaqa ma‘lumot bermaydi. Ixchamlik hikoyaning muhim belgisi, u mazmuniga ko‘ra lirik, psixologik, falsafiy, ilmiy-fantastik, satirik, yumoristik yo‘nalishlarda bo‘lishi mumkin. Shuningdek, ocherkka yaqin voqeyiy hikoyalar (N.Fozilovning “Ustozlar davrasida”) ham bo‘ladi.

HIKOYAT Sharq va Janubi-Sharqiy Osiyo xalqlaridagi adabiy termin. Har qanday she‘riy va nasriy asarni, ko‘pincha voqeaband asarni anglatadi. Tor ma‘noda muallifi yo‘q yozma nasriy epos.

HUKMLAGICH Qadimgi ajdodlarimizning totemistik e‘tiqodlariga daxldor marosim qo‘shiqlarining davrlar o‘tishi bilan ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot ta‘sirida transformatsiyaga uchrab, asta-sekin bolalar repertuariga o‘tib, bolalarcha mushohadakorlik asosida qaytadan sayqallanib, yangi motivlar, yangi obrazlar hisobiga to‘lishib, ularning mavsum-marosim poeziyasida barqarorlashgan namunasi. Totemistik e‘tiqod elementlari bolalarning hasharotlarga munosabatiga daxldor hukmlagichlarida ravshanroq ko‘rinadi. Chunonchi, bolalar orasida beshiktervatarni ko‘rganda uning vositasida fol ochish an‘anasi mavjud:

Beshiktervatar, beshiktervatar,
Salima xolam nima tug‘adi?

Beshiktervatar o‘ng oyog‘ini ko‘tarsa – o‘g‘il, chap oyog‘ini ko‘tarsa – qiz tug‘ilishiga yo‘yishadi.

INTONATSIYA (lot. kuchli talaffuz etaman) Jonli nutqning ifodaviyligini ta‘minlovchi asosiy omil, tipning fonetik vositalari (tovush toni, talaffuz tempi, tembr, pauzalar, melodika, mantiqiy va so‘z urg‘ulari) majmui. U estetik emotsional ta‘sir o‘tkazishda muhim ahamiyatga ega. Gapirish yoki o‘qish jarayonidagi ovoz tovlanishi.

INTOQ (ar. so‘zlatish, gapirtirish) Mumtoz adabiyotdagi she‘riy san‘at, badiiy asarda hayvonlar, qushlar va jonsiz narsalarni inson kabi so‘zlatish. Intoq san‘atining ildizlari qadimgi asotir va afsonalar, ertak va dostonlarga borib taqaladi.

JANR (fr. genre – jins, tur, xil) Adabiy janr; adabiy asarlarning tarixan shakllanuvchi tipi, muayyan davr milliy yoki jahon adabiyotida umumiy xususiyatlari bilan turli ko‘lamdagi

guruhlarni tashkil qiluvchi asarlarni anglatuvchi tushuncha. *Roman janri. Qo'shiq janri. Doston janri.*

JONLANTIRISH Keng ma'noda metaforaning bir ko'rinishi, jonsiz narsa-hodisalarga inson, umuman jonli mavjudotga xos sifatlarning berilishi. Shuningdek, jonivorlarga insonga xos sifatlarning berilishi ham jonlantirishning bir ko'rinishi sanaladi. Jonlantirish orqali manzaraning jonli, ta'sirchan chiqishiga erishiladi. Anvar Obidjonning quyida berilgan "So'nggi axborot" she'rida jonlantirish yordamida zavqli manzaralar chizilgan: *Uzum boshi aylanib, Bo'p qoldi kasal. Shoxdan yiqilib olma, Yotibdi o'sal. Uyquchiroq bir tarvuz, Yumalab borib, Uyg'onibdi qovunning Boshini yorib.*

KINOYA- (ar.belgi, sha'ma, ishora, piching, kesatiq). Masxaralash, kulish uchun asl ma'nosidan boshqa, majoziy ma'noda aytilgan so'z, gap; qochirim, iztehz o'ifodasi. M.: So'rar keksaygan noshir.

-Bu dostoning necha bayt?

Kekkayib der

Yosh shoir:

- Uch yuz o'ttiz megabayt! (A.Obidjon)

TRILOGIYA (yun. tri – qo'shma so'zlarda "uch", logos – so'z, hikoya) Sujet-kompozitsion jihatdan nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan uchta asarning umumiy personajlarga egaligi, sujet chiziqlarining davomiyligi, muallif niyatining yagonaligi va shulardan kelib chiquvchi yaxlit konsepsiya tufayli butunlikka birikuvidan tashkil topgan asar. Trilogiyaning o'zbek adabiyotidagi namunasi sifatida S. Ahmadning "Ufq" ("Qirq besh kun", "Hijron kunlarida", "Ufq bo'sag'asida") asarini ko'rsatish mumkin.

UYDIRMA Haqiqatga to'g'ri kelmaydigan, to'qib chiqarilgan voqea. Jumladan ertak uydirma asosida yaratiladi.

UZV (ar. a'zo, tana qismlaridan biri) 1. Tana a'zosi; mucha.

2. Biror butunlikning ajralmas qismi, bo'lagi. Mas. so'z ohang va harakat birligi, aniqrog'i, shu uzvlarning o'zaro mantiqiy aloqadorligi tufayli allalarning kompozitsion butunligi yuzaga keladi.

VAZN (ar. o'lchov) Konkret she'rda yuzaga chiquvchi ritmik hodisa, metr, o'lchov. So'zlashuv amaliyotida "aruz vazni", "barmaq vazni" tarzida ishlatish kuzatiladiki, nazariy jihatdan bu to'g'ri emas. Chunki aruz ham, barmaq ham ko'plab vaznlarni o'z ichiga olgan she'r tizimlaridir. Vazn she'r tizimi qonuniyatiga asoslangan holda aniq bir she'rning o'lchovini bildiradi.

1. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T., "O'qituvchi", 2002.
2. Jumaboyev M. Bolalar adabiyoti. Darslik. T., "O'qituvchi", 2011.
3. Сафаров О., Баракаев Р., Жамилова Б. Болалар адабиёти. -Бухоро.: Дурдона,2019.- 420 б.

II.Qo'shimcha adabiyotlar

4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Узбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент - "Узбекистон" -2016.- 56 Б.
5. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халкимиз билан бирга курамиз. Тошкент - "Узбекистон" -2016.- 488 б.
6. Мирзиёев Ш.М. ^онун устуворлиги ва инсон манфаатлари таъминлаш - юрт тараккиёти ва халк фаровонлигининг гарови. Тошкент - "Узбекистон" 2016. - 488 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Т анкидий тахлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - хар бир рахбар фаолиятининг кундалик коидаси булиши керак. Тошкент - "Узбекистон" -2017.- 104 б.
8. 2017-2021 йилларда Узбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йуналиши буйича Харакатлар стратегияси. Узбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947 сонли Фармони.
9. Арзамасева И.Н., Николаева С.А. Детская литература. М.:Академия, 2000.
10. Баракаев Р. Узбек болалар адабиёти ва Абдулла Авлоний ижоди. Т., "Фан", 2004
11. Машарипова З. Узбек халк огзаки ижоди. Т., 2008.
12. Жамилова Б. Узбек болалар публицистикаси.Т.: "Фан", 2006. 114 б.
13. Матжонов С., Курбониезов М. Болалар адабиёти. Ижодий - услубий изланишлар. Т.: Низомий номидаги ТДПИ 2009, 135 б.
14. Нусратова Х. Болажонлик саодати (Сафар Барноев ижоди асосида). Тошкент.: Мухаррир, 2011, 270 б.
15. Paul H. Fry. Theory of literature Yale University- 2012
16. Yule G. The Study of Language. 4th edition. Cambridge: CUP, 2010
17. Узбек болалар адабиёти анталогияси. Икки жилдлик. 1-2-жилд.Т:Укитувчи, 2006.
18. PIRLS 2021 Assessment Framework. Ina V.S. Mullis, Michael O. Martin.
19. International Association for the Evaluation of Educational Achievement (IEA),
20. TIMSS & PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College. 2019. www.timssandpirls.bc.edu.
21. Barakayev R. O'zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy ijodi. T., "Fan", 2004
22. Murodov M. Oltin sandiq ochildi. Toshkent, "O'qituvchi", 1994.
23. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. T., "Musiq", 2010; yana: Bolalik kuychisi. T., "Fan", 1978; yana: Bolalarni erkalovchi o'zbek xalq qo'shiqlari. T., 1985; yana: Oliy o'quv yurtlarida bolalar adabiyotini o'qitish muammolari. "Til va adabiyot ta'limi" j., 1999y., 3-4 -sonlar.
24. O'zbek bolalar adabiyoti va adabiy jarayon. T. "Fan", 1989.
25. O'zbek bolalar adabiyoti antalogiyasi. Ikki jildlik. 1-2-jild.T., "O'qituvchi", 2006.
26. O'zbek bolalar adabiyoti. Maqolalar. T., "Yosh gvardiya", 1969.
27. G'aniyev Sh. O'zbek bolalar o'yin folklori. T., "Fan", 1998

III. X o r i j i y m a n b a l a r

28. Arzamaseva I.N., Nikolayeva S.A. Detskaya literatura. M.:Akademiya, 2000.

29. Budur N.V., Ivanova E.I., Nikolayeva S.A., Chesnokova T.A. Zarubejnaya detskaya literature. Moskva, "Akademiya", 1998.
30. Belinskiy V.G., Chernishevskiy N.G., Dobrolyubov N.A. O detskoy literature. M., Det.lit. 1983
31. Kerroll L. Priklyucheniya Alisi v strane chudes. T., :O'qituvchi, 1986.
32. Karlo Kollodi. Pinokkioning boshidan kechirganlari. T., 2009
33. Janni Rodari. Rim ertaklari. T.: -Raduga, 1989.
34. Chukovskiy K. Ot dvux do pyati. T.1,2. M., "Pravda", 1990
35. Barishnya-gersoginya. Skazki zarubejnix pisateley. T., Yosh gvardiya, 1988.
36. Swift J. Gulliverning sayohatlari. T., :Sharq, 2006.
37. Perro Sh. Skazki matushki gusini. - M., 1991
38. Zarubejnaya literature dlya detey i yunosheatva. Pod.red. N.K.Mesheryakovoy, I.S.Chernyayevskoy. - M., 1989.
39. Brandis Yevg. Ot Ezopa do Djanni Rodari. -M., 1980
40. Detskaya literature Avstrii, Germanii, Shevetsarii. Uchebnaya xrestomatiya. -M., 1997

IV. Dasturning informatsion - uslubiy ta'minoti

41. www.tdpu.uz
42. www.pedagog.uz
43. www.Ziyonet.uz
44. www.edu.uz
45. tdpu-INTERNET. Ped
46. WWW.nuqf.intal.Uz

ILOVALAR

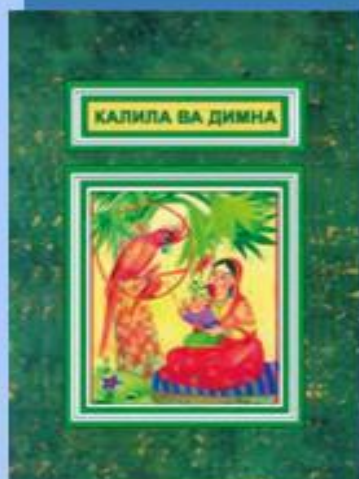
Mumtoz bolalar kitobxonligi va uning ko`rinishlari

Mirziyoyev Sh.M. Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ`ibot qilish bo`yicha komissiya tuzish to`grisida. // Prezident Farmoni. "Xalq so`zi" gazetasi, 2017-yil 13-yanvar. – №9. – B. 1.

O`zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ`ib qilish bo`yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to`g`risida. 13.09.2017 й. [ПК-3271](#)

Didaktik
adabiyot:
1. Nasriy
didaktik
asarlari: "Kalila
va Dimna",
"Ming bir
kecha",
"Qobusnoma",
"Gulzor",
"Miftoh ul-adl".

2. She'riy didaktik asarlar: "Qutadg`u bilig", "Devonu hikmat", "Hayrat ul-abror"

3. Nasriy-she'riy didaktik asarlar: "Guliston", "Mahbub ul-qulub", "Zarbulmasal".

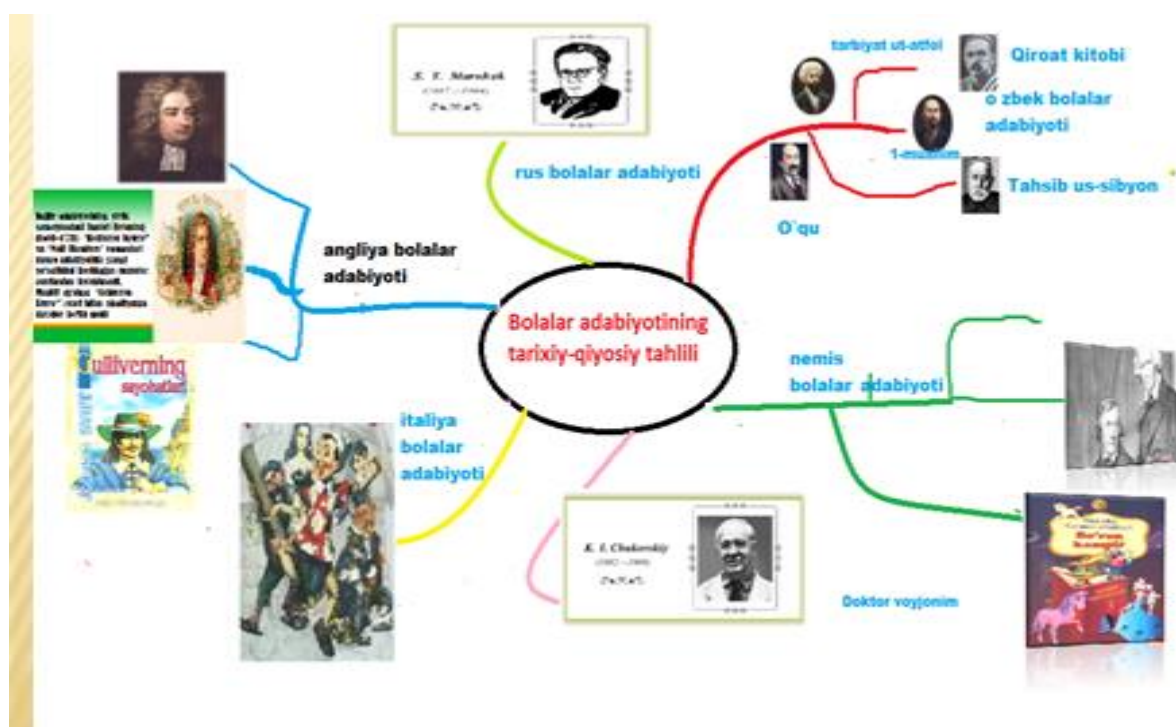
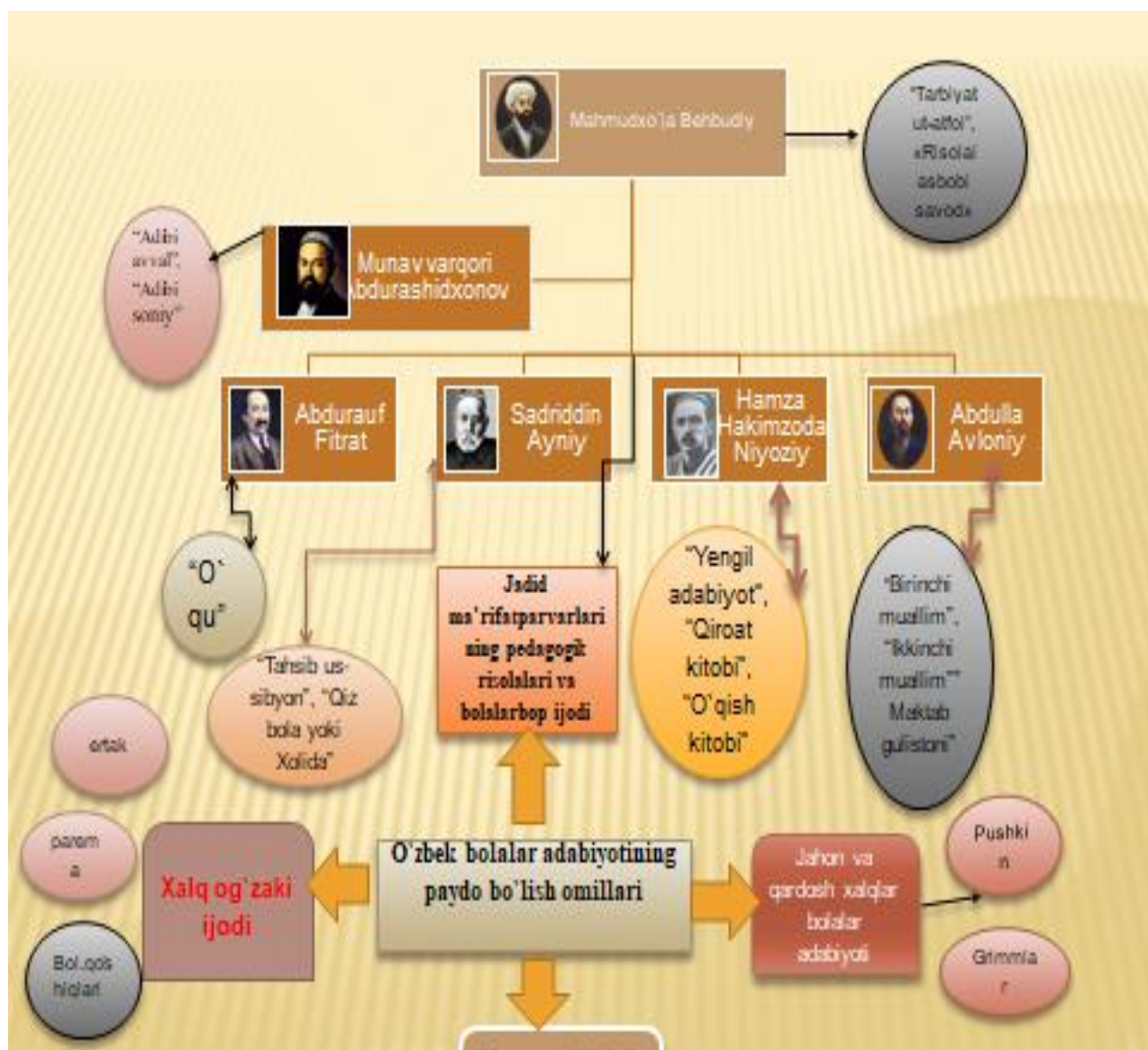

Абу Али ибн Сино

Сирли таъобат

Falsafiy-didaktik asarlari: 1. "Solomon va Ibsol".
2. "Hayy ibn Yaqzon" ("Uyg`oq o`g`li Tirik" (qissalar).
3. "Risolat at-tayr" ("Tayr risolasi").

JCGRAFIKA © 2020

MIRKARIM OSIM
(1907-1984)

MIRKARIM OSIM 1907-YILI TOSHKENTDA ZIYOLI OILADA TUG'ILDI. 1918-YILI "SHAMSULIRFON" NOMLI MAKTABDA, 1921-YILI ALISHER NAVOIY NOMIDAGI RESPUBLIKA BILIM YURTIDA OYBEK VA HOMIL YOQUBOVLAR BILAN BIRGA O'QIDI. 1926-1930 YILLAR MOSKVA DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTINING TARIX-IQTISOD FAKULTETIDA, KEYINCHALIK SAMARQAND O'QITUVCHILAR TAYYORLASH KURSIDA TAHSIL KO'RADI, XALQ TA'LIMIJABHASIDA FAOLIYAT KO'RSATADI.

TARIX BILAN TILLASHGAN ADIB "ASTROBOD", "ALISHER NAVOIY VA DARVESHALI", "BADARG'A", "NAVOIYNING XISLTLARI", "ULUG'BEK VA NAVOIY", "O'TROR", "TO'MARIS", "TEMUR MALIK", ALEKSANDR VA SPITAMEN, "MOHLAROYIM VA XON-POSHSHA", "KARVON QO'NG'IROG'I", "ELCHILAR", "ZULMAT ICHRA NUR", "JAYHUN USTIDA BULUTLAR", "IBN SINO QISSASI", "ALJABRNING TUG'ILISHI", "SINGAN SETOR" KABI O'NLAB QISSA VA HIKOYALARIDA O'TMISH AJDODLARIMIZNING NURLI SIYMOLARINI, MILLIY-MA'NAVY QADRIYATLARIMIZ ILDIZINING TERANLIGINI BADIY GAVDALANTIRISHGA MUVAFFAQ BO'LGAN.

TARIXNAVIS ADIB TO'MARIS, SHIROQ, SPITAMEN, XORAZMIY, BERUNIY, IBN SINO, ULUG'BEK, NAVOIY, MASHRAB KABI ULUG' AJDODLARIMIZ SIYMOSINI TARIXIY MANBALAR ASOSIDA YORITDI. SHONLI O'TMISHIMIZ BILIMDONI MIRKARIM OSIM TUG'ILGAN KUNINING 70 YILLIGIDA "O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDA" XIZMAT KO'RSATGAN MADANIYAT XODIMI" UNVONIGA SAZOVOR BO'LGAN. TANIQLI ADIB 1984-YILI VAFOT ETDI.

QUDDUS MUHAMMADIY

(1907-1997)

QUDDUS MUHAMMADIY 1907-YILDA TOSHKENTDA DEHQON OILASIDA TUG'ILGAN. U YETI YILLIK MAKTABNI BITIRGACH, TOSHKENT QISHLOQ XO'JALIK TEXNIKUMIDA O'QIDI. UNING KASBI O'QITUVCHILIK. BO'LAJAK SHOIR BOLALAR HAYOTINI PUXTA O'RGANADI, BOLALAR RUHIYATINING NAFIS BILIMDONIGA AYLANDI. TABIAT VA JAMIYATNING JUDA KO'P TOMONLARI QUDDUS MUHAMMADIY IJODIDA O'Z AKSINI TOPGAN. SHOIRNING BIRINCHI SHE'RI "CHUVALACHI" DEB NOMLANGAN BO'LIB, U 1925 YILDA MAKTAB-INTERNATNING "QUYOSH" NOMLI DEVORIY GAZETASIDA BOSILIB CHIQQAN; "O'QUVCHIGA ESDALIK" NOMLI ILK SHE'RLAR TO'PLAMI ESA 1946-YILDA E'LON QILINGAN. 1931 YILDA QUMHAMMADIY MAKTABDA BOTANIKA O'QITUVCHISI BO'LIB ISHLAYDI, SHU BILAN BIRGA O'RTA OSIYO DAVLAT UNIVERSITETINING BIOLOGIYA FAKULTETIDA O'QIY BOSHLAYDI. Q.MUHAMMADIY DOIMO ZARUR MAVZULARDA ASARLAR YARATIB KELDI, HAR BIR SHE'RNi KUNDALIK HAYOTFAN OLIB YOZDI. BINOBARIN, SHOIRNING "QIRQ O'G'IL, QIRQ QIZ", "SINOV", "DUNYODA ENG KUCHLI NIMA?", "MEHRIBON DO'STLAR", "BOLA BOSHIDAN, O'G'LO'N YOSHIDAN", "QANDAY BO'LMOG'IM KERAK?", "OCHILDASTURXON", "ONA-BOLA MEHRI", "TABIAT ALIFBESI", "QANOTLI DO'STLAR", "CHO'PON BOBO QO'SHIG'I", "BOG'LARDA BOLALAR", "ODAM-OLAM QO'SHIG'I" KABI 40 DAN ORTIQ KITOBLARI BOLALARNING SEVIMLI ASARLARIGA AYLANDI VA UNGA SHUHRAT KELTIRDI. XUSUSAN, SHOIRNING HAMZA NOMIDAGI RESPUBLIKA DAVLAT MUKOFOTIGA SAZOVOR BO'LGAN "TABIAT ALIFBOSI" TURKUMIGA KIRGAN BESHTA KITOBNI DIQQATGA SAZOVOR. MUALLIF BU TO'PLAMLARGA KIRGAN SHE'RLARIDA TABIAT HODISALARI, NARSA VA BUYUMLAR, KOINOT MO'JIZALARI HAQIDA POETIC XULOSALAR CHIQARGAN.

QUDDUS MUHAMMADIY BUTUN HAYOTINI BOLALARGA, BOLALAR ADABIYOTIGA BAG'ISHLAGAN SAN'ATKOR EDI. U O'QUVCHILAR SAROYIDA UZOQ-YILLAR ADABIYOT TO'GARAGINI BOSHQARIB, YOSHLARGA ADABIYOT SIRLARIDAN DARS BERDI. YOSHLARLADABIYOTGA BOSHLAB KIRDI.

O'ZBEKISTON XALQ SHOIRI QUDDUS MUHAMMADIY YOSH KITOBXONLAR QALBIDA TABIAT VA INSON KUYCHISI SIFATIDA KATTAYU-KICHIKNING QALBINI EGALLAY OLGAN. U 1997 YILDA VAFOT ETGAN.

SULTON JO'RA
(1910-1943)

SULTON JO'RA 1910-YILNING 15-YANVARIDA HOZIRGI BUXORO VILOYATINING SHOFIRKON TUMANIDAGI QAG'ALTOM QISHLOG'IDA DEHQON OILASIDA TUG'ILDI. YETTI YOSHIDA OTA-ONASIDAN YETIM QOLGAN SULTON HAR KIMLARNING ESHIGIDA XIZMAT QILDI. U DASTLAB BOSHLANG'ICH MAKTABDA O'QIB, 1924-YILDA BUXOROGA KELDI VA BU YERDA PEDAGOGIKA BILIM YURTIGA O'QISHGA KIRDI, UNI 1930-YILDA BITIRDI.

SULTON JO'RA 1931-1938-YILLARDA BUXORO RABFAGIDA, 1938-1941-YILLARDA ANDIJONDAGI O'QITUVCHILAR ILMGOHI VA PEDAGOGIKA BILIM YURTIDA TIL VA ADABIYOTDAN DARS BERDI. 1942-YILDA SULTON JO'RA HARBIY XIZMATGA CHAQIRILADI. U DUSHMANGA QARSHI HAM QUROL, HAM QALAM BILAN JANG OLIB BORDI.

1943-YILNING 14-NOYABRIDA BELOMSSIYA TUPROG'IDA NEMIS-FASHIST BOSQINCHILARIGA QARSHI JANGLARNING BIRIDA JANGCHI-SHOIR QAHFAMONLARCHA HALOK BO'LDI.

SULTON JO'RANING DASTLABKI SHE'RLARI 1933-YILDA BUXORO YOSH SHOIRLARNING "SHE'RLAR" TO'PLAMIDA NASHR ETILDI. UNING 1939-YILDA "FIDOKOR", 1941-YILDA "MOSKVA" SHERIY TO'PLAMLARI, 1942-YILDA "IRODA" NOMLI PYESASI NASHR ETILDI. SHOIR VAFOTIDAN SO'NG 1951-YILDA RUS VA O'ZBEK TILLARIDA "TANLANGAN ASARLAR", TIN^H QURILISH YILLARI DAVRIDA ISTE'DODLI SHOIRNING "HAVORANG GILAM", "ZANGORI GILAM", "BRUNO", "PARVOZ", "QALDIRG'OCH" KABI KITOBLARI BOSILIB CHIQDI.

AYNI CHOQDA, U "YAXSHI" VA "A'LO" BAHOLARGA O'QISH UCHUN KURASHISH, ROSTGO'Y VA INTIZOMLI BO'LISH, MADANIY VA POKIZA KIYINISH, SAVODXON VA CHIROYLI YOZUV MALAKASINI EGALLASH KABI TALIM-TARBIYAVIY MASALALARNI HAM BADIY VOSITALARDA TALQIN ETDI. BUNDAY G'OYALAR SHOIRNING "YOZGI YOMG'IRDAN SO'NG" (1936), "QIZLAR", "A'LO" VA "YAXSHINING MAQTOVI", "ZANGORI GILAM", (1939), "LOLA", "OY NECHTA?", "TINISH BELGILARINING MAJLISI", "CHO'NTAK", "SIRKDA" (1940), "QARZDOR", "QALDIRG'OCH", "YOLG'ONCHI", "DENGIZ TAGIDA", (1941), "SOG'INIB" (1942), "SOG'INCHLI SALOM", "SALOM XAT" (1943) KABI ASARLARIDA O'Z IFODASINI TOPDI.

SULTON JO'RA O'Z VATANINING OZODLIGI, XALQINING ERKI UCHUJNGINA EMAS, BALKI ULARNING PORLOQ KELAJAGI BO'LGAN KICHKINTOY DO'STLARINING BAXTI UCHUN HAM KURASHDI. QIRG'IN MAYDONLARIDA BOSQINCHILAR BILAN OLISHA TURIB, NAVQIRON AVLODGA O'ZALANGALI SALOMINI YO'LLAY OLDI.

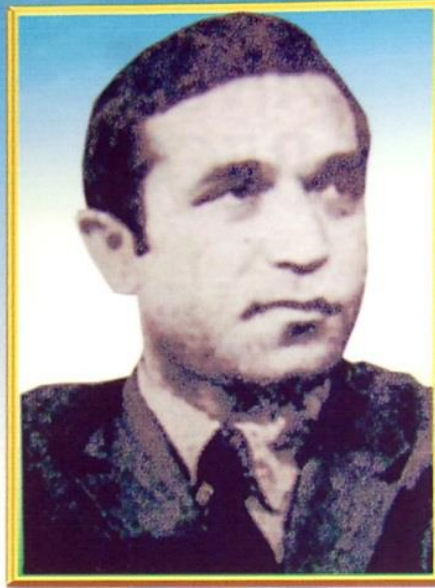
TURSUNBOY ADASHBOEV
(1939- YILDA TUG'ILGAN)

TANIQLI BOLALAR SHOIRI TURSUNBOY ADASHBOEV 1939- YILDA QARDOSH QIRG'IZISTONNING JALOLOBOD VILOYATI OLABUQA TUMANIDA TUG'ILGAN. U TOSHKENT DAVLAT UNIVERSITETINI HAMDA JAHON ADABIYOTI INSTITUTINI BITIRGAN.

TURSUNBOY ADASHBOEV O'ZBEK VA QIRG'IZ TILLARIDA IJOD QILADI. „KAMOLNING OLMASI“DEB NOMLANGAN BIRINCHI KITABI 1966- YILDA TALABALIK CHOG'IDAYOQ NASHR ETILGAN .KEYINCHALIK TOSHKENTDAGI „YOSH Gvardiya“, „BESHKEKDAGI „MEKTEP“NASHRYOTLARIDA „BIZ SAYOHAT-CHILAR“ (1969) „ALA - TOLUK BOLOMUN“ (1971) „ARSLONBOB SHARSHARASI“ (1971), „SURNAY“ (1975), „NUR DARYO“ (1971), „GULDASTA“ (1979), „OLATOG'-LOLATOG“ (1982), „OQ BURA TO'LQINLARI“ (1985), „SOVG'A“ (1987)TO'PLAMLARI BOSILIB CHIQDI.

TURSUNBOY ADASHBOEVNING IJODIY MEHNATLARI MUNOSIB TAQDIRLANDI. U „DO'STLIK“ VA „MANAS“ ORDENLARINING SOVRINDORI, „O'ZBEKISTONDA XIZMAT KO'RSATGAN SAN'AT ARBOBI „KABI UNVONLARGA SAZOVOR BO'LGAN SHOIR VA TARJIMONDIR.

SAFAR BARNOYEV
(1938-2001)

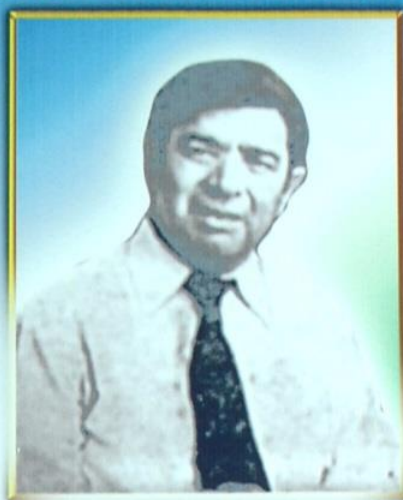
BOLARNING SEVIMLI SHOIRI VAYOZUVCHISI SAFAR BARNOYEV 1938-YIL 6-MAYDA BUXORO SHAHRIDA DILKUSHO MAHALLASIDA TUG'ILGAN. 1949-59-YILLARDA O'RTA MAKTABNI TUGATGACH, HARBIIY XIZMATGA KETADI. HARBIIY XIZMATNI O'TAB 1960-61-YILLARDA BUXORO VILOYATINING ROMITAN TUMANIDAGI SHO'RO XO'JALIGIDA HISOBCHI VAZIFASIDA ISHLAYDI. 1961- 66-YILLARDA TOSHDUNING (HOZIRGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI) JURNALISTIKA BO'LMIDA TAHSIL OLADI.

1959-YILI UNING BIRINCHI SHE'RI HOZIRGI "TONG YULDUZI" GAZETASIDA E'LON QILINGAN. S.BARNOYEV O'QISHNI TUGATMASIDANOQ, 1966-YILNING MART OYIDA "TONG YULDUZI" GAZETASI TAHRIRIYATIGA ISHGA TAKLIF QILINGAN. SHU YILLARDAN BOSHLAB UNING SHE'R, HIKOYA, QISSALARI RESPUBLIKA GAZETA VA JURNALLARIDA MUNTAZAM RAVISHDA CHDP ETILA BOSHLAYDI.

SAFAR BARNOYEVNING BIRINCHI SHE'RLAR TO'PLAMI 1970-YILDA "TO'G'LARDAMAN" NOMI BILAN CHOP ETILDI. SHUNDAN KEYIN "BIRINCHI TABASSUM", "NUR YOG'ILGAN KUN", QISSALARI BOSILDI. ADIBNING "BIRINCHI TABASSUM" (QISSALAR, 1972), "DADAMNING QO'LLARI" (SHE'RLAR VA DOSTONLAR, 1972), "SOG'INCH" (SHE'RLAR, BALADAIAR 1975), "YULDUXON VA BAHORJON" (SHE'RLAR VA ERTAKLAR, 1977), "ASKAR QAYTGAN KUN" (HIKOYALAR, QISSALAR, 1980), "OQ LAYLAKLAR" (HIKOYALAR, QISSALAR, 1982), "CHEHRALAR" (BALLADALAR, 1984), "EGIZAKLAR" (HIKOYALAR, QISSALAR, 1985), "MUKOFOT" (HIKOYALAR, 1985), "TINCHLIKNI ULUG'LAYMIZ" (SHE'RLAR, DOSTONLAR, 1986), "KARIMJON-KARLSON" (HIKOYALAR, QISSALAR, 1988), "DADAM HAQIDA QO'SHIQ" (SHE'RLAR, ERTAKLAR, 1989), "YANGI KUNLAR" (QISSA, 1990), "NILUFARNING OLMALARI" (HIKOYALAR, 1996), "KICHKINA XO'JA NASRIDDIN" (QISSA 1998) SINGARI KITOBLARI NASHR QILINGAN.

ADIBNING KO'PGINA ASARLARI RUS, TOJIK, QIRG'IZ, UKRAIN, BELORUS, POLYAK, INGLIZ TILLARIGA TARJIMA QILINGAN. UNING "47-YIL HIKOYALARI", "AFG'ON BOLALARI" HIKOYALAR TURKUMI ADABIY JAMOATCHILIK TOMONIDAN YUQORI BAHOLANGAN.

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV
(1933-YILDATUG'ILGAN)

XUDOYBERDI TO'XTABOYEV 1933-YIL 17-DEKABRDA FARG'ONA VILOYATINING O'ZBEKISTON TUMANIDA DEHQON OILASIDA TUG'ILDI. O'Z IJODINI FELETONLAR YOZISH-DAN BOSHLAGAN ADIBNING "SHOSHQALOQ" NOMLI BIRINCHI HIKOYALAR TO'PLAMIDAN (1962) SO'NG KETMA-KET "SIR OCHILDI"(1964), "SEHRLI QALPOQCHA"(1964), "SARIQ DEVNI MINIB"(1973), "BESH BOLALI YIGITCHA"(1975) VA BOSHQA KITOBLARI E'LON QILINADI.

MAZKUR ASARLARI BILAN O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTIDA SARGUZASHT JANRI RIVOJIGA KATTA HISSA QO'SHGAN YOZUVCHI "AKA-UKA OMONBOY BILAN DAVRONBOYNING QISHLOQQA GAZ OLIB KELGANLARI HAQIDA JAJJI QISSA", "SEHRGARLAR JANGI YOKI SHIRIFI QOVUNLAR MAMLAKATIDA", "QASOSKORNING OLTIN BOSHI" NOMLI QISSA VA ROMANLARI BILAN SEHRLI QALAM SOHIBI EKANLIGINI NAMOYISH ETDI. SHUNINGDEK ADIBNING "BESH BOLALI YIGITCHA", "MUNG'LI KO'ZLAR", "JANNATI ODAMLAR" KABI YIRIK ASARLARINING YUZAGA KELISHI O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING YUTUG'I HISOBLANADI. U RESPUBLIKA DAVLAT MUKOFOTINING LAUREATE, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISIDIR.

**PO'LAT MO'MIN
(1922-2004)**

PO'LAT MO'MIN YOSHLIGIDANOQ ADABIYOTGA HAVAS QO'YDI. U HOZIRGI NIZOMIY NOMLI TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETINING O'ZBEK TILI VA ADABIYOTI FAKULTETIGA O'QISHGA KIRIB, UNI MUVAFFAQIYATLI TAMOMLAGACH, ASPIRANTURADA O'QIDI, MAKTABLARDA O'QITUVCHILIK QILDI. SO'NGRA O'ZBEKISTON DAVLAT NASHRYOTIDA ISHLADI. SHOIRNING BIRINCHI SHE'RLAR TO'PLAMI 1949-YILDA „SAYRANG, QUSHLAR“NOMI BILAN NASHR ETILDI.

O'ZBEKISTON XALQ SHOIRI PO'LAT MO'MINNING IJODIY MEHNATI TUFAYLI „HUNARDAN UNAR“, „TO'G'RI O'SGAN GUL BO'LAR“, AQL QAYERDA BO'LAR“, „O'RINBOSARLAR“, „OLTIN NAY“, „BIR YARIM KARIM“, „ENDI ADSHMAYDI“, „BARCHA BOLA DO'ST BOLSA“, „RAHMATGA RAHMAT“, „GAZPOLVON ERTAK AYTA“, „CHANG YUTAR BOTIR“, OFTOB VA ODOB“, „YAXSHILARGA O'XSHASAM“, „BU JUDA SOZ“, ESON VA OMON“, OLTMISH OLTIN QO'L“, „USTOZLAR IZIDAN“, BOLALARNING BAXTI KULGAN“, „BIR YUZ BIR OLTIN QO'L“, SHERIY TO'PLAMLARI, „CHANOQVOY BILAN QOVOQVOY“, BAHODIRNING BOTIRLIGI“, „OQ GIL YO'QOLDI“, SUQATOY - KONFETVOY“, „ONA BOLAM DEYDI..“, KABI ERTAKLAR, PYESALAR YUZAGA KELDI. BU KITOBLARGA KIRGAN ENG YAXSHI SHE'R VA QO'SHIQLAR, DOSTON VA ERTAKLAR BOLALAR ADABIYOTI XAZINASIGA MUNOSIB HISSA BO'LIB QO'SHILDI, UNI BOYITDI. BU ASARLARDAN BIR QANCHASI JAHON XALQLARI TILLARIDA TARJIMA QILINGAN.

SHUKUR SA'DULLA

(1912-1972)

SHUKUR SA'DULLA 1912- YILNING 15-YANVARIDA JIZZAX SHAHRIDA XIZMATCHI OILASIDATUG'ILGAN. U DASTLABKI SAVODINI ESKI MAKTABDA CHIQARGACH, 1924 -YILDA SAMARQAND SHAHRIGA KELIB, PEDAGOGIKABILIMYURTIGAO'QIYDI. 1932 YILDA SHOIRNING "HAYQIRIQ" NOMLI 1-SHE'RLAR TO'PLAMI CHOP ETILADI.

SH.SA'DULLA 1931-YILDA O'ZBEKISTON DAVLAT NASHRIYOTINING BOLALAR VA YOSHLAR ADABIYOTI BO'LIMIGA MUHARRIRLIKKA ISHGA TAKLIF ETILADI.

1950-YILDA SH.SA'DULLA LMUSLIM BILAN HAMKORLIKDA BOLALAR SHOIRI S.MARSHAKNING "SHE'R VA ERTAKLAR" ASARINI O'ZBEK KITOBXONLARIGA TORTIQ ETISHDI.

DANIYALIK MASHHUR ERTAKCHI G.X.ANDERSEN, RUS YOZUVCHISI NA.NEKRASOVNING ASARLARINI, L.TOLSTOY VA BJITKOVNING HIKOYAJARINI, BOLALAR SHOIRLARI M.KVITKO, A.BARTO, M.MIRSHAKAR, O.BEDYOROV, M.FAYZULINA SHEVLARNI, VXEVEDOV -KUMECHNING YOSHLIK TARONALARINI, B.GORBATOVNING "BO'YSUNMAGANLAR" (1953), V.OSAYEVANING "VOSYOK TRUBACHEV VA UNING O'RTOQLARI" (1954) POVESTLARINI, KORNEY CHUKOVSKIYNING "DOKTOR VOYJONIM" (1966) ASARINI ONA TILIMIZGA TARJIMA QILGAN.

SH.SA'DULLA BOLALARUCHNNTURLIJANRLARDA IJODETDI: SHE'RHAM, POEMAHAM, HIKOYAHAM, QISSA HAM, OPERA HAM, SHE'RIY ERTAK HAM YOZDI. HATTO XALQ IJODIYOTIGA MANSUB AYRIM AN'ANAVIY JANRLARNI YOZMA ADABIYOTGA . OMUXTALASHTIRDI. XALQ LATIFALARI ASOSIDA "IKKI DONISHMAND", "AFANDINING KO'YLAGI", "AFANDI TEGIRMONCHI VA KO'SA" KABI SHE'RIY LATIFALARDAN TOPISHMOQ JANRI TALABLARINI SAQLAGAN HOLDA TOPISHMOQ-SHE'R NAMUNALARINI YARATDI.

BOLALIGIDA ERTAKKA O'CH BO'LGAN SHOIR ULG'AYGANIDA HAM SHU ODATINI TARK ETMAY, "AYYOR CHUMCHUQ", "NO'XAT POLVON", "LAQMA IT" KABI SHE'RIY ERTAKLARINI "YORILTOSH", "AFSONA YARATGAN QIZ" SINGARI ERTAK- PESALARINI, "KACHAL POLVON YOKI YOG'OCH QO'G'IRCHOQNING SARGUZASHTLARI" ERTAK- QISSASINI YARATDI.

SHUKUR SA'DULLA "O'ZBEKISTOIDA XIZMAT KO'RSATGAN SAN'AT ARBOBI" FAXRIY UNVONIGA SAZOVOR BO'LGAN ADIB EDI. U 1972YILDA VAFOT ETGAN.

HAKIM NAZIR

(1915-2008)

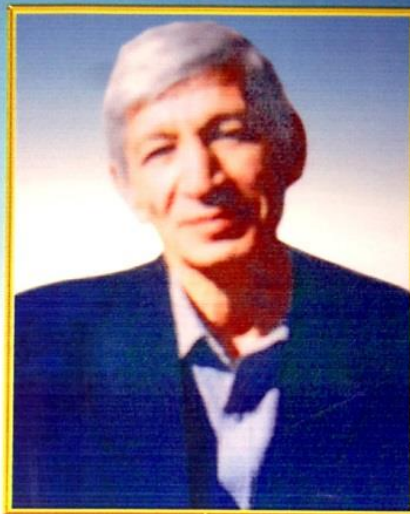
O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING TANIQLI VAKILI, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISI HAKIM NAZIR 1915-YILDA TOSHKENTDA MAHSIDO'Z KOSIB OILASIDA TUG'ILGAN. U 1930-YILLARDA KOSIBCHILIK QILISH BILAN BIRGA, TOSHKENT PEDAGOGIKA INSTITUTLNING KECHKI BO'LIMIDA O'QIDI.

ADIBNING ILK TO'PLAMI "QISHLOQDAGI JIYANLARIM" 1948-YILI CHOP ETILGAN. SHUNDAN KEYIN YOZUVCHINING "BESH BAHO"(1955), "CHO'I HAVOSI"(1958), "YAXSHI ISM"(1962), "SO'NMAS CHAQMOQLAR"(1961), "MENI TANIYSIZMI"(1963), "BOLAJONLARIM"(1964), NOMLI HIKOYALAR TO'PLAMLARI VA "CHIRANMA G'OZ" NOMLI SAHNA ASARI E'LON QILINGAN.

"YONAR DARYO" (1966) QISSASI ADIB IJODINING YUKSAK POG'ONAGA KO'TARILGANIDAN DARAK BERADI. ADIBNING "TOHIR-ZUHRA" (1985), "DADAMNI TOPIB BERINGLAR"(1991), "OQ FOTIHA"(1993) QISSALARIDA MILLIY-MA'NAVIY QADRIYATLAR ULUG'LANADI. MUALLIFNING "LOCHIN QANOTLAR"(1973) ROMANI ESA O'ZBEK BOLALAR ROMANCHILIGI AN'ANASINI RIVOJLANTIRISHGA HISSA QO'SHDI.

RESPUBLIKA DAVLAT MUKOFOTINING LAUREATI, G.ANDERSEN NOMIDAGI XALQARO DIPLOM SOVRINDORI, O'ZBEKISTON XALQ YOZUVCHISI HAKIM NAZIRNING KO'PGINA ASARLARI BIR NECHA TILLARGA TARJIMA QILINGAN.

ANVAR OBIDJON
(1947- YILDA TUG'ILGAN)

O'ZBEKISTON XALQ' SHOIRI ANVAR OBIDJON 1947-YILNING 8 -YANVARIDA FARG'ONA VILOYATI NING OLTIARIQ TUMANIDA TUG'ILGAN. U O'ZBEK BOLALAR ADABIYOTINI O'ZINING QISQA VA MAZMUNLI SHE'RLARI, QIZIQARLI HIKOYA, QISSA, PESALARI BILAN BOYITIB KELAYOTGAN ADIB VA DRAMATURGDIR. A.OBIDJON HOZIRGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETINING JURNALISTIKA FAKULTETINI TAMOMLAGAN. U BIR QATOR GAZETA VA JURNALLARDA XODIM, BO'LIM MUDIRI BO'LIB ISHLAGAN.

A.OBIDJON SERMAHSUL IJODKOR. UNING "ONA YER" (1974, SHE'RLAR), "BAHROMNING HIKOYA LARI" (1980, SHE'RLAR), "EY, YORUG' DUNYO" (1983, QISSA), "OLOVJON VA UNING DO'STLARI" (1983, QISSA VA HIKOYALAR), "BEZGAKSHAMOL" (1985, HAJVIY SHE'RLAR), "MASXARABOZ BOLA" (1986, SHE'RLAR), "AKANG QARAG'AY GULMAT" (1987, QISSA VA HAJVIYALAR), "JUDA QIZIQ VOQEA" (1987, SHE'RLAR), "OLTIN YURAKLI AVTOBOLA" (1988, QISSA VA HIKOYALAR), "DAHSHATLI MESHPOLVON" (1989, QISSA VA PYESALAR), "YERLIKLAR" (1990, HAJVIYALAR), "ALAMAZON VA GULMAT HANGOMASI" (1992, QISSA, PYESA, SHE'R), "AJOYIBXONA" (1993, SHE'RIY TAQVIM), "MESHPOLVONNING JANGLARI" (1994, QISSA VA DOSTON), "ALISHER ILA HUSAYN YOKI UCH DONO VA O'G'RI" (1996, DOSTON VA SHE'RLAR), "ALAMAZON VA GULMAT" (1998, QISSA VA SHE'RLAR), "OLTIARIQ HANGOMALARI", (1999, HAJVIYALAR), "BULBULNING CHO'PCHAKLARI" (2001, SHE'R VA HIKOYALAR), "ODOBLI BO'LISH OSONMI?" (2001, HIKOYA), "MESHPOLVON" (2003, QISSA), "BEZGAKSHAMOL-2" (2003, HAJVIY SHE'RLAR) KABI TO'PLAMLARI NASHR ETILGAN.

RESPUBLIKA YOSH TOMOSHABINLAR TEATRI HAMDA FARG'ONA, QARSHI, QO'QON, GULISTON TEATRLARIDA ANVAR OBIDJONNING "QO'NG'IROQLI YOLG'ONCHI", "PAHLAVONNING O'G'IRLANISHI", "TOPSANG, HAY-HAY", "TO'TIQU'L", "QORINBOTIR", "NAVRO'Z VA BOYCHECHAK" PYESALARI SAHNALASHTIRILGAN. UNING ASARLARI ASOSIDA "O'ZBEKFILM" KINOGTUDIYASI TCMONIDAN "TILSIMOY-G'AROYIB QIZALOQ", "DAHSHATLI MESHPOLVON" KOMEDIYALARI KINO TASMASIGA TUSHIRILGAN. ANVAR OBIDJON SHE'RLARIGA BASTALANGAN QO'SHIQLARNING ASOSIY QISMI BOLALARGA BAG'ISHLANGANDIR.

MUNDARIJA

1-MAVZU. O‘ZBEK BOLALAR ADABIYOTI ISTILOHI VA ADRESLILIGI	7
2-MAVZU. BOLALAR FOLKLORI TABIATI VA JANRIY XUSUSIYATLARI.....	19
4-MAVZU. O`ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING SHAKLLANISHI..	57
5-MAVZU. O`ZBEK BOLALAR ADABIYOTI YUKSALISH YO`LIDA.	68
6-MAVZU. O`ZBEK BOLALAR ADABIYOTINING TARAQQIYOT XUSUSIYATLARI.....	82
7-MAVZU. XX ASRNING IKKINCHI YARMI BOLALAR ADABIYOTINING O`ZIGA XOSLIGI	93
8-MAVZU. O`ZEK BOLALAR ADABIYOTI YANGILANISH BOSQICHIDA	105
9-MAVZU. BOSHLANGICH SINFLARDA BOLALAR ADABIYOTI NAMUNALARINI O`RGANISH	113
10-MAVZU. JAHON VA RUS BOLALAR ADABIYOTI.....	134
GLOSSARIY	162
ILOVALAR	170

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

QAYDLAR UCHUN

B. JAMILOVA, G. ESHCHANOVA

Boshlang‘ich ta‘limda bolalar adabiyoti

Muharrir: *F.Usmonov*

Texnik muharrir: *O.Jabborov*

Musahhih: *M.Kuziyeva*

Sahifalovchi: *X.Axrorov*

Nashriyot litsenziyasi №040075. 23.09.2022. Original maketidan bosishga ruxsat etildi: 06.12.2023. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. “Times New Roman” garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qog‘ozi. Bosma tobog‘i 11,75. Adadi 100. Buyurtma № 193

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi
Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi
“BUKHARA HAMD PRINT” nashriyoti. Buxoro shahri
Hofiz Tanish Buxoriy ko‘chasi, 190-B uy. Tel: (97) 736-20-11
Bahosi kelishilgan narxda.

“BUKHARA HAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Qayum Murtazoyev ko‘chasi, 344-uy